ЧАСТИНА ПЕРША

Передмова

Це що за диковина: Вечори на хуторі біля Диканьки? Що це за вечори? І шпурнув у світ якийсь пасічник! Слава тобі господи! Ще мало обскубли гусей на пера та перевели ганчір'я на папір! Ще мало народу, усякого звання й наброду, перекаляло пальці в чорнилі! Надав же чорт і пасічникові потягтися слідом за іншими! Справді, друкованого паперу розвелося стільки, що й не придумаєш швидко, що б таке загорнути в нього".

Чуло, чуло віще моє усі ці розмови ще за місяць! Тобто, кажу я, що нашому брату, хуторянинові, носа тільки виткнути з своєї глушини на великий світ — матінко моя! — Це все одно, як трапляється, іноді зайдеш у покої великого пана: обступлять тебе всі та й почнуть морочити. Ще б нічого, нехай би вже вище лакейство, — так ні, яке-небудь обідране хлоп'я, глянути — погань, що порпається на задньому дворі, — і те причепиться; та й почнуть з усіх боків ногами притупувать: "Куди, куди, чого? геть, мужик, геть!" Я вам скажу… Та що там казати! Легше мені двічі на рік з'їздити до Миргорода, де от уже п'ять літ, як не бачив мене ні підсудок з земського[1] суду, ні поважний ієрей[2], ніж показатися у той великий світ. А показався — то вже плач не плач, а давай одвіт!

У нас, мої люб'язні читачі, — не в гнів вам сказати (ви, може, й розсердитесь, що пасічник говорить з вами запросто, немов з якимось сватом своїм або кумом), — у нас, на хуторах, ведеться здавна: тільки-но закінчаться роботи на полі, мужик залізе відпочивати на всю зиму на піч, і наш брат приховає своїх бджіл у темний льох, коли ні журавлів у небі, ні груш на дереві більш не побачите, тоді, як тільки вечір, уже напевно десь в кінці вулиці жевріє вогник, сміх і пісні чути здалеку, дзенькає балалайка, а часом і скрипка, гомін, шум… Це у нас вечорниці!

Вони, як бачите, вони схожі на ваші бали; тільки не можна сказати, щоб зовсім. На бали, коли ви ідете, то саме за тим, щоб повертіти ногами та попозіхати в кулак; а в нас збереться в одну хату юрба дівчат зовсім не для балу, з веретеном, з гребенями[3]; спочатку немов і за діло візьмуться: веретена хурчать, ллються пісні, і кожна не зведе й очей убік; та тільки шелеснуть у хату парубки з скрипалем — здійметься крик, почнеться веремія, підуть танці та заведуться такі штуки, що й розказати не можна.

А найкраще, як зіб'ються всі тісною купою та почнуть загадок загадувати, або просто правити теревені. Боже ти мій! Чого тільки не розкажуть! Відки старовини не викопають! Якого жаху не нанесуть! Та ніде, може, не розказувано було стільки диковин, як на вечорах у пасічника Рудого Панька. За що мене миряни прозвали Рудим Паньком — їй-богу, не скажу вам. І волосся, здається, у мене тепер скоріше сиве, ніж руде. Та в нас, не зводьте гніватись, такий звичай: як дадуть кому люди якесь прізвисько, так і на віки вічні залишиться воно. Бувало зберуться, напередодні свята, добрі люди в гості до пасічникової хатини, посідають за стіл, — і тоді прошу тільки слухати. Та й то сказати, що люди ж були зовсім не простого десятка, не які-небудь мужики хуторянські. Так, може, комусь і вищому за пасічника зробили б честь, завітавши. От, наприклад, чи знаєте ви дяка диканської церкви Хому Григоровича? Ех, голова! А які історії вмів він розповідати! Дві з них знайдете в цій книжці.

Він ніколи не носив пістрьового[4] халата, який побачите ви на багатьох сільських дячках; а заходьте до нього і в будень, він вас завжди прийме у балахоні з тонкого сукна кольору захололого картопляного киселю, за яке він платив у Полтаві мало чи не по шість карбованців за аршин[5]. Від чобіт його, у нас ніхто не скаже на цілому хуторі, щоб чути було запах дьогтю; а кожному відомо, що він мазав їх найкращим смальцем, якого, гадаю, інший мужик з радістю поклав би собі в кашу. Ніхто не скаже також, щоб він коли-небудь утирав носа полою свого балахона, як це роблять інші люди його звання; а виймав з-за пазухи чепурно згорнену білу хустку, вишивану по всій окрайці

червоними нитками, і, справивши, що слід, згортав її знову, як звичайно, у дванадцяту долю і ховав за пазуху. А один з гостей... Ну, той уже був такий панич, що хоч зараз нарядити у засідателі[6] або в підкоморії[7]. Було поставить перед себе палець і, дивлячись на його кінець, піде розповідати — вигадливо та хитро, немов у друкованих книжках! Інший раз слухаєш, та й роздум нападе. Нічого, хоч убий, не тямиш. Звідки він слів набрався таких! Хома Григорович одного разу йому щодо цього добру сплів приказку: розказав він йому, як один школяр, що вчився у якогось там дяка грамоти, приїхав до батька і став таким латинником, що забув навіть нашу мову православну. Всі слова звертає на ус: лопата в нього — лопатус, баба — бабус. От, трапилося раз, пішли вони разом з батьком у поле. Латинник побачив граблі та й питає батька: "А як це, батьку, по-вашому зветься?" Та й наступив, роззявивши рота, ногою на зубці. Той не встиг зібратися з відповіддю, як грабильно піднялося, розмахнувшись, та — лусь його по лобі. "Кляті граблі!" закричав школяр, ухопившись рукою за лоб і підскочивши на аршин: "як же вони, чорт би зіпхнув з мосту їхнього батька, боляче б'ються!" Так он як! Пригадав і ім'я, голуб! — Така приказка не припала до душі закрутистому розповідачеві. Не кажучи й слова, встав він з місця, розставив ноги свої посеред кімнати, нахилив голову трохи наперед, засунув руку в задню кишеню горохового каптана свого, витяг круглу лаковану табакерку, клацнув пальцем по намальованій пиці якогось бусурменського генерала і, зачепивши немалу порцію табаки, розтертої з попелом та любистковим листом, підніс її коромислом до носа і витяг носом на льоту всю купку, не. доторкнувшись навіть до великого пальця. І все ні слова. Та як поліз у другу кишеню і вийняв синю картату бавовняну хустку, тоді тільки промимрив про себе, ледве ще чи не прислів'я: Не мечіте бісеру перед свиньми.

"Бути ж тепер сварці", подумав я, помітивши, що пальці у Хоми Григоровича так і туляться дати дулю. На щастя, стара моя догадалася поставити на стіл гарячий книш з маслом. Усі взялися за діло. Рука Хоми Григоровича, замість того, щоб показати дулю, простяглася до книша, і, як завжди ведеться, почали хвалити майстерницю-господиню. Ще був у нас один розповідач; та той (не слід би на ніч згадувати про нього) такі

викопував страшні історії, що волосся ходило по голові. Я навмисне і не вміщував їх сюди: ще налякаєш добрих людей так, що пасічника, прости господи, як чорта всі почнуть боятися. Нехай краще, як доживу, коли бог дасть, до нового року та випущу другу книжку, тоді можна буде налякати вихідцями з того світу та дивами, які творилися в старовину у православній стороні нашій. Між ними, може трапитись, знайдете й побрехеньки самого пасічника, що розказував він своїм онукам. Аби слухали та читали, а в мене, мабуть, от ліньки тільки кляті копатися, назбирається і на десять таких книжок.

Еге, от було і забув найголовніше: як будете, панове, їхати до мене, то прямісінько їдьте стовповим шляхом на Диканьку. Я навмисне й виставив її на першому листку, щоб швидше добралися до нашого хутора. Про Диканьку ж, гадаю, ви наслухалися доволі. Бо й те сказати, що там дім кращий якогось там пасічникового куреня. А про сад і казати нічого: у Петербурзі вашому, певно, не знайдете такого. А приїхавши у Диканьку, спитайте тільки першого, який і рішиться назустріч, хлопчика, що пасе в замазаній сорочці гусей: "А де живе пасічник Рудий Панько?" — "А от там!" скаже він, показавши пальцем, і, коли хочете, доведе вас до самого хутора. Прошу, проте, не дуже закладати назад руки та, як там кажуть, викручуватися, бо шляхи по хуторах наших не такі гладенькі, як перед вашими хоромами. Хома Григорович позаторік, приїздивши з Диканьки, навідався-таки в провалля з новою таратайкою своєю і гнідою кобилою, незважаючи на те, що сам поганяв і що поверх своїх очей надівав часом ще й куповані.

Зате вже, коли завітаєте в гості, то динь подамо таких, яких ви зроду, може, не їли; а меду, і забожуся, кращого не знайдете на хуторах. Подумайте собі, що, як внесеш щільник — запах піде по всій кімнаті, уявити собі не можна, який: чистий, як сльоза, або кришталь дорогий, що буває в сергах. А якими пирогами нагодує моя стара! Що то за пироги, якби ви тільки знали! сахар, справжнісінький сахар! А масло, так-от і тече по губах, коли почнеш їсти. Подумаєш справді: на що тільки не майстерниці ці баби! Чи ви пили коли-небудь, панове, грушовий квас з терновими ягодами, або варену з родзинками та

сливами? Або, чи не траплялося вам, часом, їсти путрю[8] з молоком? Боже ти мій, яких на світі нема страв! Почнеш їсти — просто насолода та й годі. Такі смачні, що й не описати! Минулого року… Проте, що це я, справді, розбалакався?.. Приїздіть тільки, приїздіть швидше; а нагодуємо так, що будете розказувати кожному стрічному.

Пасічник Рудий Панько

На всякий випадок, щоб не спом'янули мене недобрим словом, виписую сюди, в азбучному порядку, ті слова, які в книжці цій не всякому зрозумілі[9].

Сорочинський ярмарок

I

Мені нудно в хаті жить.

Ой, вези ж мене із дому,

Де багацько грому, грому,

Де гопцюють все дівки,

Де гуляють парубки!

Зі старовинної легенди

Який чарівний, який розкішний літній день у Малоросії! Які млосногарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки, і блакитний, незмірний океан, жагучим куполом схилившись над землею, здається, заснув, весь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. В полі ні звуку.

Все начебто вимерло; вгорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Ліниво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими струнками соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулись від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало — ріка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші і солодкої знемоги малоросійське літо!

Такою розкішшю сяяв один із днів гарячого серпня року тисяча вісімсот... вісімсот... Та років з тридцять буде тому, коли шлях, верст[10] за десять до містечка Сорочинців, кипів народом, що поспішав з усіх околишніх і далеких хуторів на ярмарок. З ранку ще тяглися нескінченною валкою чумаки із сіллю та рибою. Гори горшків, закутаних у сіно, поволі сунули, здається, нудьгуючи зі своєї неволі й темряви; подекуди тільки яка-небудь розмальована яскраво миска чи макітра хвастовито висувалася з високо піднятого на возі плоту й привертала розчулені погляди прихильників розкоші. Багато з подорожніх поглядало з заздрістю на високого гончара, власника цих коштовностей, що, повільно ступаючи, йшов за своїм крамом, дбайливо закутуючи глиняних своїх чепурунів та кокеток ненависним для них сіном.

Самотою збоку тягся стомленими волами віз, навалений мішками, прядивом, полотном та всякою хатньою поклажею, а за ним брів, у чистій полотняній сорочці і в забруднених полотняних шароварах, його хазяїн. Лінивою рукою обтирав він піт, що градом котився з його смаглявого обличчя і навіть капав з довгих вусів, напудрених тим невмолимим перукарем, що некликаний приходить і до вродливиці, і до потвори та силоміць пудрить кілька тисяч уже літ весь рід людський. Поряд з ним ішла прив'язана до воза кобила, сумирний вигляд якої

свідчив про похилий вік її. Багато зустрічних, і особливо молодих парубків, брались за шапку, порівнявшися з нашим дядьком. Одначе не сиві вуси й не поважна хода його змушувала їх це робити; досить було звести очі трохи вгору, щоб побачити причину такої шанобливості: на возі сиділа гарненька дочка з круглим личком, з чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно усміхненими рожевими устами, з зав'язаними на голові червоними і синіми стрічками, які, разом з довгими косами і пучком польових квітів, багатою короною лежали на її чарівній голівці. Все, здавалося, цікавило її; все було для неї чудне, нове... і гарненькі очиці безперестанку бігали від одного дива до другого. Та як і не розважитися! вперше на ярмарку!.. Дівчина у вісімнадцять літ уперше на ярмарку!.. Та ніхто з прохожих і проїжджих не знав, як важко їй було вблагати батька взяти її з собою, хоч той і душею радий був би зробити це раніш, якби не лиха мачуха, що навчилася тримати його в руках так само вправно, як він віжки своєї старої кобили, що ото за довголітню працю пленталася тепер на продаж. Невгамовна жінка!.. Та ми й забули, що й вона тут сидить зверху на возі у пишній і шерстяній зеленій кофті, на якій, ніби на горностайовім хутрі, нашиті були хвостики червоного тільки кольору, в дорогій плахті, що рябіла, мов шахівниця, і в ситцьовім барвистім очіпку, що надавав якоїсь особливої поважності її червоному повному обличчю, по якому перебігало щось таке неприємне, таке дике, що кожний ту ж мить поспішав перевести збентежений погляд свій на веселеньке личко дочки.

Очам наших подорожніх почав уже відкриватися Псьол; здаля вже повівало холодком, що здавався відчутнішим після втомної, виснажливої спеки. Крізь темно— і яснозелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, беріз і тополь заблискали вогненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке розкішно падали зелені кучері дерев. Свавільна, як вона в ті чарівні години, коли правдиве дзеркало так завидно вбирає в себе її сповнене гордощів і сліпучого блиску чоло, лілейні плечі й мармурову шию, затінену темною хвилею, що впала з русої голови, коли зневажливо відкидає вона одні прикраси, щоб замінити їх іншими, і вередуванням її краю нема, — вона

чи не щороку міняє свої околиці, вибирає собі новий шлях і оточує себе новими, різноманітними ландшафтами. Ряди млинів підіймали на важкі колеса свої широкі хвилі й потужно кидали їх, розбиваючи на бризки, обсипаючи пилом і сповнюючи шумом околицю. Віз зі знайомими нам пасажирами виїхав у цей час на міст, і ріка у всій красі і величі, як суцільне скло, розкинулась перед ними. Небо, зелені й сині ліси, люди, вози з горшками, млини — все перекинулось, стояло й ходило догори ногами, не падаючи в блакитну, прекрасну безодню. Красуня наша задумалася, дивлячись на розкішний краєвид, і забула навіть лузати свій соняшник, чим ретельно розважалась усю дорогу, коли раптом слова: "ой, та й дівчина!" вразили її вухо. Оглянувшись, побачила вона гурт парубків, що стояли на мосту, і серед них один, одягнений чепурніше ніж інші, в білій свитці і в сивій з решетилівського смушку шапці, узявшись у боки, молодецьки поглядав на проїжджих. Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного обличчя й огненних очей, що, здавалося, намагались побачити її наскрізь, і опустила очі, подумавши, що, може, це він сказав ті слова. "Гарна дівчина!" казав далі парубок у білій свитці, не зводячи з неї очей. "Я віддав би все своє господарство, щоб поцілувати її. А он спереду й диявол сидить!" Регіт знявся з усіх боків; та вичепуреній жінці чоловіка, що повільно ступав поруч, не дуже сподобалось таке привітання: червоні щоки її стали аж огненні, і тріскотіння добірних слів посипалось, як дощ, на голову гуляки-парубка:

"Щоб ти подавився, паскудний бурлако! Щоб твого батька горшком по голові стукнуло! Щоб він посковзнувся на льоду, антихрист проклятий! Щоб йому на тім світі чорт бороду обсмалив!"

"Ач, як лається!" сказав парубок, витріщивши на неї очі, нібито спантеличений таким сильним залпом несподіваних привітань: "і язик їй, столітній відьмі, не заболить вимовляти такі слова".

"Столітній!.." підхопила літня красуня. "Поганцю! піди та вмийся спочатку! Шибенику нікчемний! Я не бачила твоєї матері, та знаю, що погань! і батько погань! і тітка погань! Столітній! що в нього молоко ще

на губах..." Віз саме почав з'їжджати з мосту, і останніх слів уже не можна було почути; та парубок не хотів, здається, закінчити на цьому: не думавши довго, схопив він жменю грязюки й жбурнув услід їй. Удар був влучніший, ніж можна було сподіватись: весь новий ситцьовий очіпок був заляпаний грязюкою, і регіт у гурті легковажних гульвіс вибухнув ще з більшою силою. Огрядна чепуруха скипіла від гніву; та віз від'їхав у цей час досить далеко, і злість її впала на безневинну пасербицю та на вайлуватого чоловіка, який, звикши здавна до таких явищ, весь час уперто мовчав і байдуже сприймав бурхливу мову розлюченої дружини. Одначе, незважаючи на це, невтомний язик її тріскотів і метлявся в роті доти, поки не приїхали вони в передмістя до старого знайомого й кума, козака Цибулі. Зустріч з кумами, що давно не бачились, вигнала на якийсь час із голови цю неприємну пригоду, примусивши наших подорожніх порозмовляти про ярмарок і перепочити трохи після далекої дороги.

II

Що боже, ти мій господи! чого нема на тому ярмарку! колеса, скло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі всякі... так що хоч би в кишені було рублів із тридцять, то й тоді б не закупив усього ярмарку.

З малоросійської комедії

Вам, мабуть, траплялося чути, як десь рине далекий водоспад, коли все навколо сповнене стривоженого гуркоту, і хаос дивних, неясних звуків вихором носиться перед вами. Справді, чи не ті самі почуття вмить охоплять вас у вихорі сільського ярмарку, коли весь народ зростається в одне величезне страховище й ворушиться всім своїм тулубом на майдані та в тісних вулицях, кричить, гогоче, гримить? Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння — все зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки — все яскраве, строкате, безладне метушиться купами і снується перед очима. Різноголоса мова потопляє одна одну, і жодне слово не вихопиться, не врятується від цього потопу; жоден крик не вимовиться

ясно. Тільки ляскання по руках торгашів чути з усіх кінців ярмарку. Ламається віз; дзвенить залізо; з гуркотом падають скидувані на землю дошки; і запаморочена голова не розуміє, куди вдатися. Приїжджий мужик наш з чорнобривою дочкою давно вже тинявся між народом. Підходив до одного воза, обмацував другого, прислухався до цін; а в той час думки його оберталися безперестанно коло десяти мішків пшениці та старої кобили, що він привіз на продаж. З обличчя дочки його помітно було, що їй не дуже приємно тертися коло возів з борошном та пшеницею, їй би хотілося туди, де під полотняними ятками принадно розвішані червоні стрічки, сережки, олов'яні, мідні хрестики й дукачі. Та й тут, одначе, вона знаходила собі багато чого для спостереження: її смішило дуже, як циган і мужик били один одного по руках, скрикуючи самі від болю; як п'яний жид давав бабі киселю; як, посварившись, перекупки перекидалися лайкою і раками; як москаль, погладжуючи одною рукою свою цапину бороду, другою... Та ось почула вона, що хтось смикнув її за вишиваний рукав сорочки. Озирнулась — аж парубок у білій свитці, з ясними очима, стояв перед нею. Жилки її здригнулись і серце забилося так, як ще ніколи, ні з якої радості, ні з якого горя: і дивно, і любо їй здалося, і сама не могла розібрати, що робилося з нею.

"Не бійся, серденько, не бійся!" говорив він до неї стиха, взявши її за руку, "я нічого не скажу тобі лихого!"

"Може, це й правда, що ти нічого не скажеш лихого", подумала про себе красуня: "тільки мені чудно... мабуть, це нечистий! Сама, здається, знаєш, що не годиться так... а сили немає забрати від нього руку".

Мужик обернувся й хотів щось промовити до дочки, та збоку почулося слово: пшениця. Це магічне слово змусило його в ту ж хвилину приєднатися до двох негоціантів[11], які голосно розмовляли, й уваги, що прикувалася до них, уже ніщо неспроможне було відвернути.

III

Чи бачиш, він який парнище?

На світі трохи єсть таких.

Сивуху так, мов брагу, хлище!

Котляревський "Енеїда"

То ти думаєш, земляче, що погано піде наша пшениця?" говорив чоловік, з вигляду схожий на заїжджого міщанина, мешканця якого-небудь містечка, у пістрьових, забруднених дьогтем і засмальцьованих шароварах, до другого в синій, подекуди вже й з латками, свитці та з величезною ґулею на лобі.

"Та думати нема чого тут; я ладен накинути на шию петлю та й гойдатися на цьому дереві, як ковбаса перед Різдвом на хаті, коли ми продамо хоч одну мірку[12]".

"Кого ти, земляче, морочиш? Привозу ж, крім нашого, нема зовсім", відказав чоловік у пістрьових шароварах. — "Еге ж, говоріть собі, що хочете", думав про себе наш знайомий, що не пропускав і слова з розмови двох негоціантів: "а в мене десять мішків таки є в запасі".

"То ж то й воно, що коли де встряне нечиста сила, то жди стільки добра, як від голодного москаля", значущо сказав чоловік з ґулею на лобі.

"Яка нечиста сила?" підхопив чоловік у пістрьових шароварах.

"Чи ти чув, що подейкують люди?" провадив далі той, що з ґулею на лобі, наводячи на нього скоса свої похмурі очі.

"Ну?"

"От тобі й ну! Засідатель — щоб він не діждав більше витирати губи після панської слив'янки — одвів для ярмарку прокляте місце, на якому, хоч лусни, ні зернини не продаси. Бачиш ти отой старий розвалений сарай, що ген-ген стоїть під горою?" (Тут цікавий батько нашої красуні підсунувся ближче і весь обернувся, здавалося, на увагу). "В тому сараї й водяться чортячі штуки; і жоден ярмарок на цьому місці не минав без біди. Вчора волосний писар проходив пізно ввечері, коли зирк, — аж у вікно на даху висунулось свиняче рило та й рохнуло так, що йому мороз пішов за спиною; так і жди, що знову з'явиться червона свитка!"

"Що ж це за червона свитка?"

Тут у нашого уважного слухача волосся стало дибом; зі страхом обернувся він назад і побачив, що дочка його та парубок спокійно стояли, обнявшись і наспівуючи одне одному якісь любовні казки, забувши про всі свитки на світі. Це розвіяло його страх і примусило повернутися до звичайної безтурботності.

"Еге, ге, ге, земляче, та ти майстер, як я бачу, обійматися! Щоб мене чорт узяв, коли я не на четвертий тільки день після весілля навчився обіймати покійну свою Хвеську, та й то дякувати кумові: бувши дружком, вже напоумив".

Парубок помітив ту ж мить, що батько його коханої не дуже розумний, і в думках заходився будувати план, як би то схилити його на свою користь.

"Ти, певно, чоловіче добрий, не знаєш мене, а я тебе зразу впізнав".

"Може, і впізнав".

"Коли хочеш, то й як звати, і на прізвище, і всяку всячину розкажу: тебе звуть Солопій Черевик".

"Еге ж, Солопій Черевик".

"А придивись-но гарненько: чи не впізнаєш мене?"

"Ні, не впізнаю. Не в гнів сказати, на віку стільки довелось надивитися пик усяких, що чорт їх і пригадає всіх!"

"Шкода, що ти не пригадаєш Голопупенкового сина!"

"А ти ніби Охрімів син?"

"А хто ж інший? Хіба тільки лисий дідько, як не він".

Тут приятелі взялися за шапки й почалося чоломкання; наш Голопупенків син, одначе, не гаявши часу, наважився одразу ж напосістись на нового свого знайомого.

"Ну, Солопію, ото, як бачиш, я й дочка твоя покохали одне одного так, що хоч би й вік жити вкупі".

"Що ж, Параско", сказав Черевик, обернувшись і сміючись до своєї дочки: "може, й справді, щоб уже, як то кажуть, вкупі, і той… щоб і паслись на одній траві! га? по руках? ану лишень, новообраний зятю, став могорич!"

І всі троє опинились у відомій ярмарковій ресторації — під яткою в жидівки, заставленою незліченною флотилією сулій, бутлів, пляшок всякого роду й віку.

"Ох і молодець! за це люблю!" говорив Черевик, трохи підпивши й бачивши, як наречений зять його налив кухоль завбільшки з півкварти і, навіть не скривившись, вихилив до дна, торохнувши потім його вдрузки.

"Що скажеш, Параско? Якого я тобі жениха дістав? дивись, дивись: як він хвацько тягне сивуху!.."

І, посміхаючись та заточуючись, поплентався він з нею до свого воза, а наш парубок пішов уздовж рядів з дорогим крамом, де були купці навіть із Гадяча й Миргорода — двох знаменитих міст Полтавської губернії, — наглядіти кращу дерев'яну люльку з мідною гарною оправою, квітчасту по червоному тлі хустку і шапку на весільні дарунки тестеві й усім, кому слід.

Тут у нашого уважного слухача волосся стало дибом зі страхом обернувся він назад і побачив, що дочка його та парубок споюйно стояли, обнявшись...

IV

Хоть чоловікам не онеє,

Та коли жінці, бачиш, теє,

Так треба угодити...

Котляревський

Ну, жінко! а я знайшов жениха дочці!"

"Ото, якраз до того тепер, щоб женихів шукати. Дурню, дурню! тобі, мабуть, і на роду написано залишитися таким! Де ж таки ти бачив, де ж таки ти чув, щоб добрий чоловік бігав тепер за женихами? Ти подумав би краще, як пшеницю з рук збути; гарний, мабуть, і жених той! гадаю, голодранець над голодранцями".

"Е, як би не так, подивилась би ти, що то за парубок! Сама свитка більше коштує, ніж твоя зелена кофта й червоні чоботи. А як сивуху знаменито п'є... Чорт би мене взяв разом з тобою, коли я бачив на віку своїм, щоб парубок одним духом вихилив півкварти, не скривившись".

"Ну, отож: йому як п'яниця та волоцюга, то й його масті. Б'юсь об заклад, якщо це не той самий шибеник, що вчепився до нас на мосту. Шкода, що й досі він не попадеться мені: вже б я йому далася взнаки."

"Та що, Хівре, хоч би й той самий; чому ж він шибеник?"

"Е! чого ж він шибеник! Ох, ти, голово безмозка! чули? чого він шибеник! Куди ж ти заховав дурнуваті очі свої, коли проїздили ми млини; йому хоч би отут, перед самим його закаляним тютюнищем носом, знеславили його жінку, йому б те й байдужісінько".

"А все ж я не бачу в ньому нічого поганого; хлопець хоч куди! ото тільки, що заліпив був на мить мармизу твою гноєм".

"Еге! та ти, я бачу, й слова не даси мені сказати! а що це воно таке? коли це бувало з тобою? мабуть, встиг уже сьорбнути, не продавши нічого..."

Тут Черевик наш помітив і сам, що розбалакався занадто, і закрив на мить голову свою руками, гадаючи, без сумніву, що розгнівана жінка так і вчепиться йому в чуба своїми подружніми кігтями.

"Отуди до дідька! от тобі й весілля!" думав він про себе, відступаючи від сильного натиску дружини. "Доведеться відмовити путящому чоловікові отак з доброго дива. Боже ти мій, господи, за що така напасть на нас, грішних! і так багато всякої погані на світі, а ти ще й жінок наплодив!"

V

Не хилися, явороньку,

Ще ти зелененький;

Не журися, козаченьку,

Ще ти молоденький!

Малоросійська пісня

Неуважно дивився парубок у білій свитці, сидячи коло свого воза, на народ, що глухо гомонів навколо нього. Втомлене сонце покидало світ, спокійно пропалахкотівши свій полудень та ранок; і згасаючий день чарівно й сумно й яскраво рум'янився, як щоки прекрасної жертви невблаганної недуги в урочисту хвилину відлітання її на небо. Сліпучо виблискували верхи білих шатрів та яток, освітлені якимось ледве помітним огненно-рожевим світлом. Шибки навалених купами вікон горіли; зелені пляшки і чарки на столах у шинкарок стали огненними; гори динь, кавунів і гарбузів здавались вилитими із золота і темної міді. Гомін помітно рідшав і вщухав, і потомлені язики перекупок, мужиків та циган лінивіше й повільніше повертались. Де-не-де починав блимати вогник, і запашна пара од варених галушок розносилася по стихаючих вулицях.

"Чого зажурився, Грицьку?" скрикнув високий, засмаглий циган, ударивши по плечу нашого парубка. "Що ж, віддавай воли за двадцять!"

"Тобі б усе воли та воли! Вашому племені все б бариші тільки. Підвести та обдурити доброго чоловіка".

"Тьху, диявол! та тебе не в жарт замарудило. Чи не з досади, що сам накинув собі наречену?"

"Ні, це не по-моєму; я додержую свого слова; що вже зробив, тому й довіку бути. Та от у старого бовдура Черевика нема совісті, видно, і на півшеляга: сказав, та й назад... Ну, його й винуватити нема чого, він — пень та й годі. Все це штуки старої відьми, що ми її сьогодні з хлопцями на мосту вилаяли на всі боки! Ех, якби я був царем або паном великим, я б перший перевішав усіх тих дурнів, що дозволяють себе сідлати бабам..."

"А продаси воли за двадцять, якщо ми заставимо Черевика віддати нам Параску?"

Здивовано поглянув на нього Грицько. В смаглявих рисах цигана було щось злостиве, в'їдливе, низьке і разом погордливе: людина, глянувши на нього, вже ладна була визнати, що в цій чудній душі киплять достоїнства великі, та їм одна тільки нагорода є на землі — шибениця. Рот, що зовсім провалився між носом і гострим Підборіддям, завжди осяяний в'їдливою усмішкою, невеликі, але жваві, як огонь, очі і безупинне миготіння на лиці блискавки задумів і намірів — все це начебто вимагало особливого, такого ж дивного для себе убрання, яке саме й було тоді на ньому. Цей темно-коричневий каптан, що один дотик до нього, здавалось, перетворив би його на порох; довге чорне волосся, що пасмами спадало на плечі; черевики, взуті на босі, засмаглі ноги, все це, здавалося, приросло до нього й становило його природу.

"Не за двадцять, а й за п'ятнадцять віддам, якщо не збрешеш тільки!" відповів парубок, не зводячи з нього допитливих очей.

"За п'ятнадцять? добре! Гляди ж, не забувай: за п'ятнадцять! ось тобі й синиця на завдаток!"

"Ну, а як збрешеш?"

"Збрешу — завдаток твій!"

"Добре! ну, давай же по руках!"

"Давай!"

VI

От біда, Роман іде, от тепер, якраз насадить мені бебехів та й вам, пане Хомо, не без лиха буде.

З малоросійської комедії

Сюди, Афанасію Івановичу! ось тут тин нижчий, підіймайте ногу, та не бійтесь: дурень мій подався на цілу ніч з кумом під вози, щоб москалі часом не поцупили чого".

Так грізна жінка Черевикова ласкаво підбадьорювала поповича, що боязко тулився коло тину; той виліз хутко на тин та довго стояв, вагаючись, на ньому, ніби висока страшна примара, націлюючись оком, куди б краще стрибнути, і, нарешті, з шумом кинувся в бур'ян.

"Ото лихо! чи не забилися ви, чи не скрутили ще, боронь боже, в'язи?" лепетала заклопотана Хівря.

"Цс! нічого, нічого, найлюб'язніша Хавроніє Никифорівно!" болісно й пошепки промовив попович, підводячись на ноги: "крім хіба уязвлення від кропиви, цього змієподібного зілля, як казав небіжчик отець протопоп". "Ходімо ж тепер до хати; там нікого нема. А я думала вже, Афанасію Івановичу, що на вас болячка чи соняшниця напала. Нема та й нема. Як же вам живеться? Я чула, що панотцеві перепало тепер чимало всякої всячини!"

"Чиста дрібниця, Хавроніє Никифорівно; панотець зібрав за весь піст мішків з п'ятнадцять ярового, проса мішків з чотири, книшів із сотню, а курей, якщо полічити, то не буде й п'ятдесяти штук, яйця ж усе більше

протухлі. Та воістину сладосні приношення, мовивши до прикладу, єдино від вас сподіваємося дістати, Хавроніє Никифорівно!" говорив далі попович, розчулено поглядаючи на неї і присуваючись ближче.

"Ось вам і приношення, Афанасію Івановичу!" промовила вона, ставлячи на стіл полумиски і манірно застібаючи свою кофту, що наче ненавмисно розстебнулася: "варенички, галушечки пшеничні, пампушечки, товченички!"

"Б'юсь об заклад, якщо це зробили не наймайстерніші руки з усього Євиного роду!" сказав попович, беручись до товченичків і присовуючи другою рукою варенички. "Одначе, Хавроніє Никифорівно, серце моє прагне від вас поживи солодшої за всі пампушечки й галушечки".

"От я вже й не знаю, якої вам ще поживи хочеться, Афанасію Івановичу!" відповіла огрядна красуня, прикидаючись, ніби не розуміє.

"Розуміється, любові вашої, незрівнянна Хавроніє Никифорівно!" пошепки промовив попович, тримаючи в одній руці вареника, а другою обіймаючи широкий стан її.

"Бог знає, що ви видумаєте, Афанасію Івановичу!" сказала Хівря, соромливо опустивши очі свої. "Чого доброго! ви, мабуть, візьметесь ще й цілуватися!"

"Щодо цього я вам скажу хоч би й про себе", говорив далі попович: "коли був я, до прикладу сказати, ще в бурсі, ось, як тепер пригадую..."

Тут почулося знадвору гавкання й стукіт у ворота. Хівря поквапно вискочила й вернулась, уся збліднувши.

"Ну, Афанасію Івановичу, ми попалися з вами: народу стукається купа, і мені вчувся кумів голос..."

Вареник застряв у горлі поповичеві... Очі його вирячились, начебто який-небудь виходець з того світу тільки що зробив йому перед цим візит свій. "Лізьте сюди!" кричала перелякана Хівря, показуючи на покладені під самою стелею на двох перекладинах дошки, де було навалено всякого хатнього манаття.

Небезпека додала духу нашому героєві. Опам'ятавшись трохи, скочив він на лежанку і поліз звідти обережно на дошки. А Хівря побігла без пам'яті до воріт, бо стукали знову та ще дужче й нетерплячіше.

VII

Та тут чудасія, мосьпане!

З малоросійської комедії

На ярмарку трапилася дивна пригода: скрізь пішла чутка, і що десь між крамом з'явилася червона свитка. Бабі, що продавала бублики, привидівся сатана у вигляді страшної свині, що безперестанку нахилявся над возами, начебто шукаючи чогось. Це швидко облетіло всі кутки вже притихлого табору; і всі вважали за злочин не вірити, дарма, що баба з бубликами, пересувна крамниця якої стояла поряд із яткою шинкарки, вклонялася цілий день без потреби і виписувала ногами цілковиту подібність свого смачного краму. До цього долучились ще перебільшені звістки про чудо, бачене волосним писарем у розваленому сараї, отож проти ночі всі щільніше тулилися одне до одного; спокій зник, і страх заважав кожному склепити очі свої; а ті, що були не дуже хоробрі і запаслися ночівлею в хатах, забралися додому. До таких належав і Черевик із кумом та дочкою, які разом з гостями, що напросились до них у хату, і зчинили стукіт, що так перелякав нашу Хіврю. Кума вже трохи розібрало. Ще можна було бачити з того, що він двічі проїхав своїм возим по подвір'ю, поки знайшов хату. Гості теж були у веселому настрої і без церемонії увійшли перше за самого хазяїна.

Дружина нашого Черевика сиділа, як на голках, коли почали вони нишпорити по всі кутках у хаті.

"Що. кумо, скрикнув, увійшовши, кум: "тебе ще й досі трясе пропасниця?"

"Егеж, нездужається", відповіла Хівря, неспокійно поглядаючи на дошки, накладені під стелею.

"Ану, жінко, дістань-но там у возі баклажок!" казав кум до жінки, що приїхала з ним разом: "ми хильнемо його з добрими людьми; прокляті баби нагнали такого страху, що й сказати соромно. Та ми ж, їй-богу, браття, через дурницю приїхали сюди!" казав він далі, сьорбаючи з череп'яного кухля. "Я тут-таки ставлю нову шапку, якщо баби не надумали покепкувати з нас. Та хоч би й справді сатана! — Що сатана? Плюйте йому на голову! Нехай би оцю хвилину забагнулось йому стати ось тут, наприклад, передо мною: був би я собачий син, коли не дав би йому дулю аж під самісінький ніс!"

"Чого ж ти враз зблід увесь!" закричав один з гостей, вищий від усіх на голову, що намагався завжди вдавати з себе сміливця.

"Я... Господь з вами! приснилось!"

Гості посміхнулись. Задоволена усмішка з'явилась на обличчі дотепника-сміливця.

"Куди тепер йому збліднути!" підхопив другий: "щоки в нього розцвіли, як мак; тепер він не Цибуля, а буряк, — або краще, як та червона свитка, що так налякала людей".

Баклажок прокотився по столу і зробив гостей ще веселішими, ніж перше. Тут Черевик наш, якого давно мучила червона свитка та не давала й на хвилину спокою цікавому його духові, підступив до кума.

"Скажи, будь ласка, куме! от питаю, та ніяк не допитаюся, що то за історія з тією проклятою свиткою".

"Е, куме! воно б не годилось розповідати проти ночі; та хіба вже на те, щоб догодити тобі й добрим людям (при цьому повернувся він до гостей), що їм, я бачу, так само, як і тобі, хочеться дізнатися про цю диковину. Ну, добре. Слухайте ж!"

Тут він почухав плече, втерся полою, поклав обидві руки на стіл і почав:

"Раз, за яку провину, їй-богу, вже й не знаю, вигнали одного чорта з пекла".

"Як же це, куме!" перебив Черевик: "як же могло це статися, щоб чорта вигнали з пекла?"

"Що ж робити, куме, вигнали, то й вигнали, як ото собаку хазяїн виганяє з хати. Може, йому забагнулося вчинити яке-небудь добре діло, ну й показали йому поріг. От чортові бідному так стало сумно, так сумно за пеклом, що хоч на гілляку. Що робити? Почав з горя пити. Отаборився в отому сараї, що, як ти бачив, розвалився під горою і що повз нього ні один добрий чоловік не пройде тепер, не захистивши спершу себе хрестом святим, і став той чорт такий гультяй, якого не знайдеш і між парубками. Од ранку й до вечора тільки й діла, що сидить у шинку!.."

Тут знову суворий Черевик перебив нашого оповідача: "Бог знає, що говориш ти, куме! Як це можна, щоб чорта впустив хто-небудь у шинок: адже в нього ж є, хвалити бога, і кігті на лапах, і ріжки на голові". "Ото ж бо й штука, що на ньому була шапка й рукавиці. Хто його впізнає? Гуляв-гуляв — нарешті дійшло до того, що пропив усе, що мав при собі. Шинкар довго давав набір[13], потім і перестав. Довелося чортові заставити червону свитку свою, мало не за третину ціни, жидові, що шинкарював тоді на Сорочинському ярмарку; заставив та й каже йому:

"гляди ж, жиде, я прийду до тебе по свитку якраз через рік, бережи її!" і зник, як у воду. Жид роздивився гарненько свитку: сукно таке, що й у Миргороді не дістанеш! а червоний колір горить, як вогонь, аж не надивишся! От жидові надокучило дожидатися строку. Почухав собі пейсики, та й злупив з якогось приїжджого пана мало не п'ять червінців. Про строк жид і забув зовсім. Коли це одного разу, надвечір, приходить якийсь чоловік: "ну, жиде, віддавай мою свитку!" Жид спочатку був і не впізнав, а потім, як роздивився, то прикинувся, ніби й у вічі не бачив: "яку свитку? в мене нема ніякої свитки! я знати не знаю твоєї свитки!" Той зирк, — і пішов; та тільки ввечері, коли жид, замкнувши свою халупу й перелічивши в скринях гроші, накинув на себе простирало і став по-жидівському молитись богу — чує шарудіння... гляне — з усіх вікон повиставлялись свинячі рила..."

Тут справді почувся якийсь неясний звук, що дуже скидався на свиняче рохкання: всі зблідли... Піт виступив на обличчі оповідача.

"Що?" промовив злякано Черевик.

"Нічого!.." відповів кум, трясучись усім тілом.

"Га!" обізвався один із гостей.

"Ти сказав..."

"Ні!"

"Що ж воно рохнуло?"

"Бог знає, чого ми переполохались! нікого нема!"

Всі злякано стали озиратись навколо й почали нишпорити по кутках. Хівря була ні жива ні мертва. "Ех ви, баби! баби!" промовила вона голосно: "чи вам козакувати й бути чоловіками! вам би веретено в руки,

та й посадити за гребінь; один хто-небудь, може, прости господи... Під ким-небудь ослін заскрипів, а всі й кинулись, як навіжені!"

Це засоромило наших сміливців і примусило їх підбадьоритись; кум хильнув із кухля і почав оповідати далі: "Жид обмер; одначе ж свині на ногах, довгих, як ходулі, повлазили у вікна і вмить оживили його плетеними трійчатками, примусивши танцювати вище цього сволока. Жид — у ноги, признався у всьому...

Та свитки вже не можна було повернути скоро. Пана обікрав на дорозі якийсь циган і продав свитку перекупці; та привезла її знову на Сорочинський ярмарок, але з того часу ніхто вже нічого не купував у неї. Перекупка дивувалась, дивувалась, та, нарешті, збагнула: мабуть, це винна червона свитка. Недарма, налягаючи її, завжди відчувала, що її душить щось. Не думаючи, не гадаючи довго, кинула в огонь — не горить чортова одежа! Еге, та це чортів дарунок! Перекупка примудрилась і підсунула у віз одному чоловікові, що вивіз продавати масло. Дурень і зрадів; та тільки масла ніхто й питати не хоче. Е, недобрі руки підкинули свитку! Схопив сокиру й порубав її на шматки; зирк — аж лізе один шматок до другого, та й знову ціла свитка! Перехрестившись, поцюкав сокирою вдруге, шматки розкидав по всьому ярмарку і поїхав. Тільки з того часу кожного року, і саме під час ярмарку, чорт із свинячою личиною ходить по всьому майдану, рохкає й збирає шматки своєї свитки. Тепер, кажуть, тільки одного лівого рукава бракує йому. Люди з того часу одхрещуються від того місця, і ось уже буде тому років з десять, як не було там ярмарку. Та нечиста сила надала оце засідателеві о..."

Друга половина слова завмерла на устах в оповідача.

Вікно брязнуло з гуркотом; шибки з дзвоном повилітали геть, і страшна свиняча морда висунулась, поводячи очима, ніби питалася: а що ви тут робите, добрі люди?

VIII

…Піджав хвіст, мов собака,

Мов Каїн, затрусивсь увесь;

Із носа потекла табака.

Котляревський "Енеїда"

Жах скував усіх, хто був у хаті. Кум з роззявленим ротом скам'янів. Очі його витріщились, начебто хотіли вистрілити; розчепірені пальці нерухомо застигли в повітрі. Високий сміливець від непереборного страху підскочив аж під стелю і вдарився головою об перекладину; дошки посунулись, і попович з громом і тріском полетів на землю. "Ай! ай! ай!" кричав один, повалившись з жахом на лаву і дриґаючи на ній руками й ногами. "Рятуйте!" горлав другий у розпачі, закрившись кожухом.

Кум, виведений зі скам'яніння другим переляком, поліз, корчачись, під пелену своєї дружини. Високий сміливець поліз у піч, хоч які були вузькі там челюсті, і сам закрився затулкою. А Черевик, начебто облитий окропом, схопивши на голову горщик, замість шапки, кинувся до дверей, і, мов несамовитий, біг вулицями, не чуючи землі під собою; сама втома тільки примусила його трохи зменшити свій біг. Серце його калатало, як ступа в млині, піт котився з нього. Знемігши, ладен уже був він упасти на землю, коли раптом почулось йому, що ззаду хтось женеться за ним… Дух йому перехопило…

"Чорт! чорт!" кричав він у нестямі, потроюючи сили, і через хвилину без пам'яті повалився на землю. "Чорт! чорт!" кричало слідом за ним, і він чув тільки, як щось із шумом кинулось на нього. Тут свідомість відлетіла від нього, і він, як страшний жилець тісної домовини, лежав німий і нерухомий посеред дороги.

IX

Ще спереду і так, і так;

А ззаду, єй-же-єй, на чорта!

З простонародної кажи

Чуєш, Власе!" говорив, підвівшись, один з натовпу народу, що спав на вулиці: "біля нас хтось згадав чорта!"

"А мені яке діло!" пробурчав, потягуючись, циган, який лежав біля нього: "хоч би й усіх своїх родичів пом'янув".

"Але ж так закричав, нібито душать його!"

"Мало чого людина не збреше спросоння!"

"Як собі знаєш, хоч глянути треба; а викреши-но вогню!"

Другий циган, бурмочучи про себе, звівся на ноги; два рази обсипав себе іскрами, ніби блискавками, роздмухав губами трут із каганцем у руках, звичайним малоросійським світильником, що складався з розбитого черепка, налитого баранячим лоєм, — подався, освітлюючи дорогу.

"Стій, тут лежить щось; світи-но сюди!"

Тут підійшло до них ще кілька чоловік.

"Що лежить, Власе?"

"Та начебто двоє людей: один зверху, другий знизу, котрий з них чорт, я вже й не розберу!"

"А хто зверху?"

"Баба!"

"Ну от, це ж і є чорт!"

Загальний регіт розбуркав майже всю вулицю.

"Баба вилізла на чоловіка: ну, певно, ця баба знає, як їздити!" говорив один з натовпу, що зібрався навколо.

"Дивіться, хлопці!" говорив інший, підіймаючи черепок з горшка, друга ціла половина якого трималася на голові в Черевика: "яку шапку надів на себе цей добрий молодець!"

Гамір і регіт, ще збільшившись, примусили опам'ятатися наших мерців, Солопія та його дружину, що, охоплені переляком, довго дивилися з жахом застиглими очима на смагляві циганські обличчя. Освітлюючись химерним і тремтливим світлом, воно здавалось диким збіговищем гномів, оточених важкою підземною парою й хмарами пітьми непробудної ночі.

X

Цур тобі, пек тобі, сатанинське наважденіє!

З малоросійської комедії

Ранковий холодок віяв над Сорочинцями, що прокинулися від сну. Клуби диму з усіх димарів летіли назустріч сонцю, яке з'явилося на

сході. Ярмарок загомонів. Вівці замекали, коні заіржали; крики гусей і перекупок залунали знову по всьому табору — і страшні розмови про червону свитку, що навіяли таку моторошність на людей в таємничі години присмерку, зникли зовсім, як тільки настав ранок.

Позіхаючи й потягуючись, дрімав Черевик у вкритій соломою кумовій повітці, вкупі з волами, мішками борошна та пшениці, і, здається, зовсім не мав бажання відірватися від своїх снів, як раптом почув голос, такий же знайомий, як притулок лінощів — благословенна піч у його хаті, чи шинок далекої родички, що стояв не далі, як за десять кроків від його порога. "Вставай, вставай!" деренчала йому над вухом ніжна дружина, смикаючи його з усієї сили за руку.

Черевик, замість відповісти, надув щоки і почав вимахувати руками, наче б'ючи в барабан.

"Божевільний!" закричала вона, ухиляючись від вимаху рук його, бо він мало був не зачепив її по обличчю.

Черевик підвівся, протер трохи очі й подивився навколо:

"Враг би мене взяв, якщо мені, голубко, не уявилася твоя пика барабаном, що на ньому мене примусили вибивати зорю, немов москаля, оті свинячі рила, що від них, як каже кум..."

"Годі, годі тобі дурниці верзти! Збирайся, веди швидше кобилу на продаж! сміх просто людям: приїхали на ярмарок, і хоч би тобі пасмо прядива продали..." "Як же, жінко", підхопив Солопій: "та з нас-бо тепер сміятися будуть".

"Іди! іди! з тебе й так сміються!"

"Ти ж бачиш, що я ще не вмивався", провадив далі Черевик, позіхаючи й чухаючи спину та намагаючись, між іншим, виграти час для своїх лінощів.

"Ото не до речі забагнулося йому чепуритись! Коли це за тобою водилося? ось рушник, утри свою пику..."

Тут схопила вона щось, зібгане в жмут, і з жахом кинула його від себе... Це був червоний обшлаг від свитки!

"Іди, роби своє діло", повторила вона, набравшись духу, своєму чоловікові, бачивши, що в того переляк відібрав ноги, і зуби цокотіли.

"Буде продаж тепер!" бурчав він сам до себе, одв'язуючи кобилу й ведучи її на майдан. "Недарма, коли я збирався на цей проклятий ярмарок, на душі було так тяжко, начебто хто навалив на тебе здохлу корову, а воли аж двічі самі повертали додому. Та ще, як згадав я тепер, чи не в понеділок ми виїхали. Ну, от і лихо все!.. Невгамовний і чорт проклятий: носив би вже свитку без одного рукава; так де там, треба ж добрим людям не давати спокою. Був би я, наприклад, чортом, від чого борони боже, чи став би я лазити вночі за проклятущими клаптями?"

Тут філософствування нашого Черевика перебив грубий і різкий голос. Перед ним стояв високий циган: "Що продаєш, чоловіче добрий?"

Продавець помовчав, поглянув на нього від ніг до голови і сказав байдужісінько, не спиняючись і не випускаючи з рук вуздечки:

"Сам бачиш, що продаю!"

"Ремінці?" спитав циган, поглядаючи на вуздечку, що була в його руках.

"Еге ж, ремінці, коли вже кобила схожа на ремінці".

"Одначе ж, чорт побери, земляче, ти, видно, її соломою годував!"

"Соломою?"

Тут Черевик хотів був потягти за вуздечку, щоб провести свою кобилу і викрити брехню безсоромного ганьбителя, та рука його з незвичайною легкістю вдарилася в підборіддя. Глянув — у ній перерізана вуздечка, а до вуздечки прив'язаний — ой, жах! волосся його здійнялось догори! — шматок червоного рукава!.. Плюнувши, хрестячись і махаючи руками, побіг він від несподіваного подарунка і, швидше за молодого парубка, зник серед натовпу.

XI

За моє ж жито, та мене й побито.

Прислів 'я

Лови! лови його!" кричало кілька хлопців у тісному кінці вулиці, і Черевик почув, що його схопив хтось дужими руками. "Зв'язати його! це той самий, що вкрав у доброго чоловіка кобилу!"

"Господь з вами! за що ви мене в'яжете?"

"А за що ти вкрав кобилу в приїжджого мужика, Черевика?"

"З глузду з'їхали ви, хлопці! Де ж це бачено, щоб чоловік сам у себе крав що-небудь?"

"Старі вигадки! старі вигадки! чого ж ти біг скільки духу, наче сам сатана за тобою гнався?"

"Мимоволі побіжиш, коли сатанинська одежа!.."

"Е, голубе! дури інших цим; буде ще тобі від засідателя, щоб не лякав чортовинням людей!"

"Лови, лови його!" почувся крик з другого кінця вулиці: "ось де він, ось утікач!"

І перед очима нашого Черевика з'явився кум в найжалюгіднішому стані, зі зв'язаними назад руками, що його вели кілька хлопців.

"Чудеса завелись!" говорив один із них: "послухали б ви, що розказує цей шахрай, якому досить тільки глянути в обличчя, щоб побачити злодія; як стали питати: чого біг він, як навіжений, — поліз, каже, до кишені понюхати табаки та, замість тавлинки[14], витяг шматок чортової свитки, з якої спалахнув червоний вогонь, а він давай боже ноги!"

"Еге, ге! та це одного гнізда обидві пташки! зв'язати їх обох вкупі!"

XII

Чим, люди добрі, так оце я провинився? За то глузуєте? сказав наш неборак, За шо знущаєтесь ви надо мною так? За що, за що? сказав та й попустив патьоки, Патьоки гірких сліз, узявшися за боки.

Артемовський-Гулак "Пан та собака"

Може, й справді, куме, ти поцупив що-небудь?" спитавЧеревик, лежачи зв'язаний разом з кумом під солом'яною яткою. "І ти тієї ж, куме! щоб мені відсохли руки й ноги, якщо я що-небудь будь-коли крав, крім хіба вареника з сметаною в матері, та й то ще, коли мені було років десять віку".

"За що ж це, куме, на нас напасть така? Тобі ще нічого: тебе обвинувачують принаймні в тому, що ти в іншого вкрав; за що ж на

мене, бідолаху, лихий наклеп такий: нібито в самого себе вкрав кобилу. Видно, нам, куме, на роду написано не мати щастя!"

"Горе нам, сиротам бідним!"

Тут обидва куми заридали, схлипуючи.

"Що це тобі, Солопію?" спитав, увійшовши в цей час, Грицько. "Хто це зв'язав тебе?"

"А! Голопупенко, Голопупенко!" закричав, зрадівши, Солопій. "Ось, куме, це той самий, про якого я казав тобі. От молодець! ось бог мене побий на цьому місці, коли не висушив при мені кухля завбільшки майже як твоя голова, і хоч би тобі скривився".

"Що ж ти, куме, так не пошанував такого гарного парубка?"

"Отак, як бачиш", казав далі Черевик, обернувшись до Грицька: "покарав бог, видно, за те, що завинив перед тобою. Прости, чоловіче добрий, їй-богу, радий би зробити все для тебе... Та що ж поробиш? — в старій моїй диявол сидить".

"Я не злопам'ятний, Солопію. Якщо хочеш, я визволю тебе!"

Тут він моргнув хлопцям, і ті ж самі, що вартували його, кинулись розв'язувати.

"За те й ти роби, як треба: справляй весілля! та й погуляємо так, щоб цілий рік боліли ноги від гопака".

"Добре! от добре!" сказав Солопій, ляснувши руками. "Та мені так тепер зробилось весело, наче мою стару москалі забрали. Та що там

думати: годиться, чи не годиться так — сьогодні ж весілля, та й по всьому!"

"Гляди ж, Солопію, через годину я буду в тебе; а тепер іди додому: там чекають тебе купці на твою кобилу й пшеницю!"

"Як! хіба кобила знайшлася?"

"Знайшлась!"

Черевик з радості остовпів, дивлячись услід Грицькові, що пішов собі.

"Що, Грицьку, погано ми зробили своє діло?" спитав високий циган парубка, що поспішав. "Воли ж бо тепер мої?"

"Твої! твої!"

XIII

Не бійся, матінко, не бійся,

В червоні чобітки обуйся.

Топчи вороги

Під ноги; Щоб твої підківки

Бряжчали! Щоб твої вороги

Мовчали!

Весільна пісня

Підперши ліктем гарненьке підборіддячко своє, задумалась Параска, сама сидячи в хаті. Багато мрій снувалося навколо русої голівки. Іноді раптом легенька усмішка торкалась її червоних губок, і якесь радісне почуття зводило темні її брови, то знову хмарина задуму опускала їх на карі, ясні очі.

"Ну, що, як не справдиться те, що говорив він!" шепотіла вона з якимось виразом сумніву. "Ну, що, як мене не віддадуть? якщо... Ні, ні; цього не буде! мачуха робить усе, то їй забагнеться; невже я не можу робити того, що мені хочеться? Впертості й у мене вистачить! Який же він гарний! як чарівно світять його чорні очі! як любо каже він: Парасю, голубко! як личить йому біла свитка! якби ще пояс гарячіший!., нехай, уже правда, я йому витчу, як перейдемо жити в нову хату. Не подумаю без радості", говорила вона далі, виймаючи з-за пазухи маленьке дзеркальце, обклеєне червоним папером, що купила на ярмарку, і видивляючись в нього з прихованою втіхою. "Якщо зустрінусь тоді де-небудь з нею — я їй нізащо не вклонюся, нехай вона собі хоч лусне. Ні, мачухо, годі вже бити тобі свою пасербицю! Скоріш пісок зійде на камені, і дуб похилиться у воду, як верба, ніж я схилюся перед тобою! Та я й забула... ану, приміряю очіпок, хоч і мачушин, як він на мене прийдеться!" Тут встала вона, тримаючи в руках дзеркальце і, нахилившись до нього головою, трепетно йшла по хаті, начебто боялася впасти, бачачи під собою, замість долівки, стелю з накладеними під нею дошками, звідки гупнув недавно попович, та полиці, заставлені горшками. "Що це я, справді, ніби дитина", скрикнула вона, сміючись: "боюся ступити й ногою!"

І почала притупувати ногами, чимдалі сміливіше; нарешті, ліва рука її опустилась і вперлась у бік, і вона почала танцювати, по-брязкуючи підківками, тримаючи перед собою дзеркало і наспівуючи улюбленої своєї пісні:

Зелененький барвіночку,

Стелися низенько!

А ти, милий, чорнобривий,

Присунься близенько!

Зелененький барвіночку,

Стелися ще нижче!

А ти, милий, чорнобривий,

Присунься ще ближче!

Черевик заглянув у цей час в двері і, побачивши, як його дочка танцює перед дзеркалом, спинився.

Довго дивився він, сміючись з небаченої витівки своєї дочки, яка, замисливши, не помічала, здавалось, нічого; та коли почув знайомі звуки пісні — жилки в нього затрусилися; гордо взявшись у боки, виступив він наперед і пустився навприсядки, забувши про всі діла свої. — Гучний кумів регіт примусив їх обох здригнутись.

"Ото добре, батько з дочкою завели вже тут самі весілля! Йдіть же швидше: молодий прийшов!"

При останньому слові Параска спалахнула яскравіше, ніж червона стрічка на її голові, а безтурботний батько її згадав, чого прийшов він.

"Ну, дочко! ходімо мерщій! Хівря на радощах, що я продав кобилу, побігла", говорив він, боязко оглядаючись на всі боки: "побігла купувати собі плахти та ряднини всякі, то треба, поки не вернулась, все скінчити!"

Не встигла переступити вона через поріг хати, як почула себе в обіймах парубка у білій свитці, який з купою народу дожидався її на вулиці.

"Боже, благослови!" сказав Черевик, складаючи їм руки. "Нехай собі живуть, як вінки в'ють!"

Тут почувся галас серед народу.

"Я швидше лусну, ніж допущу до цього!" кричала жінка Солопія, що її, одначе, з реготом одпихав натовп народу.

"Не казися, не казися, жінко!" говорив розважно Черевик, бачачи, що пара дужих циган тримає її за руки: "що зроблено, те зроблено; змінювати я не люблю!"

"Ні, ні! цього не буде!" кричала Хівря, але ніхто не слухав ЇЇ: кілька пар обступили молодих і створили навколо них непробивну, танцюючу стіну. Дивне, невимовне почуття охопило б глядача, коли б він побачив, як від одного удару смичком музики в сірячинній свитці, з довгими підкрученими вусами, все повернулося, по волі і мимоволі, до одностайності й перетворилося на злагоду. Люди, що на їх похмурих обличчях, здається, вік не зринала усмішка, притупували ногами й поводили плечима. Все кружляло. Все танцювало. Та ще дивніше, ще нерозгаданіше почуття вродилося б у глибині душі, якби поглянути на старих баб, що від древніх облич їх віяло спокоєм могили, коли вони штовхалися серед молодого, веселого, радісного люду. Безтурботні! навіть без дитячої радості, без іскри співчуття, яких самий хміль тільки, як механік свого безживного автомата, примушує робити щось подібне до людського, вони тихо похитували сп'янілими головами, пританцьовуючи разом із народом, що веселився, не звертаючи навіть очей на молоду пару.

Грім, регіт, пісні чути було дедалі тихше. Смичок завмирав, притихаючи й гублячи неясні звуки в порожняві повітря. Ще чути було десь тупання, щось схоже на гуркіт далекого моря, і незабаром скрізь стало порожньо й глухо.

Чи не так і радість, прекрасна й непевна гостя, відлітає від нас, і даремно самотній звук думає виявити веселість? У власному відгомоні вже чує він сум і пустелю, й дико прислухається до нього. Чи не так і веселі друзі бурхливої й вільної юності, поодинці, один по одному, губляться по світу і покидають нарешті самого старовинного брата їх? Сумно покинутому! І важко і сумно стає на серці, і нічим допомогти йому.

Вечір проти Івана Купала

Бувальщина, яку розповів дячок ***ської церкви

За Хомою Григоровичем водилася дивна особливість: він до смерті не любив переповідати одне й те ж саме. Бувало часом як ублагаєш його розказати щось вдруге, то він або додасть нового, або переіначить так, що й упізнати не можна. Якось, один з тих панків — нам, простим людям, важко й назвати їх: писаки вони — не писаки, а от те ж саме, що й баришники на наших ярмарках. Нахапають, напросять, накрадуть усякої всячини, та й випускають книжечки, не товщі за буквар, кожного місяця або тижня. Один з цих панків і виманив у Хоми Григоровича цю саму історію, а він зовсім і забув про неї. Аж приїжджає з Полтави той самий панич у гороховому каптані, про котрого я говорив, і одну повість котрого ви, мабуть, уже прочитали; привозить з собою невеличку книжечку і, розгорнувши посередині, показує нам. Хома Григорович хотів уже був осідлати свій ніс окулярами, та, згадавши, що він забув їх підмотати нитками й обліпити воском, передав мені. Я, так як грамоту сяк-так розумію і не ношу окулярів, узявся читати. Не встиг перегорнути й двох сторінок, як він зненацька зупинив мене за руку.

"Стривайте! спочатку скажіть мені, що це ви читаєте?"

Скажу правду, я трохи отетерів від такого запитання.

"Як, що читаю, Хомо Григоровичу! вашу бувальщину, ваші власні слова".

"Хто вам сказав, що це мої слова?"

"Та чого ж іще, тут і надруковано: яку розповів такий-то дячок".

"Плюйте ж на голову тому, хто це надрукував! бреше сучий москаль. Чи я ж так говорив? Що то вже, як у кого чортма клепки в голові! Слухайте, я вам розкажу її зараз".

Ми присунулися до стола, і він почав:

Дід мій (царство йому небесне! щоб він на тому світі їв самі тільки буханці пшеничні та маківники в меду) умів прегарно розповідати. Бувало як почне — цілий день не зрушив би з місця, і все б слухав. Вже не пара якому-небудь теперішньому базіці, що як почне москаля везти[15], та ще й мовою такою, неначе йому три дні їсти не давали, то хоч берися за шапку, та з хати.

Наче тепер пам'ятаю — покійна стара, мати моя, була ще жива — як довгими зимовими вечорами, коли надворі тріщав мороз і замуровував наглухо вузькі шибки нашої хати, сиділа вона біля гребеня, виводячи рукою довгу нитку, гойдаючи ногою колиску і наспівуючи пісню, яку ніби тепер я чую. Каганець, тремтячи й спалахуючи, неначе лякаючися чогось, світив нам у хаті. Веретено хурчало; а ми всі, діти, зібравшися докупи, слухали діда, який через старість не злазив більше п'яти років з своєї печі. Та ні дивні розповіді про давню старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півтора-Кожуха і Сагайдачного не захоплювали нас так, як розповіді про яку-небудь

старовинну дивну пригоду, від яких завжди дрож проходив по тілу і волосся ворушилося на голові. Часом страх було такий візьме від них, що звечора все здається бог знає яким страхіттям. Бувало вночі вийдеш чого-небудь з хати, то так і думаєш, що на постелі твоїй умостився спати виходець з того світу. І, щоб мені не довелося розповідати це вдруге, якщо не здавалася часом здалеку власна свитка, покладена в голови, дияволом, що згорнувся в клубок. Та головне у дідових розповідях було те, що за життя своє він ніколи не брехав і що було не скаже, то саме так і було.

Одну з його дивних історій перекажу тепер вам. Знаю, що багато набереться таких розумників, які пописують по судах і читають навіть гражданську грамоту[16], котрі, якщо дати їм у руки звичайний часослов[17], не розібрали б ні аза в ньому, а показувати на ганьбу свої зуби — є уміння, їм усе, що не розкажеш — смішки. Отаке невірство розійшлося по світу! Та на що, — от не люби мене боже і пречиста діво! ви, може, навіть не повірите: раз якось згадав про відьом — що ж! знайшовся урвиголова, відьмам не вірить! Та, слава богу, от я скільки живу вже на світі, бачив таких іновірців, яким провозити попа в решеті[18]було легше, ніж нашому братові понюхати табаки; а й ті відхрещувалися од відьом. Та хай присниться їм, не хочу тільки вимовити, що саме, нічого й говорити про них.

Років, де там! більше ніж сто тому, говорив покійний дід мій, нашого села й не пізнав би ніхто: хутір, найбідніший хутір! Хаток з десять, не пообмазуваних, не вкритих, стирчало то там, то там серед поля. Ані тину, ані повітки добрячої, де б поставити худобу чи воза. Це ж ще багатії так жили; а подивилися б на нашу братію, на голоту: викопана в землі яма — от вам і хата! тільки по диму й можна було дізнатися, що там живе чоловік божий.

Ви спитаєте, чому вони жили так? бідність не бідність; тому, що тоді козакував майже кожен і набирав у чужих землях чимало добра; а здебільшого тому, що не було потреби обзаводитися доброю хатою. Якого народу тоді не вешталося по всіх усюдах: кримці, ляхи,

литвинство[19]! Траплялося, то й свої наїдуть купами і обдирають своїх-таки.

Усякого було.

У тому хуторі з'являвся часто чоловік, або краще диявол у людській подобі. Звідки він, чого приходив, ніхто не знав. Гуляє, пиячить і враз пропаде, як у воду, і слуху немає. Там, зирк — знову мов з неба упав, вештається по вулицях у селі, якого тепер і сліду немає і яке було, може, не далі як за сто кроків від Диканьки. Назбирає зустрічних козаків: регіт, пісні, гроші сиплються, горілка, як вода... причепиться було до красних дівчат: надарує стрічок, сережок, намиста — дівати нікуди! Щоправда, красні дівчата трохи задумувалися, беручи подарунки: бог знає, може, справді перейшли вони через нечисті руки. Рідна тітка мого діда, що тримала у той час шинок на теперішній Опішнянській дорозі, в якому часто гуляв Басаврюк, так звали того бісівського чоловіка, якраз говорила, що ні за що на світі не погодилася б узяти від нього подарунків. Знов, як і відмовитися: кожного візьме страх, як нахмурить він було свої щетинисті брови і кине спідлоба такий погляд, що, здається, забіг би бог знає куди; а візьмеш, то на другу ніч і чимчикує в гості який-небудь приятель з болота, з рогами на голові, і давай душити за шию, коли на шиї намисто, кусати за палець, коли на ньому перстень, чи тягти за косу, коли в неї вплетена стрічка. Бог з ними тоді, з тими подарунками! Та от лихо — і здихатися не можна: кинеш у воду — пливе чортячий перстень чи намисто поверх води, і до тебе ж у руки.

У селі була церква, як згадую, трохи чи не святого Пантелея. Жив тоді при ній ієрей, блаженної пам'яті отець Афанасій. Помітивши, що Басаврюк навіть у Великодню Неділю не буває в церкві, надумав був покартати його, накласти церковне покаяння. Де там! насилу ноги виніс. "Слухай, панотче!" гримнув він йому у відповідь: "Знай краще свої справи, ніж втручатися В чужі, якщо не хочеш, щоб козляча горлянка твоя була заліплена гарячою кутею!" Що робити з окаянним? Отець

Афанасій оголосив тільки, що кожного, хто буде водитися з Басаврюком, буде вважати за католика, замість кобз та сопілок.

Мов скам'янівши, не зрушивши з місця, слухав Петро, коли невинне дитя лепетало йому Пидорчині слова. "А я думав, нещасний, іти в Крим та Туреччину, навоювати золота і з добром приїхати до тебе, моя красуне. Та не бути тому. Лихе око подивилося на нас. Буде ж, моя люба рибонько! буде і в мене весілля: тільки й дяків не буде на тому весіллі; ворон чорний закряче, замість попа, надо мною; чисте поле буде моя хата; сиза хмара — моя стріха; орел виклює мої карі очі; перемиють дощі козацькі кісточки, і вихор висушить їх. Та що я? на кого? кому скаржитися? Так уже, мабуть, бог велів, — пропадати, то пропадати!" Та й побрів прямісінько в шинок.

Тітка покійного діда трохи здивувалася, побачивши Петруся в шинку, та ще в таку пору, коли добрі люди йдуть до утрені, і витріщила на нього очі, мов спросоння, коли сказав він дати кухоль сивухи, мало не з піввідра. Тільки даремно думав бідний залити своє горе. Горілка щипала його за язик, як кропива, і здавалася йому гіркішою, ніж полин. Кинув від себе кухоль на землю. "Годі журитися тобі, козаче!" гримнуло щось басом над ним. Оглянувся: Басаврюк! у! яка пика! Волосся — щетина, очі — як у вола! "Знаю, чого треба тобі: от чого!" Тут брязнув він з бісівською посмішкою шкіряним гаманом, який висів у нього біля пояса. Здригнувся Петро. "Ге, ге, ге! та як горить!" заревів він, пересипаючи на руку червінці. "Ге, ге, ге! та як дзвонить! Адже ж і діла тільки одного вимагатиму за цілу гору таких цяцьок". — "Дияволе!" закричав Петро. "Давай його, на все готовий!" Вдарили по руках. "Дивися, Петре, ти наспів якраз вчасно: завтра Івана Купала. Одну тільки цю ніч на рік і цвіте папороть. Не проґав! Я тебе буду чекати, опівночі, у Ведмежому яру".

Мені здається, кури так не дожидають тієї години, коли молодиця винесе їм зерна, як ждав Петрусь вечора. Тільки й знав, що дивився, чи не довшає тінь від дерева, чи не рум'яниться, сідаючи, сонечко, і що далі, то нетерпеливіше. Як же й довго! мабуть, день божий загубив десь

кінець свій. От уже й сонця немає. Небо тільки червоніє з одного боку. І воно вже тьмариться. У полі холоднішає. Примеркає, примеркає і — смеркло. Насилу! З серцем, яке мало не вискакувало з грудей, зібрався він у дорогу, і обережно спустився густим лісом у глибокий яр, що називався Ведмежим. Басаврюк уже ждав там. Темно, хоч в око стрель. Один за одним пробиралися вони по грузьких болотах, чіпляючись за густі терники і спотикаючись майже на кожному кроці. От і рівне місце. Роздивився Петро: ніколи ще йому не доводилося заходити сюди. Тут зупинився і Басаврюк.

"Бачиш ти, он стоять перед тобою три пагорки. Багато буде на них квітів різних; та, борони тебе нетутешня сила, зірвати хоч одну. Але тільки зацвіте папороть, хапай її і не озирайся, що б тобі позаду не причулося".

Петро хотів було спитати... зирк — і нема вже його. Підійшов до трьох пагорків; де ж квіти? Нічого не видно. Дикий бур'ян чорнів навколо і глушив усе своєю гущиною. Та от спалахнула на небі блискавиця, і перед ним з'явилася ціла грядка квітів, все чудних, все небачених; тут і просте листя папороті. Та завагався Петро і в роздумі став перед ним, узявшися обома руками в боки.

"Що ж тут незвичайного? десять разів на день буває бачиш це зілля; яке ж тут диво? Чи не надумала чортяча пика поглузувати?"

Зирк — червоніє маленька квіткова брунька і, неначе жива, рухається. Справді, дивно! Рухається і дедалі більшає, більшає і червоніє, як жар. Спалахнула зірочка, щось тихо затріщало, і квітка розгорнулася перед його очима, мов полум'я, осявши й інші навколо себе.

"Тепер пора!" подумав Петро і простяг руку. Дивиться, тягнуться з-за нього сотні волохатих рук теж до квітки, і позад нього щось перебігає з місця на місце. Зажмуривши очі, смикнув він за стеблинку, і квітка

зосталася у нього в руках. Усе стихло. На пні з'явився Басаврюк, що сидів увесь синій, як мрець. Хоч би поворухнув одним пальцем. Очі нерухомо втуплені в щось, видне тільки йому самому; рот наполовину роззявлений, і ані слова. Навколо не шелесне. Ух, страшно!.. Та от почувся свист, від якого похололо в Петра всередині, і здалося йому, неначе трава зашуміла, квіти почали між собою розмовляти голоском тоненьким, мов срібні дзвіночки; дерева загриміли сипучою лайкою… Обличчя Басаврюкове раптом ожило; очі блиснули. "Насилу повернулася, яга", буркнув він крізь зуби. "Дивися, Петре, стане перед тобою зараз красуня: роби все, що скаже, а то пропадеш навіки!" Тут розвів він сучкуватою палицею кущ тернику, і перед ними з'явилася хатка, як кажуть, на курячих лапках. Басаврюк ударив кулаком, і стіна захиталася. Великий чорний собака вибіг назустріч і, виючи, обернувшися на кішку, кинувся у вічі їм. "Не лютуй, не лютуй, стара чортихо!" промовив Басаврюк, додавши таке слівце, що добрий чоловік і вуха б заткнув. Зирк, замість кішки, баба з обличчям зморщеним, як печене яблуко, вся зігнута в дугу; ніс з підборіддям мов щипці, якими лущать горіхи. "Славна красуня!" подумав Петро, і мурашки побігли по спині у нього. Відьма вихопила в нього квітку з рук, нахилилася і щось довго шепотіла над нею, сприскуючи якоюсь водою. Іскри посипалися у неї з рота; піна з'явилася на губах. "Кидай!" сказала вона, віддаючи квітку йому. Петро підкинув, і, що за чудо? квітка не впала прямо, але довго здавалася вогняною кулькою посеред темряви і, неначе човен, плавала у повітрі; нарешті, потихеньку почала спускатися нижче і впала так далеко, що ледве помітна була зірочка, не більша за макове зернятко. "Тут!" глухо захрипіла баба; а Басаврюк, подаючи йому заступ, промовив: "Копай тут, Петре. Тут побачиш ти стільки золота, скільки ані тобі, ані Коржеві й не снилося". Петро поплював на руки, схопив заступ, натиснув ногою і вивернув землю, вдруге, втретє, ще раз… щось тверде!.. Заступ дзвенить і не йде далі. Тут очі його почали розрізняти невелику, ковану залізом, скриню. Уже хотів він був дістати її рукою, та скриня почала опускатися в землю і дедалі глибше, глибше; а позад нього чувся регіт, більше схожий на змііне сичання. "Ні, не бачити тобі золота, поки не дістанеш крові людської!" сказала відьма і підвела до нього дитя, років шести, накрите білим простиралом, показуючи

знаком, щоб він одрубав йому голову. Остовпів Петро. Хіба жарти, відрізати ні за що, ні про що людині голову, та ще безневинній дитині! Спересердя зірвав він простирало, що накривало їй голову, і що ж? Перед ним стояв Івась. І рученята склало бідолашне дитя навхрест; і голівку похилило... Мов скажений підскочив до відьми Петро і вже підняв був руку...

"А що ти обіцяв за дівчину?.." гримнув Басаврюк і ніби кулю всадив йому в спину. Відьма тупнула ногою: синє полум'я вихопилося з землі; середина її вся освітилася і стала неначе з кришталю вилита; і все, що було під землею, стало видно, як на долоні. Червінці, самоцвіти, в скринях, у казанах, купами були навалені під тим самим місцем, де вони стояли. Очі його запалали... розум помутив-ся... як божевільний, ухопився він за ніж, і безневинна кров бризнула йому межи очі... Диявольський регіт загримів з усіх боків. Потворні страховища зграями стрибали перед ним. Відьма, вчепившися руками в обезглавлений труп, як вовк, пила з нього кров... Голова його пішла обертом! Зібравши всі сили, кинувся він тікати. Все освітилося перед ним червоним світлом. Дерева усі в крові, здавалося, горіли й стогнали. Небо, розжарившись, тремтіло... Вогняні плями, як блискавки, кружляли у нього перед очима. Вибившися з сили, вбіг він у свою халупку і, як сніп, повалився на землю. Мертвий сон охопив його.

Два дні й дві ночі спав Петро без просипу. Прокинувшись на третій день, довго оглядав він кутки своєї хати; та даремно намагався що-небудь згадати: пам'ять його була, як кишеня старого скнари, у якого копійки не видуриш. Потягнувшися трохи, почув він, що біля ніг брязнуло. Дивиться: два мішки з золотом. Тут тільки, неначе крізь сон, згадав він, що шукав якийсь скарб, що було йому самому страшно у лісі. Та якою ціною, як здобув він його, цього ніяк не міг зрозуміти.

Побачив Корж мішки і — розніжився: "Сякий-такий Петрусь, немазаний! та хіба я не любив його? та чи не був він у мене, як син рідний?" і почав плести старий шкарбан небувальщину, так, що того до сліз розібрало. Дивно тільки здавалося Пидорці, коли стала розповідати,

як цигани, проходячи мимо, украли Івася. Він не міг навіть згадати обличчя його, так обморочило кляте чортовиння! Гаятися було нічого, полякові дали під ніс дулю, та й заварили весілля: напекли шишок, понашивали рушників та хусток, викотили бочку горілки; посадили за стіл молодих; розрізали коровай; заграли на бандурах, цимбалах, сопілках, кобзах — і почалося…

У старовину весілля були — куди нашим. Тітка мого діда було розкаже — гай, гай! Як дівчата у пишному головному уборі з жовтих, синіх та рожевих стрічок, поверх яких нав'язувався золотий галун, у тонких сорочках, вишитих по всьому шву червоним шовком і винизаних дрібними срібними квіточками, у сап'янових чоботях на високих залізних підковах, плавно, наче пави, і шумно, як вихор, скакали в горлиці. Як молодиці з корабликом на голові, верх якого зроблений був увесь з сутозолотої парчі, з невеликим вирізом на потилиці, з якого визирав золотий очіпок, з двома висунутими, один вперед, другий назад, ріжками з найдрібнішого чорного смушку; у синіх, з кращого полутабенку[20] з червоними клапанами кунтушах, гордовито взявшися в боки, виступали поодинці і розмірено вибивали гопака. Як парубки у високих козацьких шапках, у тонких сукняних свитках, попідперізувані шитими сріблом поясами, з люльками в зубах, загравали з ними та точили баляси. Сам Корж, дивлячися на молодих, не втерпів, щоб не згадати давнини.

З бандурою в руках, потягуючи люльку І водночас приспівуючи, з чаркою на голові, пішов дідуган, під гучний крик гуляк, навприсядки. Чого не вигадають випивши? Почнуть було надягати машкари, боже ти мій, на людину не схожі! Куди теперішнім переодяганням, які бувають на весіллях наших. Що тепер? — тільки й того, що вдають циганок та москалів. Ні, от було, один одягнеться жидом, а другий чортом, почнуть спочатку цілуватися, а потім схопляться за чуби… Бог з вами! Сміх нападе такий, що за живіт берешся. Поодягаються по-турецькому та по-татарському, все горить на них, як жар… А як почнуть дуріти та викидати штуки… ну, тоді, хоч святих винось. З тіткою покійного діда, яка сама була на цьому весіллі, трапилася цікава історія; була вона

одягнена тоді в татарське широке вбрання, і з чаркою в руках частувала гостей. От одного і підбив лукавий хлюпнути на неї ззаду горілкою; другий, теж, видно, не промах, викресав у момент вогню, та й підпалив… полум'я спалахнуло, бідолашна тітка, перелякавшися, стала мерщій скидати з себе, при всіх, плаття… Галас, регіт, розгардіяш зчинився, як на ярмарку. Словом, старі люди не пам'ятали ніколи ще такого бучного весілля.

Почали жити Пидорка з Петрусем, мов пан з панею. Всього доволі, усе сяє… Одначе ж добрі люди хитали злегка головами, дивлячися на життя їх. "Від чорта не буде добра", говорили всі в один голос. "Звідки, як не від спокусника люду православного, прийшло до нього багатство? Де йому було взяти таку купу золота? Чому раптом саме того дня, коли забагатів він, Басаврюк зник, як у воду впав?" От і скажіть, що люди вигадують! Адже справді, не минуло й місяця, Петруся ніхто пізнати не міг. Чому, що з ним сталося, бог знає. Сидить на одному місці, і хоч би слово з ким. Усе думає і неначе хоче щось пригадати. Коли Пидорці пощастить змусити поговорити про що-небудь, неначе й забудеться, і почне розмову, і розвеселиться навіть; та ненароком гляне на мішки — "стривай, стривай, забув!" кричить, і знову задумається, і знову силкується щось згадати. А часом, коли довго сидить на одному місці, здається йому, що от-от все знову пригадується… і знову все зникло. Здається: сидить у шинку; несуть йому горілку; пече його горілка; гидка йому горілка. Хтось підходить, б'є по плечу його… а далі все неначе туманом повивається перед ним. Піт котиться градом по обличчю його, і він у знемозі сідає на своє місце. Що не робила Пидорка, і радилася з ворожбитами, і переполох виливали, і соняшницю заварювали[21] — нічого не помагало. Так збігло й літо. Багато козаків обкосилися, завзятіші за інших і в похід подалися. Зграї качок ще товпилися на болотах наших; та кропив'янок уже і сліду не було. В степах зачервоніло. Скирти хліба то там, то там, мов козацькі шапки, бовваніли по полю. Траплялися по дорозі й вози, накладені хмизом та дровами. Земля затужавіла і де-не-де стала промерзати. Уже й сніг почав сипатися з неба, і гілля дерев вкривалося інеєм, неначе заячим хутром. От уже в ясний морозний день червоногрудий снігур, мов чепурист

польський шляхтич, прогулювався по снігових кучугурах, витягаючи зерно, і діти величезними киями ганяли по льоду дерев'яні дзиґи, тимчасом, як батьки їх спокійно вилежувалися на печі, виходячи часом із запаленою люлькою в зубах лайнути як годиться православний морозець, або провітритися і промолотити в сінях залежалий хліб. Нарешті, сніги почали танути і щука хвостом лід розбила, а Петро такий же, як і раніше, і що далі, то суворіший. Неначе прикутий, сидить посеред хати, поставивши біля ніг мішки свої. Здичавів; заріс волоссям; став страшний; і все думає про одно, все силкується згадати щось, і сердиться, і злиться, що не може згадати. Часто дико підводиться з свого місця, поводить руками, втуплює у щось очі свої, неначе хоче затримати його; губи ворушаться, мов хочуть промовити якесь давно забуте слово — і нерухомо зупиняються… Лють охоплює його, як навіжений, гризе й кусає собі руки і з досади рве пасмами волосся, поки, стихнувши, не впаде, неначе в забутті, а потім знову починає пригадувати, і знову лють, і знову мука… Що за напасть божа? Життя не стало Пидорці. Страшно їй було залишатися спочатку самій у хаті; та потім звикла бідолашна до свого лиха. Але колишньої Пидорки вже пізнати не можна було. Ані рум'янцю, ані посмішки; знесилилася, зачахла, виплакала ясні очі. Якось, хтось уже, мабуть, зглянувся над нею, порадив піти до ворожки, що жила у Ведмежому яру, про яку йшла слава, що вона вміє лікувати всі на світі хвороби. Вирішила спробувати востаннє; слово по слову, умовила бабу йти з собою. Це було надвечір, саме проти Купала. Петро непритомний лежав на лаві і не помічав зовсім нової гості. Аж от, поволі, почав підводитися і придивлятися. Враз увесь затремтів, як на дибі; волосся піднялося… і він зайшовся таким реготом, що страх врізався в серце Пидорці. "Згадав, згадав!" закричав він у страшній веселості і, замахнувшись сокирою, кинув нею з усієї сили в бабу. Сокира на два вершки вгрузла в дубові двері. Баба зникла, і дитя років семи, у білій сорочці з накритою головою, стало посеред хати… Простирало злетіло… "Івасю!" закричала Пидорка і кинулася до нього; та привид увесь, з ніг до голови, вкрився кров'ю і освітив усю хату червоним світлом… Перелякана, вибігла вона в сіни; та, опам'ятавшися трохи, хотіла була допомогти йому; даремно: двері захлопнулися за нею так міцно, що несила була відчинити. Збіглися люди; почали стукати,

висадили двері: хоч би одна душа. Уся хата повна диму, і посередині тільки, де стояв Петрусь, купа попелу, з якої де-не-де підіймалася ще пара. Кинулися до мішків: самі биті черепки лежали замість червінців. Витріщивши очі й пороззявлявши роти, не насмілюючись поворухнути вусом, стояли козаки, неначе вкопані в землю. Такий страх нагнало на них це диво.

Що було далі, не згадаю. Пидорка дала обітницю йти на прощу; зібрала майно, що залишилося після батька, і через кілька днів її справді вже не було в селі. Куди пішла вона, ніхто не міг сказати. Послужливі бабусі відправили були її вже туди, куди й Петро подався; та якось козак, приїхавши з Києва, розповів, що бачив у лаврі черницю, всю висохлу, як скелет, яка безперестану молилася, і в якій земляки, за всіма прикметами, впізнали Пидорку; що ніхто не чув від неї жодного слова, а прийшла вони пішки і принесла оправу до ікони божої матері, оздоблену такими яскравими самоцвітами, що всі зажмурювалися, на неї дивлячися.

Дозвольте, цим ще не все кінчилося. Того самого дня, коли лукавий забрав до себе Петруся, з'явився знову Басаврюк; тільки всі навтіки від нього. Дізналися, що це за птах: не хто інший, як сатана, що прибрав людської подоби для того, щоб відкопувати скарби; а через те, що скарби не даються нечистим рукам, так от він і приманює собі молодців. Того ж року всі покидали землянки свої і перебралися в село; але й там, одначе, не було спокою від проклятого Басаврюка. Тітка покійного діда говорила, що якраз сердився він найбільше на неї за те, що кинула колишній шинок на Опішнянській дорозі, і всіма силами намагався відомстити їй. Якось сільські старшини зібралися в шинок і, як кажуть, розмовляли за чинами біля стола, посеред якого поставлений був, гріх сказати, щоб малий, смажений баран. Гомоніли про се й про те, було й про диковинки різні, і про чуда. От і приверзлося, ще б нічого, коли б одному, а то таки всім, що баран підвів голову, блудячі очі його ожили і засвітилися, і вмить з'явившися, чорні щетинисті вуси значуще заморгали на присутніх. Усі одразу пізнали на баранячій голові Басаврюкову пику; тітка діда мого навіть думала вже, що от-от

попросить горілки… Шановні старшини за шапки, та мерщій додому. Іншим разом сам церковний староста, що любив часом побалакати віч-на-віч з дідівською чаркою, не встиг ще й двох разів дістати дна, як бачить, що чарка кланяється йому в пояс. Чорт з тобою! давай хреститися!.. А тут з жінкою його теж диво: тільки що почала вона замішувати тісто у величезній діжі, як діжа враз вистрибнула: "Стій, стій!" де там! узявшися в боки гордовито, пішла навприсядки по всій хаті… Смійтеся; одначе не до сміху було нашим дідам. І дарма, що отець Афанасій ходив по всьому селу з святою водою і ганяв чорта кропилом по всіх вулицях, а все ще тітка покійного діда довго скаржилася, що хтось, як тільки вечір, стукає в дах і шкрябає в стіну.

Та що там! От тепер на цьому самому місці, де стоїть село наше, здається все спокійно; але ж недавно, ще покійний батько мій і я пам'ятаю, як повз розвалений шинок, що його нечисте плем'я довго після того поправляло своїм коштом, доброму чоловікові пройти не можна було. З закуреного димаря стовпом шугав дим, і, піднявшися високо, так, що глянути — шапка впаде, розсипався гарячим жаром по всьому степу, і чорт, не треба було б і згадувати його, собачого сина, так схлипував жалісно у своїй конурі, що злякані гайворони зграями підіймалися із сусіднього дубового лісу і з диким криком метались по небу.

Майська ніч, або утоплена

Брат його батька знає! начнуть що-небудь робити люди хрещені, то мордуються, мордуються, мов хорти за зайцем, а все щось не до шмиги; тільки ж куди чорт уплететься, то верть хвостиком — так де воно й візьметься, неначе з неба.

І. ГАННА

Дзвінка пісня лилася рікою по вулицях села ***. Була та пора, коли потомлені денною працею та клопотом парубки й дівчата, гомонячи,

збиралися у коло, в сяйві чистого вечора, виливати свої веселощі в пісню, що повсякчас іде в парі зі смутком. І вечір, як завжди задуманий, мрійно обіймав синє небо, обертаючи все на неясність і далечінь. Уже й смеркло, а пісні все не вщухали. З бандурою в руках крався, вихопившись од співунів, молодий козак Левко, син сільського голови. На козакові решетилівська шапка. Козак іде вулицею, бринькає рукою по струнах і підтанцьовує. Ось він тихо зупинився перед дверима хати, оточеної невисокими вишнями. Чия ж це хата? чиї це двері? Трохи помовчавши, заграв він і заспівав:

Сонце низенько, вечір близенько,

Вийди до мене, моє серденько!

"Ні, знати, міцно заснула моя ясноока красуня", сказав козак, доспівавши пісню і підходячи ближче до вікна. "Галю, Галю! ти спиш, чи не хочеш до мене вийти? Ти боїшся, певне, щоб нас хто не побачив, чи не хочеш, може, показати біле своє личко на холод? Не бійся: нікого нема. Вечір теплий. Та коли б і нагодився хто, я прикрию тебе свиткою, підпережу своїм поясом, закрию руками тебе — і ніхто нас не побачить. А якби й повіяло холодом, я пригорну тебе до серця, зігрію поцілунками, надіну шапку свою на білі твої ніженьки. Серце моє, рибко моя, перлино! виглянь на часок! Подай крізь віконце хоч білую ручку свою... Ні, ти не спиш, горда дівчино!" вимовив він гучніше і таким голосом, неначе засоромився, що дався був на зневагу: "тобі любо знущатися з мене, прощай!"

Тут він одвернувся, зсунув набакир свою шапку і гордо відійшов од вікна, тихо перебираючи струни на бандурі. Дерев'яна закрутка в дверях у цей час повернулася: двері заскрипіли й одчинились, і дівчина на порі сімнадцятої весни, оповита присмерком, несміливо оглядаючись і не випускаючи дерев'яної закрутки, переступила поріг. У півпрозорій імлі горіли привітно, мов зірочки, ясні очі; блищали червоні коралі, і від орлиних парубкових очей не могло сховатися навіть те, як соромливо запаленіло її обличчя.

"Який-бо ти нетерплячий!" промовила вона до нього півголосом. "Уже й розсердився! А нащо вибрав такий час: люди юрбами сновигають по вулицях... Я вся тремчу..."

"О, не тремти, моя червона калинонько! Пригорнись до мене міцніше!" говорив парубок, обіймаючи її, відкинувши бандуру, що висіла на довгому ремені в нього на шиї, і сідаючи разом із дівчиною біля хатніх дверей. "Ти знаєш, мені ж і годину тяжко тебе не бачити".

"Знаєш, що я думаю?" перебила вона, задумливо втупивши в нього свої очі. "Мені все щось ніби на вухо шепче, що тепер уже нам не бачитись так часто. Недобрі у вас люди: дівчата все поглядають так заздрісно, а парубки... Я примічаю навіть, що мати моя з недавнього часу пильніше наглядає за мною. По правді сказати, мені веселіше в чужих було".

Туга якась перебігла по обличчю її, коли вона це вимовила.

"Два місяці тільки в стороні рідній і вже знудьгувалася! Може, і я надокучив тобі?"

"О, ти мені не надокучив", проказала вона, усміхнувшись. "Я тебе кохаю, чорнобривий козаче! за те кохаю, що в тебе карі очі, і як глянеш ти ними, то в мене наче на душі всміхається: і весело й хороше їй; що привітно моргаєш ти чорним усом своїм; що ти йдеш вулицею, співаєш і граєш на бандурі, і весело слухати тебе".

"О, моя мила дівчино!" скрикнув парубок, цілуючи й пригортаючи її дужче до грудей своїх.

"Стривай! годі, Левку! скажи спершу, чи говорив ти з батьком своїм?"

"Що?" сказав він, немов прокинувшись. "Так, що я хочу женитись, а ти вийти за мене заміж — говорив!" Та якось смутно озвалося в його устах те слово: говорив.

"Та й що ж?"

"А що ти з ним подієш? Удав, старий хрін, як звичайно, глухого: нічого не чує, та ще й лається, що волочуся бозна-де, гульки справляю, фіглі виробляю з хлопцями на вулицях. Та не тужи, моя Галю! Ось тобі слово козацьке, що таки умовлю його".

"Та тобі тільки аби слово сказати, Левку — і все вийде на твоє. Я знаю це по собі: часом і не послухала б тебе, а скажеш слово — і несамохіть роблю, чого тобі хочеться.

Сонце низенько, вечір близенько,

Вийди до мене, моє серденько!

Глянь, глянь!" вела вона далі, поклавши голову на плече йому й звівши очі вгору, де синіло без кінця, без краю тепле українське небо, зап'яте знизу кучерявими вітами вишень, що стояли перед ними. "Глянь, он-он далеко блимнули зірочки: одна, друга, третя, четверта, п'ята... Правда ж, то ангели божі повідчиняли віконця у своїх ясних хатках на небі та й дивляться на нас? Так, Левку? Адже це вони дивляться на нашу землю? Що, коли б у людей та були крила, як у птахів, — туди б полетіти високо, високо... Ух, страшно! Жоден дуб у нас не дістане до неба. А кажуть, проте, що є десь, у якійсь далекій землі, таке дерево, що шумить верховіттям у самому небі, і бог сходить ним на землю вночі саме проти Великодня".

"Ні, Галю; у бога є довга драбина од неба аж до землі, її становлять проти Великодня святі архангели; і скоро бог ступить на перший щабель, усі нечисті духи полетять стрімголов і купами попадають у

пекло, і тим-то на Христове свято жодної нечистої сили не буває на землі".

"Як тихо колишеться вода, мов та дитина в колисці!" казала далі Ганна, показуючи на став, похмуро обставлений темним кленовим лісом і оплакуваний вербами, що потопили в ньому жалібні свої віти. Мов безсилий дід, держав він у холодних обіймах своїх далеке, темне небо, обсипаючи крижаними поцілунками вогняні зорі, які тьмяно миготіли серед теплого нічного повітря, немов передчуваючи, що незабаром з'явиться пишновеличний цар ночі. Біля лісу, на горі, дрімав із зачиненими віконницями старий дерев'яний дім; мох та дике зілля вкривали його дах; кучеряві яблуні розрослись перед його вікнами; ліс, обіймаючи своєю тінню, кидав на нього дику понурість; ліщинові зарослі стелилися біля підніжжя його і скочувались до ставу.

"Я пам'ятаю, мов крізь сон", сказала Ганна, не одводячи очей од нього: "давно, давно, коли я ще була маленька й жила у матері, страшне щось розказували про дім цей. Левку, ти, певне, знаєш, розкажи мені!.."

"Бог із ним, зоре моя! Мало чого не наплетуть баби та люди нерозумні! Ти себе тільки розтривожиш, боятимешся, і не заснеться тобі спокійно".

"Розкажи, розкажи, любий, чорнобривий парубче", казала вона, притуляючись личком своїм до щоки йому й обіймаючи його. "Ні, ти, певне, не любиш мене; у тебе є інша дівчина. Я не боятимусь; я спокійно спатиму ніч. А тепер от не засну, коли не розкажеш. Буду мучитися, думати та гадати… розкажи, Левку!" "Мабуть, правду кажуть люди, що в дівчатах сам дідько сидить, їхню цікавість підбурюючи. Ну, то слухай же: давно, моє серденько, жив у цьому домі сотник. У сотника була дочка, ясна панночка, біла, як сніг, як твоє личко. Сотникова жінка давно вже померла; задумав сотник женитися вдруге. "Чи будеш же ти голубити мене, як перше, батьку, коли візьмеш другу жінку?" — "Буду, доню моя; ще дужче пригортатиму тебе до серця! Буду, доню моя; ще ясніші сережки та намиста даруватиму тобі!"

"Привіз сотник молоду жінку до нового дому свого. Красна була молода жінка. Рум'яна та білолиця була молода жінка; тільки так страшно глянула на свою пасербицю, що та аж скрикнула, її побачивши. І хоч би тобі слово за цілий день сказала лиха мачуха. Зайшла ніч; пішов сотник з молодою жінкою до своєї опочивальні; замкнулася й ясна панночка у себе в світлиці. Гірко їй стало; заплакала вона. Аж бачить: страшна чорна кішка крадеться до неї; шерсть на ній горить, і залізні пазури цокають по помосту. Злякалася панночка, вискочила на лаву: кішка за нею. Перестрибнула на лежанку: кішка й туди, та як кинеться їй на шию та й ну душити. Скрикнула панночка, одірвала її од себе, кинула додолу; знов скрадається страшна кішка. Туга її взяла. На стіні висіла батькова шабля. Схопила вона її та брязь по помосту — лапа з залізними пазурами відскочила, і кішка з виском зникла в темному кутку. Цілий день не виходила із світлиці своєї молода жінка; на третій день вийшла з зав'язаною рукою. Вгадала бідолашна панночка, що мачуха її відьма і що вона їй перерубала руку. На четвертий день звелів сотник своїй дочці по воду ходити, хату мести, як простій мужичці, і заказав заходити до панських покоїв. Тяжко було сердешній; та нічого не вдієш, мусила чинити батькову волю. На п'ятий день вигнав сотник свою дочку босу з дому і скибки хліба не дав на дорогу. Аж тоді заридала панночка, закривши руками біле лице своє: "Занапастив ти, батьку, рідну дочку свою! Занапастила відьма грішну душу твою! хай тебе бог простить; а мені, безталанній, мабуть, не велить він жити на білому світі". — "І от, чи бачиш ти..." Тут повернувся Левко до Ганни, показуючи пальцем на дім. "Глянь сюди: он там, далі від дому, найкрутіший берег! З того берега кинулася панночка в воду, і з того часу не стало її на світі..."

"А відьма?" боязко перебила Ганна, дивлячись на нього стуманілими від сліз очима.

"Відьма? Старі баби вигадали, буцімто з того часу всі утоплені виходили місячними ночами в панський сад грітися проти місяця; і сотникова дочка стала у них за найстаршу. Якоїсь ночі побачила вона мачуху свою біля ставу, кинулася на неї і, кричачи, затягла у воду. Проте

відьма й тут додумалась: обернулась під водою на одну із утоплених, та через те й уникла трійчатки з зеленого очерету, якою хотіли її утоплені бити. Ет, вір бабам! Кажуть іще, немов панночка збирає щоночі утоплених і заглядає поодинці кожній в обличчя, щоб пізнати, котра з них відьма; та й досі не пізнала. І коли попадеться з людей хто, зараз силує його вгадувати, страхаючи, що як не вчинить по її, то вона його втопить у воді. Ось як, моя Галю, оповідають старі люди!.. Теперішній пан хоче ставити на тому місці винокурню[22] і прислав навмисне для того винокура... Та стривай, чути гомін. Це наші повертаються з вулиці. Прощай, Галю! Спи спокійно і не думай про ті бабські вигадки!"

По тій мові обійняв її міцніше, поцілував та й пішов.

"Прощай, Левку!" сказала Ганна, задумано вдивляючись у темний ліс.

Величезний огняний місяць почав у цей час пишно вирізуватись із землі. Ще половина його була під землею; а вже весь світ наповнився якимсь урочистим сяйвом. Став заіскрився. Тінь од дерев ясно стала вирізнятися на темній зелені.

"Прощай, Ганно!" розляглися позад неї слова з поцілунком разом.

"Ти вернувся?" сказала вона, оглядаючись; та, побачивши перед себе незнайомого парубка, одвернулася.

"Прощай, Ганно!" почулося знову, і знов поцілував її хтось у щоку.

"От принесла лиха година ще й другого!" сказала вона сперсердя.

"Прощай, мила Ганно!"

"Ще й третій!"

"Прощай! прощай! прощай, Ганно!" і поцілунки засипали її з усіх боків.

"Та тут їх ціла ватага!" кричала Ганна, вириваючись із гурту парубків, що навперебій хапалися обняти її. "І як їм не набридне безперестанку цілуватися! Скоро, далебі, не можна буде вийти на вулицю!"

По цій мові двері з грюкотом зачинились, і тільки чути було, як скреготнув у них залізний засув.

II. ГОЛОВА

Чи знаєте ви українську ніч? о, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлось, розширилось іще безмежніш. Горить і дише воно. Земля вся у срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, виповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незаймані гущавини черешень та черемхи боязко простягай своє коріння у студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний зальотник — нічний вітер, закравшися зненацька, цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч! Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць заслухався його посеред неба… Як зачароване, дрімає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо. Благочестиві люди вже сплять. Де-не-де тільки світяться вузенькі вікна. Перед деякими тільки хатами, біля порога, запізніла сім'я сидить за пізньою вечерею.

"Та гопак же не так танцюється! отож-то я дивлюсь, усе воно щось не теє. Що ж це розказує кум?.. Ану: гоп трала! гоп трала! гоп, гоп, гоп!" Так розмовляв сам із собою підпилий дядько середнього віку, танцюючи по вулиці… "їй-богу, не так танцюється гопак! Чого мені брехати? от, їй-богу, не так! Ану, гоп трала! гоп трала! гоп, гоп, гоп!"

"Ото здурів чоловік! хоч би ж іще хлопець який, а то старий кабан, дітям на сміх, танцює вночі серед вулиці", скрикнула літня собі жінка, несучи дорогою солому: "Іди до хати своєї! Пора спать давно!"

"Я піду", сказав, зупинившись, дядько. "Я піду! Я не подивлюсь на якогось там голову! Що він собі думає, дідько б утисся його батькові, що він голова, що він обливає людей на морозі холодною водою, то й кирпу дере! Ну, голова, голова. Я сам собі голова. От бий мене сила божа! Хай мене сила божа поб'є! Я сам собі голова. От що, а не то що…" говорив він, підходячи до першої найближчої хати, і спинився перед вікном, мацкуючи пальцями по склу і силкуючись налапати дерев'яну закрутку: "Стара, одчиняй! Стара, мерщій, казано тобі, одчиняй! Козакові спати пора!"

"Куди ти, Каленику! Ти ж до чужої хати потрапив", закричали, сміючись, позад нього дівчата, що верталися з веселої вулиці. "Показать тобі твою хату?"

"Покажіть, любі молодички!"

"Молодички? чи чуєте", підхопила одна: "що за чемний цей Каленик? За це йому треба показати хату… та ні, раніше потанцюй!"

"Потанцювать?.. Ой, ви ж химерні дівчата!" протяг Каленик, сміючись та сварячись пальцем і заточуючись, бо ноги його не могли вдержатись на одному місці. "А дастеся перецілувати? Всіх перецілую, всіх!.." І він, бокуючи, припустив за ними. Дівчата зчинили крик,

перемішались; та потім посмілішали і перебігли на другий бік, побачивши, що Каленик не дуже швидкий на ходу.

"Он де твоя хата!" закричали вони йому, тікаючи й показуючи на хату, багато більшу за сусідні, що належала сільському голові. Каленик слухняно поплентався у той бік, починаючи знову лаяти голову.

Але хто ж цей голова, що накликав на себе такі недобрі поголоски та пересуди? О, цей голова велика особа на селі. Доки Каленик дійде, куди прямує, ми, певна річ, встигнемо дещо сказати про нього. Все село, побачивши його, береться за шапки; а дівчата, щонаймолодші, віддають надобридень. Хто б із парубків не захотів головувати? Голові вільно навідуватися до всіх тавлинок; і кремезний дядько шанобливо стоїть, знявши шапку, увесь час, поки голова порається своїми грубими та зашкарублими пальцями в його луб'яній табакерці. На сільському сході чи громаді, дарма, що влада його обмежена кількома голосами, голова завжди бере гору і мало не з власної волі висилає, кого йому схочеться, справляти та рівняти шляхи чи копати рови. Голова чоловік понурий, суворий на вигляд і не любить багато говорити. Давно ще, дуже давно, коли блаженної пам'яті велика цариця Катерина їздила до Криму, був обраний він за провожатого; цілих два дні служив він цю службу і навіть удостоївся сидіти на передку поруч із царициним кучером. І з того самого часу голова вивчився роздумливо та поважно понурювати голову, розгладжувати довгі закручені вниз вуси і бистрим соколиним оком зиркати спідлоба. І з того часу голова, про що було тільки хто з ним заговорить, завжди уміє звернути на те, як він ото віз царицю і сидів на передку в царській кареті. Голова любить інколи вдати глухого, а надто як почує те, чого б не хотілося йому чути. Голова ненавидить франтівство: ходить завжди у свитці з чорного доморобного сукна, підперізується кольоровим шерстяним поясом, і ніхто ніколи не бачив його інакше одягненим, опріч хіба того часу, як переїздила цариця до Криму, коли на ньому був синій козацький жупан. Але навряд чи вже хто на селі той час пам'ятає, а жупан лежить у нього в скрині під замком. Голова вдівець: та коло нього живе свояченица, що варить йому обідати й вечеряти, змиває лавки, білить хату, пряде йому на сорочки,

заправляє всією господою. На селі подейкують, буцімто вона зовсім йому не родичка; але ми вже бачили, що є в голови багато ворогів, радих про нього пускати всякий поговір. Проте, може, цьому дало привід і те, що свояченици завжди не подобалось, коли голова заходив у поле, вкрите жницями, або до козака, у якого була молода дочка. Голова сліпий на одно око; зате видюче око в нього лиходійське і здалека може примітити гарненьку селянку. Одначе він тоді тільки наведе його на гарненьке личко, як роздивиться добре, чи не стежить звідкись свояченица. Але ми, мабуть, усе вже розповіли, що треба, про голову; а п'яний Каленик не дочвалав іще й до половини дороги, і довго ще частував голову всіма добірними словами, що тільки могли спасти на лінивий та неповоротний язик його.

III. НЕСПОДІВАНИЙ СУПЕРНИК. ЗМОВА

Ні, хлопці, ні, не хочу! Що за розгулля таке? Як вам не набридне гультяювати? Уже й так ославлено нас, буцімто ми бозна-які паливоди. Лягайте краще спати!" Так говорив Левко до розгульних товаришів своїх, що підбивали його на нові витівки. "Прощайте, братове! добраніч!" Він швидко пішов від них вулицею.

"Чи спить же то моя ясноока Ганна?" думав він, підходячи до знайомої нам хати з вишневими деревами. Серед тиші почулася неголосна розмова. Левко спинився. Поміж деревами забіліла сорочка... "Що це значить?" подумав він і, підкравшися ближче, сховався за дерево. Проти місяця сіяло перед ним дівоче обличчя... Це Ганна! Але хто ж отой високий чоловік, що стояв до нього спиною? Даремно придивлявся він: тінь огортала того від ніг до голови. Тільки спереду він був освітлений трохи, та найменший рух Левка вперед загрожував неприємністю бути поміченим, і тому, тихо прихилившись до дерева, вирішив він зоставатися на місці. Дівчина ясно вимовила його ім'я. "Левко? Левко ще молокосос!" говорив хрипко і півголосом високий чоловік. "Якщо я застану його коли в тебе, то добре намну йому чуба..."

"Хотілося б мені знати, що це за шельма нахваляється нам'яти мені чуба!" стиха промовив Левко і витяг шию, щоб не пропустити жодного слова. Але незнайомий говорив далі так тихо, що нічого не можна було почути.

"Як же тобі не соромно?" сказала Ганна, коли він докінчив своє. "Ти неправду кажеш; ти обманюєш мене; ти мене не любиш; і я ніколи не повірю, щоб ти мене любив!"

"Знаю", провадив далі високий чоловік: "Левко багато наговорив тобі дурниць і закрутив твою голову" (тут здалося парубкові, що голос незнайомого не зовсім незнайомий, і начебто він десь його й чув); "та я дамся взнаки Левкові!" вів далі свою мову незнайомий. "Він думає, що я не бачу всіх його фіглів. Скуштує він, собачий син, які в мене кулаки!"

При цих словах Левко не міг уже більше стримати свого гніву. Підійшовши на три кроки до нього, замахнувся він з усієї сили, щоб одважити доброго ляща, від якого незнайомий, хоч, бачилось, і дужий, та не встояв би, певне, на місці; але саме тут світло впало на лице йому, і Левко остовпів, побачивши, що перед ним стояв батько його. Тільки й міг парубок на таке диво похитати головою та присвиснути стиха крізь зуби. Десь збоку щось шелеснуло; Ганна прудко влетіла в хату, грюкнувши за собою дверима.

"Прощай, Ганно!" закричав тут один із парубків, підкравшись і обнявши голову, — і з ляком одскочив назад, зустрівши жорсткі вуси.

"Прощай, красуне!" скрикнув другий; та зараз же полетів сторчака від тяжкого стусана голови.

"Прощай, прощай, Ганно!" закричало декілька парубків, почепившися йому на шию.

"Згиньте ви, прокляті гульвіси!" кричав голова, одбиваючись і тупаючи ногами. "Що я вам за Ганна! Гетьте слідом за батьками на шибеницю, бісові діти! Поприлипали, як мухи до меду. Дам я вам Ганни!" "Голова! голова! голова це!" загукали хлопці та й кинулись урозтіч.

"От так батько!" казав Левко, отямившись од такого дива і дивлячись услід голові, що, лаючись, відходив геть. "Бач, які фіглі-миглі він витіває! добре! А я ж то дивлюсь та мізкую, що воно за знак, що він раз у раз удає глухого, коли з ним заговориш про діло. Стривай же, старий шкарбане, будеш ти в мене знать, як швендяти під вікнами у молодих дівчат, будеш знать, як одбивати чужих наречених! Гей, хлопці! сюди! сюди!" гукав він, махаючи рукою парубкам, що знову сходились до гурту. "А йдіть-но сюди! Я умовляв вас іти спати, а тепер передумав і ладен хоч цілу ніч сам гуляти з вами".

"Оце до діла!" сказав плечистий і кремезний парубок, що мали його за найпершого паливоду та гультяя на селі. "Мені все якось нудно, коли не вдасться погуляти гаразд та штук натворити. Усе наче бракує чогось. Так, немовби загубив шапку чи люльку; одно слово, не козак та й годі".

"Чи згода ваша подратувати сьогодні як слід голову?"

"Голову!"

"Еге, голову. Що він собі справді вигадав! Він верховодить у нас, наче гетьман який. Мало йому, що коверзує, наче над своїми холопами, так ні, він ще й під'їжджає до дівчат наших. Адже, мабуть, нема на все село гарненької дівчини, щоб до неї не лицявся голова".

"А так, а так", гуртом закричали всі хлопці. "Що ми, хлопці, за холопи? Хіба ми не такого роду, як і він? Ми, слава богу, вольні козаки! Покажімо йому, братця, що ми вольні козаки!"

"А й покажемо!" загукало парубоцтво. "Та як голову, то вже й писаря не минути!"

"Не минемо й писаря! А в мене, як на те, склалася славна пісня про голову. Ходім-но, я вас її навчу", казав далі Левко, вдаривши по струнах бандури. "Та слухайте: попереодягайтеся, хто там у що може!"

"Гуляй, козацька голово!" казав кремезний гультяй, вдаривши ногою об ногу й ляснувши руками. "Що за розкіш! Що за воля! Як візьмеш дуріти, то здається, наче давні літа згадуєш. Любо, вольно на серці; а душа наче в раю. Гей, хлопці! Гей! гуляй!.."

І ватага галасливо понеслася вулицями. І благочестиві бабусі, розбуджені криком, одчиняли віконця і хрестилися сонними руками, примовляючи: "ну, тепер гуляють парубки!"

IV. ПАРУБКИ ГУЛЯЮТЬ

Водній тільки хаті кінець вулиці ще світилося. То господа голови. Голова вже давно скінчив свою вечерю і, напевне, давно б уже й заснув; та в нього був саме гість, винокур, що його прислав будувати винокурню поміщик, який мав невеликий шматок землі між вольними козаками. На покуті, на почесному місці, сидів гість — низенький, товстенький чоловічок, з маленькими, сміхотливими оченятами, де, здавалося, написано було, як то йому любо курити свою коротеньку люльку, щохвилини спльовуючи і притоптуючи пальцем перегорілий уже на присок тютюн, що з неї вилазив. Димові хмари швидко розросталися над ним, одягаючи його в сивий туман. Було схоже, ніби широкому коминові з якоїсь винокурні набридло сидіти на своєму даху, і він надумав прогулятися та й засів собі звичайнісінько у хаті в голови. Під носом стирчали в нього коротенькі і густі вуси; але вони так невиразно мелькали крізь тютюновий дим, що здавалось, наче то миша, яку винокур упіймав та й держав у роті в себе, підкопуючись під монополію комірного кота. Голова, як господар, сидів у самій сорочці та полотняних

шароварах. Орлине око його, як вечірнє сонце, помалу починало мружитись і примеркати. Кінець стола палив люльку один із сільських десяцьких, які складали команду голови, що сидів задля пошани до господаря у свитці.

"Чи скоро ж ви думаєте", сказав голова, обертаючись до винокура й кладучи хреста на рот, саме-бо позіхнув: "поставити свою винокурню?"

"Як бог поможе, то цієї осені, може, й закуримо. На Покрову, то я ладен на що хочете битися об заклад, якщо пан голова не буде ногами німецькі кренделі виписувати по дорозі".

На цім слові оченята винокурові зникли: замість них протяглися промені до самих вух; увесь тулуб заколивався од сміху, і веселі губи випустили на якусь мить димучу люльку.

"Дай-то, боже", сказав голова, удавши на обличчі своєму щось подібне до усмішки. "Тепер іще, слава богу, винокурень розвелось трохи. А от за давнього часу, коли проводжав я царицю по переяславській дорозі, ще небіжчик Безбородько..."

"Ну, свате, згадав часи! Тоді від Кременчука аж до Ромен не налічив би і двох винокурень. А тепер... Чи чув ти, пак, що повигадували кляті німці? Незабаром, кажуть, будуть курити не дровами, як усі чесні християни, а якоюсь чортячою парою". Теє кажучи, винокур задумано дивився на стіл і на розставлені на ньому руки свої. "Як це парою — далебі, не знаю!"

"Що за дурні, прости господи, оті німці!" сказав голова. "Я б їх батогом, сучих дітей! Чи чувана річ, щоб парою та можна було варити що. Виходить, ложку борщу не можна піднести до рота, не засмаживши губ, замість молодого поросяти..."

"І ти, свате", обізвалася, Сидячи з підгорнутими ногами на лежанці, свояченица: "увесь цей час житимеш у нас без жінки!"

"А навіщо вона мені? Коли б іще хоч що добре було". "Начебто не гарна?" спитав голова, навівши на нього око своє.

"Де там гарна! Стара, як біс/Пика вся в зморшках, немов порожній гаманець". І низенька постать винокура захиталася знову од реготу.

При цих словах щось почало шарити за дверима; двері одчинились, і чоловік, не скидаючи шапки, ступив за поріг та й став, наче у роздумі, посеред хати, роззявивши рота й оглядаючи стелю. Це був знайомий нам Каленик.

"От я й додому прийшов!" говорив він, сідаючи на лаву біля дверей і не зважаючи анітрохи на присутніх. "Ач, як розтяг вражий син, сатана, дорогу! Ідеш, ідеш, і кінця нема! Ноги наче попереламував хто. Дістань-но там, стара, кожуха, підстелити мені. На піч до тебе не прийду, їй-богу, не прийду: ноги болять! Дістань його, там він лежить, коло покуття; гляди, тільки не перекинь горшка з тертою табакою. Або ні, не займай, не займай! Ти, може, п'яна сьогодні... Хай уже я сам дістану..."

Каленик підвівся трохи, але непоборна сила прикувала його до лави.

"За це люблю", сказав голова: "прийшов до чужої хати та й порядкує, як у себе дома! Витурити його, доки живий та цілий!.."

"Нехай він собі, свате, відпочине!" сказав винокур, спиняючи його за руку. "Це корисна людина; коли б тільки таких було більше — і винокурня наша славно пішла б..."

Проте не з добродушності ішли ті слова. Винокур вірив у всі прикмети, і зараз-таки вигнати людину, що сіла вже на лаву, означало в нього накликати біду. "Що то, як старість прийде!.." бурмотів Каленик,

лягаючи на лаві. "Хай би вже, сказать, був п'яний; так ні ж таки, не п'яний, їй-богу, не п'яний! Чого б я брехав? Я ладен сказати це хоч і самому голові. Що мені голова? Бодай він здох, сучий син! Плював я на нього! Бодай його, одноокого чорта, возом переїхало! Що він обливає людей на морозі..."

"Еге! влізла свиня в хату та ще й ногами на стіл преться", сказав голова, гнівно підводячись зі свого місця; але в цей час важкенький камінь, розбивши вікно вдрізки, полетів йому під ноги. Голова спинився. "Коли б я знав", сказав він, підіймаючи каменя: "що це за шибеник шпурнув, я б навчив його, як кидатись! Які капості!" провадив він далі, розглядаючи камінь на руці лютим поглядом. "А бодай він подавився цим каменем..."

"Стривай, стривай! Боже тебе борони, свате!" підхопив, сполотнівши, винокур. "Боже борони тебе, і на тім, і на цім світі, поблагословити когось такою лайкою!"

"Ото найшовся заступник! Хай він пропаде!.." "І не думай, свате! Ти не знаєш, певне, що сталося з покійною тещею моєю?"

"З тещею?"

"Еге, з тещею. Увечері, трохи, може, раніш, ніж оце тепер, посідали вечеряти: небіжчиця теща, небіжчик тесть, та наймит, та наймичка, та дітей штук із п'ятеро. Теща одсипала трохи галушок з великого казана в миску, щоб не такі були гарячі. По роботі всі виголодались і не хотіли чекати, доки прохолонуть. Ото понастромлювали на довгі дерев'яні шпички тії галушки та й почали їсти. Аж тут хто зна відкіля взявся якийсь чоловік, якого він роду, бог його знає, проситься й собі до трапези. Як не нагодувати голодного чоловіка! Дали і йому шпичку. Тільки ж гість лигає галушки, наче корова сіно. Доки ті з'їли по одній і опустили шпички по другій узяти, дно було гладеньке, як папський поміст. Теща насипала ще; думає, гість наївся, то буде уминати менше.

Куди там! Ще краще взявся трощити! і другу спорожнив. "А бодай ти подавився цими галушками!" подумала голодна теща; а той раптом похлинувся та й упав. Кинулись до нього — а він уже й богові душу оддав. Подавився". "Так йому, ненажері клятому, й треба!" сказав голова.

"Так воно так, та не те вийшло: з того часу спокою не було тещі. Що тільки ніч зайде, мрець і тарганиться. Сяде верхи на комин, проклятий, і галушку держить у зубах. Удень тихо, і не чути про нього; а скоро почне примеркати, глянеш на хату, а він уже й осідлав, собачий син, комина..."

"І галушка в зубах?"

"І галушка в зубах".

"Чудасія, свате! Я, пригадую, чув щось похоже ще за покійниці цариці..."

Тут голова спинився. Під вікном почувся гамір і тупання: хтось танцював. Спершу тихо дзенькнули струни бандури, до них прилучився голос. Струни загриміли дужче; кілька голосів почали підтягати, і пісня зашуміла, як вихор:

Гей, чи чули, хлопці, ви?

Чи голів ви позбувались?

У старого голови

Клепки всі порозсипались.

Треба голову набить

Та міцними обручами.

Треба голову скропить

Батогами! Батогами!

Одноокий голова

Вже старий, як біс, — а дурень:

На дівчат усе кива

Та моргає... дурень, дурень!

І куди вже пнешся ти?

Та тебе б у домовину,

Сивий дурню, одвести

За чуприну! за чуприну!

"Ловка пісня, свате!" сказав винокур, нахиливши голову трохи набік і повернувшись до голови, що остовпів від такого зухвальства. "Ловка! Негаразд тільки, що голову згадують не зовсім пристойними словами..." І знову поклав руки на стіл з солодкою якоюсь втіхою в очах, готуючись слухати ще, бо під вікном розлягався регіт і крики: ще раз! ще раз! Одначе гостре око помітило б одразу, що то не з подиву великого голова так довго залишається на одному місці. Так тільки старий, бувалий кіт дозволяє часом недосвідченій ще миші бігати коло свого хвоста; а тимчасом швидко укладає план, як перетяти їй дорогу до її нори. Ще єдине око голови пильно дивилося на вікно, а вже рука, давши знак десяцькому[23], держалась за дерев'яну закрутку в дверях, і

раптом на вулиці зчинився крик... Винокур, мавши серед багатьох своїх достоїнств іще й цікавість, похапцем набив тютюном свою люльку і вибіг на вулицю; та штукарі вже розбіглись.

"Ні, ти не втечеш од мене!" кричав голова, тягнучи за руку когось у вивернутому вовною наверх чорному кожусі. Винокур, користуючись нагодою, підбіг, щоб заглянути в обличчя цьому порушникові спокою; але злякано відступив назад, побачивши довгу бороду й страшно розмальовану пику. "Ні, ти не втечеш од мене!" кричав голова, тягнучи свого бранця, що, нітрохи не опираючись, спокійно йшов за ним, наче до себе в хату, просто в сіни. "Карпе, відчиняй комору!" сказав голова десяцькому. "Ми його в темну комору! А там збудимо писаря, скличемо десяцьких, переловимо всіх оцих розбишак та сьогодні ж і резолюцію всім їм учинимо!"

Десяцький забрязкав невеликим висячим замком у сінях і відчинив комору. Але тут саме бранець, користуючись тим, що в сінях було темно, раптом проявив надзвичайну силу і вирвався з його рук.

"Куди?" закричав голова, схопивши його ще міцніше за комір.

"Пусти, це я!" чувся тоненький голос. "Не поможе! не поможе, брат! Пищи собі хоч по-чортячому, не то що по-бабському, мене не одуриш!" і штовхнув його в темну комору так, що бідний бранець застогнав, упавши на долівку, а сам в супроводі десяцького рушив до писаревої хати, і слідом за ними, як пароплав, задимів винокур.

Задумавшись, ішли вони всі троє, похнюпивши голови, аж раптом, повертаючи в темний завулок, разом скрикнули від сильного удару по лобах, і такий самий крик відлунав у відповідь їм. Голова, примруживши око своє, побачив, вельми здивований, писаря з двома десяцькими.

"Я до тебе йду, Пане писарю".

"А я до твоєї милості, пане голово".

"Чудасія, пане писарю".

"Диво та й годі, пане голово".

"А що?"

"Хлопці казяться! бешкетують цілими юрмами по вулицях. Твою милість величають такими словами — одно слово, вимовити сором; п'яний москаль побоїться викинути їх нечестивим своїм язиком". (Все це худорлявий писар, у пістрьових шароварах і в жилеті дріжджаного кольору, проказував, витягаючи шию вперед і зараз же повертаючи її до попереднього стану.) "Задрімав був трохи, так розбудили трикляті волоцюги сороміцькими своїми піснями та грюкотом! Хотів приструнчити їх гарненько, та поки надів шаровари й жилет, усі розбіглися хто куди. Найстарший їхній проте не викрутився. Виспівує він тепер у мене в тій хаті, куди садовлять колодників. Аж душа мені горіла дізнатися, що воно за птах, та пика уся в сажі, як у того чорта, що кує цвяхи для грішників".

"А як він убраний, пане писарю?"

"У чорному вивернутому кожусі, сучий син, пане голово".

"А чи не брешеш ти часом, пане писарю? Що, коли цей пройдисвіт сидить тепер у мене в коморі?"

"Ні, пане голово. Ти сам, даруй на цім слові, согрішив трохи".

"Давайте-но світла! ось ми побачимо його!"

Світло принесли, двері відчинили, і голова аж охнув здивовано, побачивши перед собою свояченицю.

"Скажи, будь ласка", сказала вона, підступаючи до нього: "чи не зсунувся ти вже зовсім з глузду? Чи була в одноокій довбні твоїй хоч крихта мозку, коли штовхнув ти мене в темну комору; щастя ще, що не вдарилась я головою об залізний гак. Хіба ж я не кричала тобі, що це я? Схопив, клятий ведмідь, своїми залізними лапами, та й штовхає! А бодай тебе на тім світі штовхали чорти!.." Ці останні слова винесла вона вже за двері, на вулицю, виходячи туди задля своєї якоїсь причини. "Та я бачу, що це ти", сказав голова, отямившись. "Ну, пане писарю, чи не шельма той шибеник?" "Шельма, пане голово".

"А чи не пора нам усіх тих гульвіс провчити як слід та навернути їх до чесного діла?"

"Давно пора, давно пора, пане голово".

"Вони, дурні, взяли собі… Що за нечиста сила, наче свояченица кричить чогось на вулиці; вони, дурні, взяли собі в голову, буцімто я їм рівня. Вони думають, що я їх брат, простий козак!.." Тут голова відкашлявся і поглянув навколо спідлоба, — бачилось, що лагодиться почати мову про речі поважні. "Тисяча… отих клятих років, хоч убий, не вимовлю… ну, ще й якогось-то року, комісарові тодішньому Ледачому, наказано було вибрати з-між козаків спритнішого за всіх. О! (це "о" голова вимовив, піднявши палець догори) спритнішого за всіх! цариці за провожатого. Я тоді…"

"Що й казати! це кожен уже знає, пане голово. Всі знають, як заслужив ти царської ласки. Признайся тепер, на моє вийшло; таки ти согрішив, сказавши, що піймав того харцизяку в вивернутому кожусі?"

"А щодо того диявола у вивернутому кожусі, то його, на науку іншим, забити в колодки та й всипати добре. Хай знають, що воно —

власть! Від кого ж голова й наставлений, як не від царя? А там доберемось і до інших хлопців: я не забув, як трикляті гульвіси загнали в город стадо свиней, що поїли мені всю капусту та огірки; я не забув, як бісові діти не хотіли мені жито змолотить; я не забув... Та хай вони згинуть, мені треба доконче знати, що то за шельма у вивернутому кожусі".

"Це спритний, видно, птах!" сказав винокур; щоки в нього за всю розмову безперестанно заряджались димом, як тяжка гармата, на цім же слові губи, звільнивши люльку, викинули цілий хмаровий фонтан. "Такого-от чоловіка не зле б, про всякий випадок, і при винокурні мати. А ще краще повісити на верхів'ї дуба замість панікадила". Такий дотеп здався, не зовсім дурним винокурові, і він тут-таки намислив, не чекаючи, поки хто інший його похвалить, нагородити себе хрипким сміхом.

На цей час підходили вони до невеликої, геть похиленої хати, — цікавість у наших подорожан зросла. Усі стовпились біля дверей. Писар дістав ключа, забряжчав ним коло замка: та це був ключ од скрині його. Нетерплячка зросла. Засунувши руку, почав він шукати і сипати лайку за лайкою, що ніяк не знайде його. "Є!" сказав він нарешті, нагнувшись і витягаючи його десь із самого дна просторої кишені пістрьових своїх шароварів. На цім слові серця наших героїв, здавалося, злились в одно. І це величезне серце забилося так сильно, що навіть замок, брязнувши, не міг заглушити нерівного його стуку. Двері одчинились і... Голова пополотнів; винокурові стало холодно, і чуб його, здавалося, хотів злетіти на небо; жах відбився на писаревому обличчі: десяцькі поприростали до землі і не могли ніяк стулити дружно роззявлених ротів своїх: перед ними стояла свояченица.

Вражена не менше за них, вона проте схаменулась і хотіла була підійти до них.

"Стій!" закричав нестямним голосом голова і грюкнув за нею дверима. "Панове! це сатана!" галасував він. "Вогню! мерщій вогню! Не

пошкодую казенної хати! Пали її, пали, щоб і кісток чортових не зосталося на землі!"

Свояченица від жаху кричала, чуючи за дверима грізний вирок. "Що ви, братця!" казав винокур. "Слава богу, волосся у вас мало не в снігу, а й досі розуму не набрались: од простого вогню відьма не загориться! Тільки вогонь з люльки може запалити нечисту силу. Стривайте, ось я зараз!"

Та теє мовивши, висипав він гарячий присок із люльки у віхоть соломи і взявся роздмухувати його. Відчай додав тимчасом духу нещасній свояченици, і вона почала голосно благати та умовляти їх.

"Стривайте, братця! Навіщо даремно гріха набиратись; може, це й не сатана!" сказав писар. "Коли воно, теє, тобто, що сидить там, згодиться перехреститись, то це буде певний знак, що не чорт".

На це пристали.

"Цур, сатано!" казав далі писар, притулившись губами до щілини в дверях. "Як не поворухнешся з місця, то ми відчинимо двері".

Двері відчинились.

"Перехрестись!" сказав голова, оглядаючись назад себе, наче вибираючи безпечне місце задля ретиради.

Свояченица перехрестилась.

"Що за чортовиння! це ж і справді свояченица!"

"Яка нечиста сила затягла тебе, кумо, до цієї нори?"

І свояченица, схлипуючи, розказала, як серед вулиці схопили її хлопці на оберемок і, хоч вона й дуже пручалась, увіпхнули в широке вікно хати й забили віконницею. Писар глянув: завіси од широкої віконниці одірвано, і тільки зверху прибита вона дерев'яним брусом.

"Начувайся ж, одноокий сатано!" скрикнула вона, підступивши до голови, що подався трохи назад і все ще міряв її своїм оком. "Я знаю твою думку: ти хотів, ти радий був нагоді спалити мене, щоб мати собі волю лицятися до дівчат, щоб не було кому бачити, як дуріє сивий дід. Ти думаєш, я не знаю, про що ти цього вечора говорив з Ганною? О! я знаю все! Мене трудно ошукати й не такій дурноверхій головешці, як твоя. Я довго терплю, та потім уже не прогнівайся..."

Сказавши це, вона показала кулака і швидко пішла, зоставивши остовпілого голову. "Ні, тут не на жарт сатана вплутався", думав він, шкребучи собі тім'я.

"Спіймали!" гукнули, входячи, десяцькі.

"Кого спіймали?" спитав голова.

"Чорта у вивернутому кожусі."

"Давайте його сюди!" гукнув голова, схопивши за руки приведеного бранця. "Та ви показились: це ж п'яний Каленик".

"Що за погибель! в руках у нас був, пане голово! У провулку обступили нас кляті хлопці, та ну танцювати, смикати, висолоплювати язики, виривати з рук... а, нечистий би вас забрав!.. 1 як ми схопили цю ворону замість нього, бог один знає!"

"Властю моєю і всіх мирян дається повеління зловити зараз же цього розбійника; а оним способом і всіх, кого найдете на вулиці, і привести на розправу до мене!.."

"Змилуйся, пане голово!" закричав дехто, кланяючись у ноги. "Коли б ти бачив, що то за пики: нехай нас бог поб'є, і родились ми й хрестились — не бачили таких бридких мармиз. Адже як що до чого, пане голово, то перелякають добру людину так, що опісля жодна баба не візьметься виливати переполох".

"Дам я вам переполоху! Що ви? не хочете слухатися? Ви, певне, тягнете за ними руку? Ви бунтарі? Що це?.. Що це?.. Ви заводите розбій!.. Ви... Я донесу комісарові! Зараз же мені! чуєте, зараз. Біжіть, летіть птицею! Щоб я вас... Щоб ви мені..."

Усі розбіглись.

V. УТОПЛЕНА

Ні про що не турбуючись, не думаючи про розіслану погоню, призвідник усього того гармидеру помалу підходив до старого дому та ставу. Не треба, думаю, й казати, що це був Левко. Чорний кожух його був розстебнутий. Шапку держав він у руці. Піт котився з нього градом. Велично й похмуро чорнів кленовий ліс, обсипаючись тільки на краю, що стояв проти місяця, тонким срібним пилом... Нерухомий став повіяв прохолодою на стомленого пішоходця і примусив його відпочити на березі. Скрізь тихо; у глибокій лісовій гущавині тільки чути було солов'їні співи. Непереборний сон швидко почав склеплювати йому очі; стомлене тіло от-от ладне було забутися й заніміти; голова похилилась... "Ні, так я, бува, ще засну тут!" сказав він, стаючи на ноги й протираючи очі. Оглянувся: ніч стояла перед ним ніби ще пишніша. Якесь дивне п'янке сяйво домішалось до місячного блиску. Ніколи ще не доводилось йому таке бачити. Срібний туман оповив усе навколо. Пахощі од розквітлих яблунь і нічних квітів лилися по всій землі. Зачудований, дивився він у непорушні води ставу: старовинний панський дім, дахом перекинутий вниз, одбивався там виразно, у якійсь ясній величі. Замість похмурих віконниць блищали на ньому веселі скляні вікна та двері. Крізь чисті шибки виблискувала позолота. І раптом здалося, ніби вікно одчинилось. Затаївши подих, не зворухнувшись і не одводячи очей від ставу, він

начебто переселився у глибочінь його і побачив: спершу білий лікоть виткнувся у вікно, далі виглянула привітна голівка з блискучими очима, що тихо зоріли крізь хвилі темнорусої коси, і обперлась на лікоть. Бачить: вона киває стиха головою, вона махнула ручкою, вона усміхається… Серце його враз забилось… Вода затремтіла, і вікно зачинилося знову. Тихо відійшов він од ставу і поглянув на дім: похмурі віконниці були одчинені; шибки виблискували проти місяця. "От і ймн тепер віри людським балачкам", подумав сам собі герой наш. "Дім новісінький; фарби так і грають, наче сьогодні його пофарбовано. Тут живе хтось" — і він мовчки підійшов ближче, але там було тихо. Голосно й дзвінко перекликались чарівні співи солов'їв, і коли вони, здавалось, умирали в солодкій знемозі, чути було, як шелестять та тріскотять коники і гуде болотяна птиця, б'ючи слизьким дзьобом своїм у широке водяне дзеркало, солодку якусь тишу та тихе роздолля відчув він у своєму серці. Настроївши бандуру, заграв він і заспівав:

Ой ти, місяцю, мій місяченьку.

І ти, зоре ясна!

Ой, світіть там по подвір'ю,

Де дівчина красна.

Вікно тихо відчинилось, і та сама голівка, відображення якої бачив він у ставку, виглянула, уважно дослухаючись до пісні. Довгі вії були півопущені на її очі. Вся вона була бліда, як полотно, як сяйво місячне; та яка ж вродлива, яка красна! Вона засміялась!.. Левко здригнувся.

Зачудований, дивився він у непорушні води ставу…

"Заспівай мені, молодий козаче, якої пісні!" тихо промовила вона, схиливши свою голову набік і опустивши зовсім густі вії.

"Якої ж тобі заспівати, моя ясна панночко?"

Сльози тихо покотились по блідому виду її. "Парубче", казала вона, і дивно якось її мова за серце брала: "парубче, найди мені мою мачуху! Я нічого не пожалію для тебе. Я нагороджу тебе. Я тебе щедро та багато нагороджу! У мене є рукава, вишивані шовком, і коралі, намисто. Я подарую тобі пояс, винизаний перлами. У мене золото є... Парубче, найди мені мою мачуху! Вона страшна відьма: мені не було від неї спокою на білому світі. Вона мучила мене; силувала працювати, як просту мужичку. Глянь на обличчя: вона зігнала рум'янець своїми нечистими чарами з щік моїх. Глянь на білу шию мою: вони не змиваються! вони не змиваються! вони нізащо не змиються, ці сині плями од залізних пазурів її. Глянь на білі ноги мої: вони багато ходили; не по килимах тільки, — по піску гарячому, по землі сирій, по колючому терну вони ходили; а на очі мої, глянь на очі: вони світу не бачать за сльозами... Знайди її, парубче, знайди мені мою мачуху!.."

Голос її, що раптом був піднісся, змовк. Сльози рясно покотились по білому виду. Якесь тяжке, сповнене жалості і суму почуття стисло груди парубкові.

"Я все зробив би для тебе, моя панночко!" сказав він, умліваючи серцем: "та як мені, де її найти?"

"Глянь, глянь!" швидко промовила вона: "вона тут! вона на березі водить танок із моїми дівчатами і гріється проти місяця. Та вона лукава й хитра. Вона прийняла подобу втопленої; але я знаю, я відчуваю, що вона тут. Мені тяжко, мені душно від неї. Я не можу через неї плавати легко та вільно, як риба. Я тону й падаю на дно, мов ключ. Відшукай її, парубче!"

Левко поглянув на берег: у тонкому срібному тумані маячили легкі, мов тіні, дівчата в білих, як уквітчана конваліями лука, сорочках; разки золотого намиста, коралі, дукачі виблискували у них на шиях; та вони

були бліді; тіло їх було прозоре, як хмарки, і ніби світилося наскрізь у срібному місячному промінні. Дівоче коло наблизилось до нього. Почулися голоси. "Нумо у ворона, нумо гратися у ворона!" — зашуміли всі, наче комиш при березі, коли торкнуть його під тихий присмерковий час легкі вітрові уста. "Кому ж бути за ворона?" Кинули жеребок — і одна дівчина вийшла із натовпу. Левко взявся придивлятися до неї. Обличчя, одяг, все на ній таке саме, як і на інших. Помітно тільки, що вона неохоче грала цю роль. Дівочий гурт витягся довгою низкою і прудко втікав од нападу хижого ворона. "Ні, я не хочу бути за ворона", сказала дівчина, стомлена та знеможена. "Мені шкода одбирати курчат у бідної матері!" "Ти не відьма!" подумав Левко. "Хто ж буде за ворона?" Дівчата знову хотіли кинути жеребок. "Я буду за ворона!" визвалася одна з-поміж них. Левко почав пильно вдивлятися в обличчя її. Прудко й сміливо гналася вона за дівочим ключем і кидалася на всі боки, щоб упіймати свою здобич. Тут Левко запримітив, що тіло її не так світилось, як у інших: всередині в ньому щось чорніло. Зненацька пролунав крик: ворон кинувся на одну з гурту, схопив її, і Левкові привиділось, ніби у неї випустились кігті і на виду блиснула люта радість. "Відьма!" сказав він, раптом показавши на неї пальцем і повернувшись до будинку.

Панночка засміялась, і дівчата з криком повели за собою ту, що вдавала ворона. "Чим же віддячити тобі, парубче? Я знаю, тобі не золота треба: ти кохаєш Ганну; та суворий батько твій не дає тобі побратися з нею. Він тепер не стане на заваді; візьми, оддай йому цю записку..." Біла рученька простяглась, обличчя її дивно якось засвітилось і засіяло... Млосно забилося козакове серце, тремтіння невимовне його охопило... Він ухопив записку і... прокинувся.

VI. ПРОБУДЖЕННЯ

Невже ж це я спав?" сказав сам собі Левко, встаючи з невеликого горбка. "Так ясно, ніби наяву!.. Дивно, дивно!" повторив він, оглядаючись. Місяць, спішившись над його головою, показував північ; усюди тихо; від ставу подихало прохолодою; над ним сумно стояв ветхий дім із зачиненими віконницями; мох та дикий бур'ян свідчили, що

давно з нього вийшли люди. Тут він розтулив свою руку, що судорожно була стиснута весь час, коли він спав, і скрикнув зачудований — у ній була записка. "Ех, коли б я та вмів читати!" подумав він, сяк і так повертаючи її перед собою. Аж тут почувся позад нього шум.

"Не бійтесь, просто й хапайте його! Чого поторопіли? нас десятеро. Б'юсь об заклад, що це людина, а не чорт!" Так кричав голова до своїх супутників, і Левко відчув, як його схопило враз кілька рук, що декотрі з них тремтіли з ляку. "А скидай-но, пане-брате, свою страшну личину! Годі тобі морочити людей!" промовив голова, вхопивши його за комір, — і отетерів, вирячивши на нього око своє. "Левко, син!" скрикнув він здивовано, поточившись назад і опускаючи руки. "Це ти, собачий сину! Ач, чортяче насіння! Я думаю, що це за шельма, що за диявол вивернутий бешкетує! Аж виходить, це ти, неварений кисіль твоєму батькові в горло, зволиш заводити по вулиці розбій, складаєш пісні!.. Еге, ге, ге, Левку! А що це? Видно, свербить у тебе спина! В'яжіть його!"

"Стривай, батьку! велено тобі оддати оцю записочку", промовив Левко.

"Не до записок тепер, голубчику! В'яжіть його!"

"Стривай, пане голово!" сказав писар, розгорнувши записку: "комісарова рука!"

"Комісарова?"

"Комісарова?" мимохіть проказали й десяцькі.

"Комісарова? дивина! ще чудніше!" подумав сам собі Левко.

"Читай, читай!" сказав голова: "що там пише комісар?"

"Послухаємо, що пише комісар!" промовив винокур, держачи в зубах люльку і добуваючи вогню.

Писар одкашлявся й почав читати: "Наказ голові, Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий дурню, замість того, щоб збирати старі недоїмки та пильнувати на селі ладу, одурів і твориш капості..."

"От, їй-богу!" перебив голова: "нічого не чую!"

Писар почав ізнову: "Наказ голові, Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий ду..."

"Стій, стій! не треба!" закричав голова: "я хоч і не чув, а проте знаю, що головного тут іще нема. Читай далі!"

"А з тої причини наказую тобі, не гаючись, женити твого сина, Левка Макогоненка, на козачці з вашого-таки села Ганні Петриченковій, а також полагодити мости на верстовому шляху і не давати обивательських коней без мого відома судовим паничам, хоч би вони їхали просто з казенної палати. Коли ж, приїхавши, побачу я оний мій наказ невиконаним, то тебе одного примушу одвіт держати. Комісар, відставний поручик Кузьма Деркач-Дриш-пановський".

"Ось воно що!" сказав голова, роззявивши рота. "А чуєте, чуєте: за все голова має одвіт держати, отож — слухатись! безсуперечно слухатись! а ні, то — вибачайте... А тебе!" вів далі він, повертаючись до Левка: "коли є такий наказ від комісара — хоч і чудно мені, яким побитом дійшло воно до нього — тебе я оженю; тільки спершу скуштуєш ти нагайки! Знаєш, тієї, що висить на стіні біля покуття? Я обновлю її завтра... Де ти взяв цю записку?"

Левко, хоч і як зчудований, що так воно все несподівано повернулося, не втратив, проте, розуму й вигадав іншу відповідь,

вирішивши потаїти, як воно справді було і від кого мав ту записку. "Я навідувався", сказав він, "іще вчора звечора до міста й зустрів комісара, що саме вилазив із брички. Почувши, що я з нашого села, комісар дав мені цю записку і зволів на словах сказати тобі, батьку, що, як буде повертатись, то заїде до нас пообідати".

"Він це сказав?"

"Сказав".

"А чуєте?" казав голова, пишаючись і повернувшись до супутників своїх: "комісар сам своєю особою приїде до нашого брата, тобто до мене, на обід. О!" Тут голова підняв палець догори і так наставив свою голову, мовби вона прислухалася до чогось. "Комісар, чуєте, комісар приїде до мене обідати! Як ти думаєш, пане писарю, і ти, свате, це ж неабияка честь! хіба ж не так?"

"Іще, от скільки можу пригадати", підхопив писар: "жоден голова не пригощав комісара обідом".

"Не всякий голова голові рівня!" проказав самозадоволено голова. Рот його скривився, і якийсь тяжкий хрипкий сміх, схожий більше на далекий грім, загув у нього в устах. "Як ти гадаєш, пане писарю, треба б для такого значного гостя звеліти, щоб із кожної хати принесли хоч по курчаті, ну, полотна, ще там чого... Га?"

"А треба б, треба, пане голово!"

"А коли ж весілля, батьку?" спитав Левко. "Весілля? Дав би я тобі весілля!.. Ну, та для такого гостя... завтра вас піп і звінчає. Дідько з вами! Хай комісар побачить, що то — справність. Ну, хлопці, тепер спати! Ідіть додому!.. Сьогоднішній випадок нагадав мені той час, коли я..." при цих словах голова поглянув отим своїм поважним та значущим поглядом спідлоба.

"Ну, тепер голова почне вже розповідати, як віз царицю!" сказав Левко, швидко й радісно простуючи до знайомої хати, оточеної низенькими вишнями. "Хай дасть тобі бог царство небесне, добра та красна панночко", думав він. "Хай тобі на тім світі вічно усміхається поміж ангелами святими! Нікому не розкажу я про диво, що сталося цієї ночі, тобі одній тільки, Галю, розповім про нього. Ти одна тільки й повіриш мені і разом зі мною помолишся за упокій душі нещасної втопленої!" Тут він надійшов до хати: вікно було відчинене; місячне проміння проходило крізь нього і падало на Ганну, що спала перед вікном; голова її злягла на руку; щоки тихо полуменіли; уста ворушились, невиразно промовляючи його ім'я. "Спи, моя красуне! Нехай присниться тобі все, що є кращого на світі; та й найкращий сон не зрівняється з нашим пробудженням!" Перехрестивши її, зачинив він віконце та й пішов тихенько. Незабаром усе поснуло на селі; один тільки місяць так само осяйно та чудово плив у безкраїх пустинях розкішного українського неба. Так само урочисто дихала височінь, і ніч, чарівлива ніч, велично догоряла. Так само прекрасна була земля в дивовижнім срібнім сяйві; та ніхто вже не милувався з того, не тішився тією розкішшю: все огорнув сон. Інколи тільки порушували тишу, зненацька забрехавши, собаки. І довго ще п'яний Каленик вештався поснулими вулицями, шукаючи своєї хати.

Втрачена грамота

Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви

Так ви хочете, щоб я ще розказав вам про діда? — Чому й не розказати, не потішити стародавньою побрехенькою? Ех, старовина, старовина! І яка то розкіш, яка радість зійде на серце, коли почуєш про те, що давно, давно, що ні місяця йому, ні року немає, діялось на світі! А до того як ще вплутається який родич, дід чи прадід, — ну, тоді і рукою махни: от щоб мені, похлинутися за акафістом великомученици Варварі, коли не здається, що все теє діялось тоді з тобою, ніби ти вліз у прадідову душу, або прадідова душа у тобі грає… А гірш од усього мені оці наші дівчата та молодиці: ступи тільки на поріг, так зразу й

засокочуть: "Хомо Григоровичу, Хомо Григоровичу! а нуте якої казочки-страховиночки!а нуте-бо, нуте!., "тара-та-та, та-та-та... і як почнуть, і як почнуть... Розказати не важко, тільки подивіться ж ви, що тоді діється з ними, як полягають спати. Я ж добре знаю, що кожна тремтить під укривалом, ніби б'є її лихоманка, з головою б рада влізти у свій кожух. Шкрябне об горщик пацюк, чи сама як-небудь зачепить ногою коцюбу — крий боже, і душі немає. А на другий день ніби й не було того нічого; чіпляється знову: розказуй їй страшної казки та й годі. Про що б же вам розказати? Зразу не спаде на думку... Хіба от що, розкажу я вам про те, як покійний мій дід грав з відьмами в дурня. Тільки заздалегідь прошу вас, панове, — не перебаранчать, бо щоб не вийшло такого киселю, що соромно буде і в рот його взяти. Покійний дід, треба вам сказати, на свій час був козак не простий. Знав він, де твердо-он-то, і де слово-титлу поставити. У свято, бувало, так одпече апостола в церкві, що куди якомусь теперішньому поповичеві. А за тодішніх часів, самі знаєте, коли зібрати грамотіїв з усього Батурина, то нема чого й шапки підставляти, — всіх в одну жменю забирай. Отже не диво, що усякий зустрічний вклонявся дідові мало не до пояса.

Треба було одного разу вельможному гетьманові послати до цариці грамоту. Тодішній полковий писар... от як на лихо прізвища його не пригадаю... Віскряк — не Віскряк, Мотузочка — не Мотузочка, Голопуцьок — не Голопуцьок... Знаю тільки, що химерне якесь теє прізвище, — гукнув ото він діда, і каже йому, що так і так, виряджає його сам гетьман з грамотою до цариці. Дід не любив довгих зборів: зашив грамоту в шапку; вивів коня; цмокнув жінку і двох своїх, як він казав, поросят, що одно з них доводиться рідним батьком хоч би й нашому братові; і збив за собою таку куряву, ніби п'ятнадцять хлопців заходилися посеред шляху гратися в каші. На ранок, ще не співали четверті півні, як дід був уже в Конотопі. А там на той час ярмарок: людей на вулицях — аж у очах рябіє. А що було ще рано, то всі куняли, порозлягавшись на землі. Коло корови лежав гуляка-парубок з червоним, як снігур, носом; трохи далі, сидячи, хропла перекупка з кременями, синькою, дробом та бубликами; під возом лежав циган; на возі з рибою чумак; на самому шляху розкидав ноги бородань-москаль з

поясами та рукавицями... ну, всякого наброду, як водиться на ярмарках. Дід спинився, став роздивлятись. Тимчасом по ятках почало потроху ворушитись: забряжчали пляшками жидівки; то в одному місці, то в другому клубками повалив дим, і по всьому табору пішов дух гарячих сластьонів. Дід згадав, що в нього немає про запас ні тютюну, ні огнива; от і пішов він по ярмарку тинятись. Не встиг пройти ступнів двадцять — назустріч запорожець. Гуляка, видно! Штани червоні на ньому, як жар, синій жупан, ясний, барвистий пояс, збоку — шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти — запорожець, та й тільки! Ех, народець! стане, було, випростається, закрутить молодецького вуса, брязне підковами і — піде! та як піде: ноги витанцьовують, як веретено в бабиних руках; по струнах ударить — струни на бандурі, як вихор зашумлять; сам у боки, навприсядки; а як заспіває — душа гуляє!.. Ні, минулось: не бачити вже запорожців! Так: от зустрілись. Слово-друге, познайомились. Загомонілись, заговорились, за балачками дід зовсім забув про те, що йому треба їхати. І загуляли козаки, як перед великим постом на весіллі. Тільки скільки не гуляй, все ж набридне бити горщики та шпурляти грішми межи люди, та й ярмаркові не вік же стояти! От і домовились козаки не розлучатись і далі їхати разом. Виїхали в поле, як уже сутеніло. Сонце зайшло; де-не-де горіли тільки замість нього червонясті смуги; у полі рябіли ниви, як святкові плахти чорнобривих молодиць. Балакучий став наш запорожець на диво. Дід та ще другий козак, що пристав до гурту, подумали вже, чи не біс сидить у ньому. Звідки у нього тільки що бралось. Історії та примовки такі диковинні, що дід кілька разів хапався за боки і мало кишок не порвав од реготу. Та в полі дедалі темнішало, а разом з тим незв'язнішою ставала і молодецька мова. Далі він і зовсім примовк, став полохатись кожного шелесту. "Ге, ге, земляче! та ти не на жарти почав сов лічити. Чи не думаєш, як би швидше додому та на піч!" Запорожець обернувся і звів на них налякані очі свої: "Перед вами не потаюся, товариші: чи ви знаєте, що моя душа давно вже запродана чортові". "Дивись, яке диво! Кому на своєму віку не доводилось з ними мати мороку? Отут-то й треба гулять, як кажуть, напропале", "Ех, хлопці! гуляв би, коли ж цієї ночі строк козакові! Гей, браття!" сказав він і ляснув їх по руках: "ех, не дайте мене! не спіть одну цюю ніч, не забуду вашої дружби довіку!" Як же не допомогти

чоловікові в такій біді? Дід так і сказав, що швидше дасть він одрізати оселедець на своїй голові, ніж попустить чортові хоч понюхати мордою його собачою християнської душі.

Наші козаки, може, їхали б довго ще, коли ж усе небо ніч зап'яла, наче чорним рядном, і в полі стало темно, як під овечим кожухом. Геть-геть тільки мерехтів вогник, і коні, почувши близьке стійло, стали поспішати, нашорошивши вуха і втупивши очі в морок. Вогник, здавалося, біг назустріч, незабаром перед козаками показався шинок, що похилився на один бік, мов тая баба, що вертається з веселих хрестин. За тих часів шинки були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки не було де розгулятися, ударити горлиці чи гопака, прилягти навіть, коли зайде в голову хміль і ноги почнуть писати покой-он-по не було де. Увесь двір був заставлений чумацькими возами, під повітками, в яслах, в сінях, — один згорнувшись, другий розкинувшись, хропли чумаки, як коти. Тільки шинкар до каганця карбував на палиці, скільки кварт та осьмух висушили чумацькі голови. Дід, узявши третину відра на трьох, пішов у повітку. Всі троє лягли вряд. Тільки не встиг дід повернутися, аж чує: його товариші сплять уже, як мертві. Розбудивши третього козака, що пристав до них, дід нагадав йому, що вони обіцяли цю ніч не спати. Той підвів голову, протер очі і знову заснув. Нічого робити, довелося дідові самому вартувати. Щоб як-небудь перебити сон, він обдивився всі вози, навідався до коней, запалив люльку, вернувся назад і сів знову коло своїх. Тихо скрізь, як у вусі. Аж ось ввижається йому, що з-за сусіднього воза щось сіре висуває роги… Тут очі дідові почали злипатися так, що треба було щохвилини протирати їх кулаками та промивати недопитою горілкою. Як тільки ж вони прояснялись, все щезало. Трохи згодом, знову лізе з-під воза страховище… Дід витріщив очі скільки міг; та клятуща дрімота все перед ним затуманила; руки його окостеніли; голова схилилась на груди, і міцний сон охопив його так, що він повалився, як убитий. Довго спав дід, і вже добре напекло сонце йому голе тім'я, перш ніж схопився він на ноги. Потягнувшись разів зо два й почухавши спину, помітив він, що возів у дворі стояло вже не стільки, як звечора. Чумаки, певне, вирушили ще вдосвіта. До своїх — козак спить; а запорожця немає. Одна тільки на тому місці свитка

лежала. Розпитувать — ніхто й знати не знає. Страшно стало дідові, думки взяли. Пішов подивитись на коней — ні свого, ні запорожцевого! Що це за знак? Нехай, скажімо, запорожця взяв чорт, а хто ж коні? Розміркувавши, дід вирішив, що чорт, мабуть, приходив з пекла пішки, а як до пекла світ не близенький, то він підчепив його коня. Дуже боляче було йому, що недодержав він козацького слова. "Ну", думає, "робити нічого, піду пішки: може, трапиться по дорозі який баришник з ярмарку — якось розживусь на коня". Тільки почав шукати шапку, а шапки — немає. Ударився дід об поли руками, коли згадав, що звечора помінялись вони на час шапками із запорожцем. Кому ж її взяти, як не чортові. От тобі й гетьманський гонець! От тобі й привіз грамоту до цариці! Тут дід почав шпетити чорта такими словами, що, думаю, йому не один раз чхнулось у пеклі. Та лайкою все ж не допоможеш; а потилицю скільки дід не чухав, придумати нічого не придумав. Що робити? Кинувся дід шукати розуму у добрих людей: зібрав усіх, що були тоді в шинку, чумаків і так заїжджих, розказав їм свою пригоду. Довго думали чумаки, спершись підборіддями на батоги; покрутили головами і сказали, що не чули ще вони такого дива на хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту украв чорт. А інші додали, що коли чорт та москаль що-небудь украдуть, то тільки ти й бачив. Тільки шинкар мовчки сидів у кутку. Дід і підступив до нього. Коли людина мовчить, то вже, видно, розумна. Тільки ж шинкар не дуже щедрий був на слова; і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьма злотими, то скільки б не стояв перед ним, нічого б не вистояв. "Я тебе навчу, як знайти грамоту", сказав він, одвівши діда вбік. У діда одлягло од серця. "Я вже по очах бачу, що ти — козак, не баба. Дивися ж! недалеко од шинку дорога зверне праворуч, у ліс. Як тільки почне в полі примеркати, будь напоготові. У лісі живуть цигани і виходять із своїх нір кувати залізо такої ночі, коли тільки самі відьми літають на своїх кочергах. Чим вони насправді живуть, того тобі не треба знати. В лісі почуєш багато стуку, тільки ти не йди на той стук; а буде перед тобою маленька стежка мимо обгорілого дерева, тією доріжкою іди, та й іди, та й іди… Буде тебе тернина колоти, густа ліщина дорогу тобі заслоняти — ти все йди; і як дійдеш до невеличкої річки, тоді тільки спинися. Там ти й побачиш, кого треба; та не забудь іще набрати в кишені того, для чого й кишені

шиють... Бо сам знаєш, що теє добро і люди, і чорти однаково люблять". Сказавши це, шинкар пішов знову у свій закамарок і вже не хотів більше говорити ні слова.

Покійний дід був не з боязких; стріне бувало вовка, так зразу за хвіст і хапає; пройде з кулаками поміж козаків, — всі, як груші, попадають на землю. Одначе і в нього пішов мороз поза шкірою, коли увійшов він такої глупої ночі в ліс. Хоч би тобі зірочка в небі. Темно і глухо, як у винному склепі; тільки чути було, як десь високо-високо, над головою, гуляв холодний вітер у верховітті і як дерева, мов ті захмелілі козацькі голови, розгульно похитувались і шепотіли листям свою п'яну мову. Аж ось повіяло таким холодом, що дід і про свій теплий кожух згадав, застукало одразу сто молотів у лісі, аж дідові в голові задзвеніло, і освітило на мить увесь ліс наче блискавицею. Дід одразу побачив стежку, протоптану поміж чагарником. Ось і обгоріле дерево, і кущі терну! Так, все так, як було йому казано; ні, не одурив шинкар. Проте не дуже-то й весело було лізти поміж колючими кущами; ще зроду дідові не доводилось зазнати, щоб прокляті колючки та сучки так боляче дряпались: що не ступне дід, так і пориває його ойкнути. Помалу-помалу вибрався дід на просторе місце і помітив, що ліс став рідший, зате дерево в ньому таке товсте, що такого він не бачив і по той бік Польщі. Поміж деревами блиснула й річка, чорна, як воронована сталь. Довго стояв дід на березі, розглядаючись. На тому боці горить вогонь, то, здається, ось-ось погасне, то знову відсвічується в річці, що тремтить, як польський шляхтич у козацьких лапах. А ось і місток! Ну, по такому містку хіба тільки чортяча таратайка проїде. Дід, одначе, не довго думав, і швидше, ніж інший вийняв би ріжок з табакою, був уже на тім боці. Тепер тільки він побачив, що коло вогню сиділи люди, та такі пики, що в інший час чого б не дав дід, щоб тільки не знатися з ними. Та тепер нічого не вдієш, треба знайомитись. От дід і одважив їм поклона, мало не до пояса: "Боже поможи вам, добрі люди!" Хоч би один головою кивнув; сидять, та мовчать, та щось підсипають у вогонь. Побачивши одне порожнє місце, дід, не довго думавши, сідає і собі. Пики мовчать, мовчить і дід. Довго сиділи мовчки. Набридло дідові; поліз він до кишені, дістав люльку, подивився навкруги — жоден не дивиться на нього.

"Вже, добродійство, будьте ласкаві, як би так, щоб до прикладу сказати, того..." (дід жив на світі чимало, знав уже, як розпускати баляндраси і при нагоді, мабуть, і перед царем знав би, що сказати), "щоб, приміром кажучи, і себе не забути і вас не образити, — люлька в мене є, та того, чим її запалити, чортма". І на це дідові — хоч би слово, тільки одна пика сунула гарячу головешку прямісінько дідові в лоб, так, що коли б він трохи не одхилився, то, може, навіки попрощався б з одним оком. Побачивши, нарешті, що марно тільки проходить час, дід наважився — чи буде його слухати чортове кодло, чи не буде — розказати діло. Пики і вуха понаставляли, і лапи попростягали. Дід догадався, взяв у жменю всі свої гроші і кинув як собакам їм у середину. І зразу все перед ним перемішалось, земля затрусилась, і як уже воно сталося, — він і сам того не розкаже, — опинився десь чи не в самісінькому пеклі. Мати моя рідна! охнув дід, гарненько роздивившись: які страховища! одно хороше, друге ще краще. Відьом така гибель, як от, буває, снігу випаде на Різдво: та виряджені, та намазані, як панночки на ярмарку. І всі вони, скільки не було їх там, наче п'яні, вибивали якогось пекельного тропака. Куряву збили — світу не видно! Тільки подивитись, як високо стрибало бісове поріддя, і то у хрещеної людини мороз піде поза спиною. Одначе, хоч і страшно було, а все ж сміх узяв діда, коли він побачив, як чорти з собачими мордами, на німецьких ніжках, вертіли хвостами та упадали коло відьом, мов парубки коло красних дівчат, а музики лупили кулаками себе в щоки, як у бубни, а носами висвистували, як у волторни. Тільки загледіли вони діда, — так і гунули до нього ордою. Свинячі, собачі, козлячі, дрофині, конячі морди — всі притьмом полізли цілуватися. Плюнув дід, так йому гидко стало! Нарешті, вхопили вони діда і посадовили за стіл, такий, мабуть, завдовжки, як шлях од Конотопа до Батурина. "Ну, це ще не дуже погано", подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, капусту з кришеною цибулею і багато всяких ласощів: "видно, чортова наволоч не додержує посту". Треба вам сказати, що дід, коли траплялось, не одмовлявся перехопити того-сього на зуби. Любив попоїсти, покійник, зі смаком, а тому, не вдаючись у довгі розмови, присунув до себе миску з нарізаним салом, окорок шинки; взяв виделку, що хіба трохи менша від тих вил, якими дядько бере сіно, зачепив нею найбільший шматок, підставив скоринку

хліба та — зирк, і одніс у чужий рот. Ось-ось, отут коло самих його вух, — навіть чути, як чиясь пика чвакає на весь стіл та зубами клацає. Дід нічого; бере другий шматок, і от, здавалось, уже й по губах зачепив, тільки знову ж не в своє горло. Втретє — те ж саме. Збісенів дід; забув і страх, і те, в чиїх лабетах сидить тепер. Як підскочить до відьом: "Та що це ви, Іродове плем'я, сміятись надумали з мене? Коли зараз же не оддасте моєї козацької шапки, то будь я католик, коли не поверну ваших свинячих рил на потилицю!" Ще дід не доказав цих слів, як усе чортовиння вискалило зуби і зняло такий регіт, що в діда й на душі похолонуло. "Добре!" завищала одна відьма, що її дід визнав за старшу, бо личина в неї була, мабуть, чи не найкраща; "шапку оддамо тобі, тільки ти спершу зіграй з нами тричі в дурня. Ну, що ви скажете? Козакові сісти з бабами в дурня! Дід почав було одмагатись, далі все ж таки сів. Принесли карти, замащені, такі, якими попівни ворожать про женихів. "Так от слухай!" загавкала відьма знову: "коли хоч один раз виграєш — твоя шапка; коли ж усі три рази зостанешся в дурнях, то вже не прогнівайся, не тільки шапки, може, й світа більше не побачиш!" "Здавай, здавай, стара відьмо! Що буде, те й буде".

Роздала карти. Узяв дід свої в руки — і дивитись не хочеться, таке сміття: хоч би на сміх один козир. Масть — десятка найстарша, навіть пар немає; а відьма все п'ятерики підсипає. Довелось зостатися дурнем! А тут одразу, як заіржали, загавкали, зарохкали морди з усіх боків: "дурень! дурень! дурень!"

"Щоб тебе розірвало, бісова челядь!" закричав дід, затуляючи пальцями вуха. "Ну", думає, "відьма підтасувала; тепер я сам буду здавать". Здав. Засвітив козиря. Подивився в карти: масть — кращої й не треба, і козирі є. Спершу пішло діло наче й добре, аж ось відьма п'ятерик з королями! У діда на руках самі козирі; не довго думавши — лясь усіх королів по вусах козирями. "Еге, ге! це не по-козацькому! А чим це ти криєш, земляче?"

"Як чим? козирями!"

"Може, по-вашому це й козирі, а по-нашому ні!"

Подивився — справді проста масть. Що за чортовиння! Довелося вдруге зостатись дурнем, і знову почали чорти дерти горло: "дурень, дурень!" аж стіл ходив ходором і стрибали по столу карти. Розгарячився дід; здав востаннє. Знов іде добре. Відьма знову п'ятерик; дід побив і набрав з колоди повну руку козирів.

"Козир!" крикнув він, і так ляснув картою по столу, що її аж покоробило; відьма, ні слова не казавши, покрила вісімкою масті. "А чим це ти, старий чорте, криєш!" Відьма підняла карту: під нею була проста шістка. "Чи не чортові штуки!" крикнув дід і скільки сили стукнув кулаком по столу. Щастя ще, що у відьми була погана масть; у діда, як навмисне, на той час пари. Став набирати карти з колоди, тільки... ой... таке сміття суне в руки, що дід і руки опустив. У колоді жодної карти. Пішов, уже так, не дивлячись, простою шісткою; відьма прийняла. "От тобі й на! це ж що за знак? Еге, ге! Певне, тут щось та не так!" От дід карти потихеньку під стіл — та й перехрестив; гляне — а у нього на руках козирні: туз, король, валет; а замість шістки він спустив кралю. "Ну й дурний же я був! Король козирний! що, прийняла? Га? котяче поріддя!.. А туза не хочеш? Туз! Валет!.." Грім пішов по пеклу; відьму скрючило, звідки не взялася шапка — бух! прямісінько дідові в лице. "Ні, цього мало!" крикнув дід, осмілівши і надівши шапку. "Коли зараз передо мною не стане молодецький кінь мій, то от, побий мене грім на цьому самому нечистому місці, коли я не перехрещу святим хрестом вас усіх!" і вже було й руку підняв, як тут загриміли перед ним коня його кістки.

"Оце тобі кінь твій!" Заплакав, сірома, дивлячись на них, як мала дитина. Жаль стало старого товариша! "Дайте ж мені хоч якого-небудь коня вибратися із гнізда вашого!" Чорт ляснув гарапником — кінь, як вогонь, звився під дідом, і дід птицею вилетів нагору.

Острах узяв діда посеред дороги, коли кінь, не слухаючись ні крику, ні поводів, стрибав через провалля та болота. Де дід тільки не був, дрож

проймала, коли розказував. Глянув якось собі під ноги — і обімлів: бескеття! кручі! А чортовій тварині хоч би тобі що: так прямісінько й летить. Спробував дід держатися, та де вже там удержишся. Через пеньки, через купини полетів сторчака у провалля і так гепнувся на дні на землю, що, здавалось, там і дух з нього вилетів. Принаймні, що діялося з ним далі, дід нічого вже не пам'ятав; а як опам'ятався та роздивився, то вже зовсім розвиднілось; перед ним були знайомі місця, а сам він лежав на даху своєї ж таки хати.

Перехрестився дід, коли зліз додолу. І трапиться ж отаке чортовиння! чого тільки з чоловіком не буває в світі. Подивився на руки — всі в крові; глянув у діжку з водою — і лице теж. Умившись гарненько, щоб не налякати дітей, входить він потихеньку в хату; дивиться: перелякані діти до нього задкують і показують йому пальцями на матір: "Дивись, дивись, мати, мов дурна, скаче!" справді, жінка сидить перед гребенем і спить. У руці держить веретено, а сама сонна підскакує на лавці. Дід її за руку, потихеньку розбудив: "Здорова, жінко! як ся маєш?" Та довго дивилася, нічого не розуміючи, аж потім уже впізнала діда й розказала, як їй снилось, що піч їздила по хаті, виганяючи лопатою горшки, помийниці... і ще таке щось, що й ладу йому не дорешь. "Ну", каже дід, "тобі у сні, а мені наяву. Треба, бачу, буде освятити нашу хату; мені ж тепер гаятися нічого". Спочивши трохи, дід добув коня і вже не спинявся ні вдень, ні вночі, поки не доїхав до місця і не оддав грамоти до рук самої цариці. Отам уже дід надивився такого дива, що вистачило йому надовго після того розказувати; як повели його в палати, такі високі, що коли б десять хат поставити одна на другу, і тоді, мабуть, не дістали б. Як зазирнув він в одну кімнату — нема; в другу — нема; в третю — нема; в четвертій теж нема, а вже в п'ятій гляне — сидить сама, в золотій короні, в сірій новісінькій свитці, в червоних чоботях і їсть золоті галушки. Як звеліла вона насипати йому повну шапку синиць, як... та чи й пригадаєш усе... Про свою пригоду з відьмами дід забув і думати, і коли бувало хто-небудь про це і нагадував, то дід мовчав, ніби й мова не до нього, і довго доводилось його прохати, щоб розказав усе, як було. І, видно, вже через те, що не догадався зразу після того освятити хату, його жінці рівно через кожен рік, у той саме час, бувало

таке диво, що танцюється їй, та й тільки. До чого не візьметься, а ноги своєї затівають, так і пориває піти в танок.

ЧАСТИНА ДРУГА

Передмова

От вам і друга книжка, а краще сказати, остання! Не хотілося, дуже не хотілося видавати й цієї. Справді, пора й честь знати. Я вам скажу, що на хуторі вже починають сміятися з мене: от, кажуть, здурів старий дід: на старості літ тішиться дитячими іграшками! І справді, давно пора на спочинок. Ви, люб'язні читачі, певно, гадаєте, що я прикидаюся тільки старим. Де там прикидатися, коли в роті зовсім зубів нема! Тепер, коли що м'яке трапиться, то ще як-небудь жуватиму, а тверде — то нізащо не одкушу. Так от вам знову книжка! Не лайтеся тільки! Не годиться лаятись на прощання, особливо з тим, з ким, бог знає, чи скоро побачитесь. У цій книжці почуєте розповідачів — усіх майже вам незнайомих, виключаючи хіба тільки Хому Григоровича. А того горохового панича, який розповідав такою вигадливою мовою, що його багато дотепників і з московського народу не могло зрозуміти, вже давно немає. Після того, як пересварився з усіма, він і не зазирав до нас. Еге, я вам не розказував цього випадку? Послухайте, тут прекомедія була. Минулого року, так десь улітку, та, мабуть, чи не на самий день мого патрона, приїхали до мене в гості (треба вам сказати, люб'язні читачі, що земляки мої, дай боже їм здоров'я, не забувають старого. Вже п'ятдесятий рік є, як я почав пам'ятати свої іменини. Котрий же саме мені рік, цього ні я, ні стара моя вам не скажемо. Мабуть, близько сімдесяти. Диканський піп, отець Харлампій, знав, коли я народився; та шкода, що вже п'ятдесят років, як його нема на світі). От приїхали до мене гості: Захар Кирилович Чухопупенко, Степан Іванович Курочка, Тарас Іванович Смачненький, засідатель Харлампій Кирилович Хлоста; приїхав ще… от забув, далебі, ім'я й прізвище… Йосип… Йосип… Боже мій, та його ж знає увесь Миргород! він ще, коли говорить, то завжди клацне перше пальцем і візьметься в боки… Ну, бог з ним! іншим разом пригадаю. Приїхав і знайомий вам панич з Полтави. Хоми Григоровича я

не лічу; то вже своя людина. Розбалакалися всі (знову треба вам зазначити, що у нас ніколи про пусте не буває розмови. Я завжди люблю пристойні розмови; щоб, як кажуть, разом і втіха і повчальність була), розговорилися про те, як треба солити яблука. Стара моя почала було говорити, що треба перше гарненько вимити яблука, потім намочити у квасі, а потім уже... "Нічого з цього не буде!" підхопив полтавець, заклавши руку в гороховий каптан свій і пройшовши поважною ходою по кімнаті: "нічого не буде! Перш за все треба пересипати канупером[24], а потім уже..." Ну, я на вас посилаюся, люб'язні читачі, скажіть по совісті, чи ви чули коли-небудь, щоб яблука пересипали канупером? Правда, кладуть смородиновий лист, нечуй-вітер, трилисник; а щоб клали канупер... ні, я не чув про таке. Вже, здається, краще, ніж моя стара, ніхто не знає про ці справи. Ну, скажіть же ви! Навмисне, як доброго чоловіка, одвів я його потихеньку вбік: "Слухай, Макаре Назаровичу, ей, не сміши людей! Ти чоловік немаловажний: сам, як кажеш, обідав раз з губернатором за одним столом. Ну, скажеш що-небудь подібне там, адже тебе засміють усі!" Що ж ви б гадали, він сказав на це? — Нічого! плюнув на долівку, взяв шапку і вийшов. Хоч би попрощався з ким, хоч би кивнув кому головою; тільки чули ми, як під'їхав до воріт візок із дзвоником; сів і поїхав. Та й краще! Не треба нам таких гостей! Я вам скажу, люб'язні читачі, що нема нічого гіршого на світі, як оця знать. Що його дядько був колись комісаром, так і носа несе вгору. Та хіба комісар такий уже чин, що вищого над нього нема й на світі. Слава богу, є й більші за комісара. Ні, не люблю я цієї знаті. От вам приміром Хома Григорович; здається, і не знатний чоловік, а подивитись на нього: в лиці якась сановитість сяє, навіть коли почне нюхати звичайну табаку, і тоді почуваєш мимовільну пошану. А в церкві як заспіває на криласі — щось надзвичайне! розтав би, здається, увесь!.. А той... ну, бог з ним! він думає, що без його казок і обійтися не можна. А отже ж таки набралася книжка.

Я, пригадується, обіцяв вам, що в цій книжці буде й моя казка. І справді, хотів було це зробити, та побачив, що для казки моєї треба принаймні три таких книжки. Гадав було окремо надрукувати її, та передумав. Адже я знаю вас: почнете сміятися зі старого. Ні, не хочу!

Прощавайте! Довго, а може й зовсім не побачимося. Та що? адже вам однаково, хоч би й не було зовсім мене на світі! Мине рік, другий — і з вас ніхто потім не згадає й не пожалкує за старим пасічником Рудим Паньком.

У цій книзі є багато слів, не всякому зрозумілих. Тут вони майже всі означені[25].

Ніч перед Різдвом

Останній день перед Різдвом минув. Зимова, ясна ніч настала. Глянули зірки. Місяць велично виплив на небо посвітити добрим людям та всьому світові, щоб усім було весело колядувати й славити Христа[26]. Морозило дужче, як зранку: але зате так було тихо, що рипіння морозу під чоботом чути було за півверсти. Ще ні одна юрба парубків не з'являлась під вікнами хат; тільки місяць зазирав до них крадькома, ніби викликаючи дівчат, що прибиралися та чепурилися, хутчій вибігати на рипучий сніг. Аж ось з димаря одної хати клубами посунув дим і пішов хмарою по небу, і разом з димом вилетіла відьма верхи на мітлі.

Якби в той час проїздив сорочинський засідатель тройкою обивательських коней, у шапці зі смушковою околичкою, зробленій на зразок уланський[27], в синьому кожусі, підбитому чорним смушком, з диявольськи заплетеним натаєм, що ним має він звичку підганяти свого фурмана, то він, певно, примітив би її, бо ж від сорочинського засідателя жодна відьма на світі не сховається. Він знає точно, скільки в якої баби свиня приводить поросят і скільки в скрині лежить полотна і що саме зі своєї одежини й добра заставить добрий чоловік у неділю в шинку. Але сорочинський засідатель не проїздив, та й яке йому діло до чужих, у нього своя волость. А відьма тимчасом знялася так високо, що тільки чорною цяткою миготіла вгорі. Та де тільки з'являлася цятка, там зорі одна по одній зникали на небі. Незабаром відьма назбирала їх повний рукав. Три чи чотири ще блищали. Раптом, з іншого боку, з'явилася друга цяточка, побільшала, почала розтягатись і вже то була не

цяточка. Короткозорий, хоч би він наклав на ніс, замість окулярів, колеса з комісарової брички, і тоді не розпізнав би, що воно таке. Спереду достоту німець[28]: вузенька мордочка, яка безнастанно вертілася на всі боки та нюхала все, що тільки траплялося, закінчувалась, як і в наших свиней, кругленьким п'ятачком; ніжки були такі тоненькі, що коли б такі мав яреськівський голова, то він поламав би їх за першим козачком. А зате ззаду був він точнісінько губернський стряпчий[29] в мундирі, бо в нього теліпався хвіст, такий гострий та довгий, як теперішні мундирні фалди; хіба тільки по цапиній бороді під мордою, по невеличких ріжках, які стирчали на голові, та що увесь був не біліший од сажотруса, можна було догадатися, що то не німець і не губернський стряпчии, а просто чорт, якому останню ніч залишилося вештатись по білому світу та під'юджувати на гріхи добрих людей. Завтра ж, тільки-но вдарять перші дзвони до утрені[30], побіжить він, не оглядаючись, підібгавши хвоста, до свого барлога.

Тимчасом чорт підкрадався потихеньку до місяця і вже простягнув був руку, щоб схопити його; та враз смикнув її назад, ніби обпікшись, посмоктав пальці, подригав ногою й забіг з другого боку, і знову відскочив та відсмикнув руку. Але ж, незважаючи на невдачі, хитрий чорт не покинув своїх витівок. Підбігши, раптом схопив він обома руками місяць, кривляючись та дмухаючи, перекидав його з руки в руку як мужик, що дістав голими руками жарину для своєї люльки; нарешті поквапно сховав до кишені, і, начебто нічого й не було, побіг далі.

У Диканьці ніхто не чув, як чорт украв місяця. Щоправда, волосний писар, виходячи рачки з шинку, бачив, як місяць, не знати чого, танцював на небі, і запевняв, божачись, у тому все село: та миряни хитали головами й навіть підіймали його на сміх. Та яка ж була причина зважитися чортові на таке беззаконне діло? А ось яка: він знав, що багатого козака Чуба запросив дяк до себе на кутю, де будуть: голова; приїжджий з архієрейської півчої[31] дяків родич, у синьому сюртуці, що брав якнайнижчого баса: козак Свербигуз і ще дехто. Де, крім куті, буде варенуха, перегнана на шафран горілка та багато всякої страви. А тимчасом його дочка, красуня на все село, зостанеться дома, а до дочки

напевне прийде коваль, силач і хлопець хоч куди, що був чортові осоружніший, ніж проповіді отця Кіндрата. На дозвіллі коваль малював і вславився як найкращий живописець на всю околицю. Сам сотник Л...ко, що був ще тоді живий-здоровий, закликав його навмисно до Полтави пофарбувати дерев'яний паркан коло свого дому.

Всі миски, з яких диканські козаки сьорбали борщ, були розмальовані ковалем. Коваль був богобоязлива людина й малював часто образи святих, і тепер ще можна знайти в Т... церкві його євангеліста Луку. Але тріумфом його майстерності була одна картина, намальована на церковній стіні у правому притворі, на якій зобразив він святого Петра в день страшного суду з ключами в руках, як той виганяв з пекла нечисту силу; переляканий чорт кидався на всі боки, передчуваючи свою погибель, а замкнені колись грішники били й ганяли його батогами, поліняками і всім, що під руку трапилось. У той час, як майстер працював над цією картиною й малював її на великій дерев'яній дошці, чорт з усієї сили намагався перешкоджати йому; штовхав невидимо під руку, хапав із горна в кузні попіл і обсипав ним картину; та, незважаючи на все, роботу було закінчено, дошку внесено до церкви і вправлено у стіну в притворі, і з того часу чорт заприсятся мститися ковалеві.

Одну тільки ніч залишалося йому блукати по білому світу; але й цієї ночі він шукав способу зігнати на ковалеві свою злість. І для цього наважився вкрасти місяць, сподіваючись, що старий Чуб ледачий та вайлуватий, а до дяка від хати не так вже й близько: дорога йшла поза селом, повз вітряки, повз кладовище, обминаючи яр. Ще місячної ночі варенуха та горілка, настояна на шафрані, могли б заманити Чуба. Але в таку темряву навряд чи вдалося б кому стягти його з печі та викликати з хати. А коваль, що здавна не ладнав з ним, при ньому нізащо не наважиться прийти до дочки, дарма, що дужий.

Отаким чином, як тільки чорт сховав у кишеню свою місяць, враз по всьому світі зробилося так темно, що не кожен би знайшов дорогу до шинку, не тільки до дяка. Відьма, опинившись раптом у темряві,

скрикнула. Тут чорт, підкотившись до неї бісиком, підхопив її під руку й заходився нашіптувати на ухо те саме, що звичайно нашіптують усій жіночій породі. Дивно ведеться в нас на світі! Все, що тільки живе на ньому, все намагається переймати та перекривляти одне одного. Перше бувало в Миргороді один тільки суддя та городничий ходили взимку у критих сукном кожухах, а все дрібне чиновництво носило кожухи некриті. А тепер і засідатель, і підкоморій одсмалили собі нові шуби з решетилівського смушку, сукном криті. Канцелярист та волосний писар позаторік набрали синьої китайки по шість гривень за аршин. Паламар зробив собі на літо китайчані шаровари та жилетку з смугастого гарусу[32]. Одно слово, все пнеться в люди! Коли ці люди зречуться суєтності! Можна побитись об заклад, що багатьом видасться дивним бачити чорта, який пустився й собі туди ж таки. Найприкріше те, що він, певно, уявляє себе красенем, тимчасом як постать у нього — глянути соромно. Пика, як каже Хома Григорович, мерзота над мерзотою, проте й він любощів прагне! Але на небі й під небом так зробилося темно, що нічого не можна було вже бачити, що там було далі між ними.

"То ти, куме, ще не був у дяка в новій хаті?" говорив козак Чуб, виходячи з своєї хати, до сухорлявого, високого, в короткій кожушині мужика з одрослою бородою, яка свідчила, що вже тижнів зо два чи й більше не торкався до неї скісок, яким звичайно мужики голять бороди, не маючи бритви. "Там тепер буде добра пиятика!" провадив далі Чуб, скрививши в усмішку обличчя. "Якби тільки нам не спізнитись!"

При цьому Чуб поправив свій пояс, що тісно підперізував його кожуха, насунув глибше свою шапку, стиснув у руці батіг — страх та кару для в'їдливих собак, але, глянувши вгору, зупинився… "Що за дідько! Дивись! Дивись, Панасе!.."

"А що?" промовив кум і підняв свою голову теж догори.

"Як то що? місяця нема".

"Що за лиха година! справді нема місяця".

"То ж бо й воно, що нема!" вимовив Чуб з деякою досадою на незмінну байдужість кумову: "тобі, мабуть, і за вухом не свербить".

"А що мені робити!"

"Треба ж було" провадив далі Чуб, утираючи рукавом вуси: "якомусь дідькові, бодай йому не довелося, собаці, зранку чарку горілки випити, — устряти!.. Далебі, начебто на сміх... Навмисно, сидівши в хаті, дивився у вікно: ніч — навдивовижу. Ясно; сніг виблискує проти місяця. Все було видно, як удень. Не встиг вийти за поріг, і ось, хоч око виколи!"

Чуб довго ще бурчав та лаявся, а тимчасом роздумував, на що б його зважитися. Йому он як хотілось побалакати про всяку всячину в дяка, де, певна річ, сидів уже і голова, і приїжджий бас, і дьогтяр Микита, який їздив що два тижні до Полтави на торг та вигадував такі штуки, що всі миряни аж за животи бралися від сміху. Уже бачив Чуб у думках на столі варенуху. Все це було принадне, правда; але темрява ночі нагадала йому про ті лінощі, що такі любі всім козакам. Як би то добре тепер лежати, підібгавши ноги, на лежанці, курити спокійно люльку та слухати крізь солодку дрімоту колядки й пісні веселих парубків та дівчат, що юрмляться попід вікнами! Він, без будь-якого сумніву, зважився б на останнє, якби був сам; але тепер удвох не так нудно й страшно йти темної ночі, та й не хотілось-таки виказати себе перед іншими ледарем чи боягузом. Закінчивши лаятись, звернувся він знову до кума:

"То таки нема, куме, місяця?"

"Нема".

"Дивно, далебі. А дай понюхати табаки! У тебе, куме, добряча табака! де ти береш її?"

"Де в біса добряча!" відповів кум, закриваючи березову тавлинку, цяцьковану візерунками. "Стара курка не чхне!"

"Я пам'ятаю", провадив далі так само Чуб: "мені покійний шинкар Зозуля якось привіз табаки з Ніжина. Ех, табака була! Добряча табака була! Та що ж, куме, що будемо робити? адже ж темно надворі".

"То, мабуть, залишимося дома", промовив кум, ухопившись за клямку дверей.

Якби кум не сказав цього, то Чуб, певно, наважився б залишитись, але тепер його начебто щось під'юджувало йти наперекір: "Ні, куме, ходім! не можна, треба йти!"

Сказавши це, він уже й досадував на себе, що сказав. Йому було дуже неприємно плентатись такої ночі; та його втішало те, що він сам навмисне цього захотів і зробив таки не так, як йому радили.

Кум, не виявивши на обличчі ані найменшого знаку досади, як людина, якій байдужісінько, чи сидіти дома, чи плентатися з дому, озирнувся, почухав пужалном собі плечі, і обидва куми подалися в дорогу.

Тепер погляньмо, що робить, залишившись сама, красуня-дочка. Оксані не минуло ще й сімнадцяти років, а вже мало не по всьому світу, і по той бік Диканьки, і по цей бік Диканьки, тільки й мови було, що про неї. Парубки гуртом проголосили, що кращої дівки й не було ще ніколи і не буде ніколи на селі. Оксана знала й чула все, що про неї говорили, і була вередлива, як красуня. Коли б вона ходила не в плахті та запасці, а в якому-небудь капоті, то порозганяла б усіх своїх дівчат. Парубки ганялися за нею юрбами, але, втративши терпець, залишали один по одному вередливу красуню й лицялися до інших, не таких примхливих. Один тільки коваль був упертий і не кидав свого залицяння, дарма, що й з ним поводились анітрохи не краще, ніж з іншими. По виході батька

свого, Оксана довго ще чепурилася та вихилялася перед невеликим в олов'яній оправі дзеркалом і не могла намилуватися з себе. "І чого людям надумалось розславляти, нібито я гарна?" говорила вона, ніби неуважно, для того тільки, щоб хоч про що-небудь побалакати з собою. "Брешуть люди, я зовсім не гарна".

Але свіже, жваве, по-дитячому юне личко, з блискучим чорними очима та невимовно привабливою усмішкою, що пропікала душу, майнувши в дзеркалі, враз довело інше.

"Хіба чорні брови та очі мої", провадила далі красуня, не випускаючи дзеркала: "такі гарні, що вже подібних до них немає й на світі? Яка тут краса в цьому кирпатенькому носі? і в щоках? і в губах? ніби гарні мої чорні коси? Ух! їх можна злякатися увечері: вони, як довгі гадюки, переплелись та обвились круг моєї голови. Я бачу тепер, що я зовсім не гарна!" і, відхиляючи трохи далі від себе дзеркало, скрикнула: "Ні, гарна я! Ой, яка гарна! Диво! Яку радість принесу я тому, кому буду жоною! Як милуватиметься з мене мій чоловік! Він нестямиться від радості! Він зацілує мене на смерть".

"Чарівна дівка!" прошепотів, увійшовши тихо, коваль: "і вихваляється вона мало! З годину стоїть, видивляючись у дзеркало, і не надивиться, та ще й хвалить себе вголос!"

"Егеж, парубки, чи ж вам до пари я? ви погляньте на мене", вела далі гарненька кокетка: "як я плавно виступаю; у мене сорочка вишита червоним шовком. А які стрічки на голові! Вам довіку не бачити пишнішого галуна! Всього цього накупив мені батько мій, щоб одружився зо мною найкращий молодець у світі!" і, усміхнувшись, обернулася вона й побачила коваля...

Скрикнула й суворо зупинилася перед ним.

Коваль і руки опустив.

Важко сказати, що виявляло смагляве личко чарівної дівчини: і суворість в ньому було видно; і крізь суворість якесь глузування зі збентеженого коваля; і ледве помітна краска досади тонко розливалася по обличчю; і все це так перемішалося й таке було невимовно гарне, що поцілувати її мільйон разів — от усе, що можна було зробити тоді найліпшого.

"Чого ти прийшов сюди?" так почала Оксана. "Хіба хочеться, щоб випровадила за двері лопатою? Ви всі майстри під'їжджати до нас. Вмить пронюхаєте, коли батьків нема дома. О! я знаю вас! Що, скриня моя готова?"

"Буде готова, моє серденько, після свят буде готова. Коли б ти знала, скільки попрацював я коло неї: дві ночі не виходив з кузні; зате в жодної попівни не буде такої скрині. Залізо поклав таке, якого не клав на сотникову таратайку, коли ходив на роботу до Полтави. А як буде розмальована! Хоч усю околицю виходи своїми біленькими ніжками, не знайдеш такої! По всьому полю будуть розкидані червоні й сині квіти. Горітиме, як жар. Не сердься ж на мене! Дозволь хоч поговорити, хоч подивитись на тебе!"

"Хто ж тобі боронить, говори й дивись!"

Тут сіла вона на лаву й знову глянула в дзеркало й стала поправляти на голові свої коси. Поглянула на шию, на нову сорочку, вишиту шовком, і тонке почуття самовдоволення з'явилося на устах, на свіжих щічках і відсвітилося в очах.

"Дозволь і мені сісти біля тебе!" сказав коваль.

"Сідай", промовила Оксана, зберігаючи на устах та у вдоволених очах те саме почуття.

"Чарівна, люба Оксано, дозволь поцілувати тебе!" промовив підбадьорений коваль і пригорнув її до себе, наміряючись поцілувати; та Оксана відхилила свої щоки, що були вже на непримітній віддалі від губ коваля, і відіпхнула його. "Чого тобі ще хочеться? Йому як мед, то й ложку! Геть від мене, в тебе руки цупкіші за залізо. Та й сам ти пахнеш димом. Я думаю, геть мене забруднив сажею".

Тут вона піднесла дзеркало й знову почала перед ним чепуритися.

"Не любить вона мене!" думав про себе, похиливши голову, коваль, "їй усе іграшки; а я стою перед нею, як дурень, і очей не зводжу з неї. І все б стояв перед нею, і повік би не зводив з неї очей! Чарівна дівчина! чого б я не дав, щоб дізнатися, що в неї на серці, кого вона кохає. Та ні, вона й гадки немає ні про кого. Вона милується сама собою; мучить мене, бідолашного; а я за журбою не бачу світу; а я її так люблю, як ні один чоловік на світі не любив і ніколи не любитиме".

"Чи правда, що твоя мати відьма?" промовила Оксана й засміялася; і коваль відчув, що всередині у нього все засміялося. Сміх цей начебто враз озвався в серці, тихо заграли жили, а разом з тим і досада запала йому на душу, що він не мав права поцілувати це милим сміхом осяяне личко.

"Що мені мати? ти в мене і мати, і батько, і все, що тільки є найдорожчого у світі. Якби мене покликав цар і сказав: ковалю Вакуло, проси в мене всього, що тільки є найкращого в моєму царстві, усе віддам тобі. Звелю тобі зробити золоту кузню, і будеш ти кувати срібними молотами. — Не хочу, сказав би я цареві, ні самоцвітів дорогих, ні золотої кузні, ні всього твого царства. Дай мені краще мою Оксану!" "Бачиш який ти! тільки ж батько мій сам маху не дасть. Побачиш, коли він не одружиться на твоїй матері", проговорила, лукаво усміхнувшись, Оксана. "Але щось дівчата не приходять… Що воно за знак? Давно б уже час колядувати. Мені стає нудно".

"Бог з ними, моя красуне!"

"Коли б не так! з ними, певно, прийдуть парубки. Ото підуть гулі! Уявляю, яких наговорять смішних історій!"

"То тобі весело з ними?"

"Та вже ж веселіше, як з тобою. Ага! хтось стукнув! певно, дівчата з парубками".

"Чого мені більше чекати?" казав сам до себе коваль. "Вона глузує з мене. Їй я такий же дорогий, як переіржавіла підкова. Та коли так, то не діжде ж принаймні інший насміятися з мене. Нехай тільки добре придивлюся, хто їй подобається більше за мене; я відучу..."

Стукіт у двері та голос: відчини! різко зазвучавши на морозі, урвали його міркування.

"Стривай, я сам відчиню", сказав коваль і вийшов у сіни, маючи намір нам'яти з досади боки першому, хто нагодиться.

Мороз побільшав, і вгорі так зробилося холодно, що чорт перестрибував з одного копитця на друге й хукав собі в кулак, бажаючи хоч як-небудь розігріти замерзлі руки. Не штука, правда, й змерзнути тому, хто товкся від ранку до ранку в пеклі, де, звісна річ, не так холодно, як у нас зимою, і де, надівши ковпак та ставши проти вогнища, ніби справжній кухмістер[33], підсмажував він грішників з такою втіхою, з якою звичайно жінка смажить на Різдво ковбасу.

Відьма й собі відчула, що холодно, дарма, що була тепло одягнена; і тому, піднявши руки догори, відставила ногу та, прибравши такої пози, як людина, що мчить на ковзанах, не зворухнувшись жодним суставом, спустилася повітрям, ніби по льодовій похилій горі, і просто в димар.

Чорт таким самим способом подався слідом за нею. Але що ця тварина прудкіша за всякого фертика в панчохах, то й не дивно, що він наїхав при самім отворі димаря на шию своїй коханці та й опинилися обоє в просторій печі між горшками.

Мандрівниця відсунула тихенько затулку, щоб глянути, чи не наскликав син її, Вакула, до хати гостей, та, побачивши, що нікого не було, тільки мішки лежали серед хати, вилізла з печі, скинула теплого кожуха, причепурилась, і ніхто не міг би дізнатися, що вона хвилину тому їздила на мітлі.

Мати коваля Вакули мала не більше як сорок літ. Вона була ні гарна, ні погана з себе. Важко й бути гарною в такі роки. Однак вона вміла так причаровувати до себе найстатечніших козаків (яким, не завадить між іншим сказати, мало було діла до краси), що до неї вчащали і голова, і дяк Йосип Никифорович (звісно, коли дячихи не було дома), і козак Корній Чуб, і козак Касян Свербигуз. І, на похвалу їй слід сказати, вона так уміло обходилася з ними, що жодному з них і на думку не спадало, що в нього є суперник. Чи йшов богобоязливий мужик, чи дворянин, як називають себе козаки, одягнений у кобеня[34] з відлогою, в неділю до церкви, або ж, як буває негода, до шинку, як не зайти до Солохи, не попоїсти масних з сметаною вареників та не погомоніти у теплій хаті з балакучою й привітною господинею? І дворянин навмисно для того загинав добрий гак, перше ніж добирався до шинку, і називав це заходити по дорозі. А піде бувало Солоха у свято до церкви, надягнувши барвисту плахту з китайчатою запаскою, а поверх неї синю юпку з понашиваними ззаду золотими вусиками, та стане просто біля правого криласа, то дяк уже, далебі, закашлювався і примружував мимохіть очі у той бік; голова гладив вуси, закладав за вухо оселедець і говорив до ближчого сусіда: "Ех, добра жінка! Чорт — не жінка!" Солоха вклонялась кожному, і кожний думав, що вона вклоняється тільки йому.

Але охочий устрявати в чужі справи зразу б помітив, що Солоха була найпривітніша до козака Чуба. Чуб був удівець; вісім скирт хліба завжди стояли перед його хатою. Дві пари добрих волів раз у раз висовували

свої голови з плетеної повітки на вулицю й мукали, коли бачили куму-корову чи дядька, товстого бугая. Бородатий цап видирався аж на стріху й деренчав звідти різким голосом, як городничий, дражнячи індичок, що виступали на подвір'ї, і повертаючись задом, коли бачив своїх ворогів, хлопчаків, які глумилися з його бороди. В скринях у Чуба було багато полотна, жупанів та старовинних кунтушів із золотими галунами: покійна жінка його була чепуруха. На городі, крім маку, капусти, соняшників, засівалося щороку дві грядки тютюну. Солоха не від того була, щоб приєднати все це до свого хазяйства, заздалегідь міркуючи, який вона дасть йому лад, коли прибере до своїх рук, і ще подвоювала прихильність до старого Чуба.

А щоб яким-небудь способом син її Вакула не під'їхав до його дочки та не встиг прибрати все собі, і тоді б, напевно, не підпустив її ні до чого втручатися, вона вдалася до звичайного засобу всіх сорокалітніх кумась: сварити якомога частіше Чуба з ковалем. Можливо, саме ці хитрощі та кмітливість її й призвели до того, що подекуди стали балакати старі баби, особливо коли випивали де-небудь на веселій бесіді зайву чарку, що Солоха справді відьма; що Кизяколупенків парубок бачив у неї ззаду хвіст, не більший за бабське веретено, що вона ще в позатой четвер чорною кішкою перебігла дорогу, що до попаді якось прибігла свиня, заспівала півнем, нап'яла на голову шапку отця Кіндрата й побігла назад.

Трапилося, що тоді, коли баби балакали про це, прийшов якийсь чередник Тиміш Коростявий. Він не пропустив нагоди розказати, як улітку, саме перед Петрівкою, коли він ліг спати у хліві, підмостивши під голову соломи, бачив на власні очі, що відьма з розпущеною косою, в самій сорочці, почала доїти корів, а він не міг поворухнутися, так вона його зачарувала; видоївши корів, вона прийшла до нього і помазала йому губи чимсь таким бридким, що він плював після того цілий день. Та це все щось сумнівно, бо один тільки сорочинський засідатель може побачити відьму. І тому всі поважні козаки махали руками, коли чули такі розмови. "Брешуть, сучі баби!" була звичайна відповідь їх.

Вилізши з печі та причепурившись, Солоха, як добра хазяйка, почала прибирати та ставити все на своє місце; але мішків не чіпала: це Вакула приніс, то нехай сам і винесе! Чорт, тимчасом, коли ще влітав у димар, якось ненавмисно обернувшись, побачив Чуба під руку з кумом, вже далеко від хати. Умить вилетів він з печі, перебіг їм дорогу та й почав розкидати з усіх боків кучугури замерзлого снігу. Знялася метелиця. У повітрі забіліло. Сніг літав сюди й туди мереживом і загрожував позаліплювати очі, роти й вуха перехожим. А чорт полетів знову в димар, бувши цілком певний, що Чуб повернеться разом з кумом назад, застане коваля й почастує його так, що той довго не зможе взяти в руки пензля та малювати образливі карикатури.

Справді, тільки-но здійнялась метелиця, і вітер почав різати просто в очі, як Чуб уже каявся і, насуваючи глибше на голову капелюхи, частував лайкою себе, чорта і кума. А втім, досада ця була удавана. Чуб дуже радий був, що здійнялася заметіль. До дяка було ще у вісім разів більше тої віддалі, яку вони пройшли. Мандрівники повернули назад. Вітер дув у потилицю; але крізь хуртовину нічого не було видно.

"Стривай, куме! ми, здається, не туди йдемо", сказав, трохи відійшовши, Чуб: "я не бачу жодної хати. Оце-то метелиця! зверни-но ти, куме, трохи вбік, чи не натрапиш на дорогу; а я тимчасом пошукаю тут. І понесе ж нечиста сила плентатися в таку хугу! не забудь гукнути, коли знайдеш дорогу. Ач, яку купу снігу напустив у вічі сатана!"

Дороги, одначе, не було видно. Кум, відійшовши вбік, брьохав у довгих чоботях туди й сюди і нарешті натрапив просто на шинок. Ця знахідка так його втішила, що він забув про все і, обтрусивши з себе сніг, увійшов у сіни, нітрохи не турбуючись про кума, що залишився на вулиці. Чубові уявилося тимчасом, що він знайшов дорогу; спинившись, заходився він кричати з усієї сили, але, бачивши, що кум не з'являється, вирішив іти сам. Трохи пройшовши, побачив він свою хату. Кучугури снігу лежали круг неї і на покрівлі. Ляскаючи змерзлими на холоді руками, заходився він стукати у двері та кричати владно на свою дочку, щоб відчинила.

"Чого тобі тут треба?" суворо крикнув, вийшовши, коваль.

Чуб, упізнавши голос коваля, відступив трохи назад. "Е, ні, це не моя хата", казав він сам до себе: "до моєї хати не забреде коваль. Знов-таки, як придивитися добре, то й не ковалева. Чия б була це хата? От тобі й на! не впізнав! це ж кривого Левченка, що недавно одружився з молодою жінкою. У нього тільки хата схожа на мою. То ж то мені здалося й зразу трохи дивним, що так скоро прийшов додому. Одначе ж Левченко сидить тепер у дяка, це я знаю, чого ж тоді коваль?.. Е, ге, ге! він ходить до його молодої жінки. Он як! добре!., тепер я все зрозумів!"

"Хто ти такий і чого товчешся під дверима?" промовив коваль ще суворіше і підійшовши ближче.

"Ні, не скажу йому, хто я", подумав Чуб: "чого доброго, ще наб'є, клятий виродок!" і, змінивши голос, відповів: "Це я, чоловіче добрий! прийшов вам на втіху поколядувати трохи під вікнами".

"Забирайся к бісу з своїми колядками!" сердито закричав Вакула. "Чого ж ти стоїш? чуєш, забирайся зараз-таки геть!"

Чуб і сам уже мав цей розумний намір, але йому прикрим здалося, що мусить слухати ковалевого наказу. Здавалося, якась нечиста сила штовхала його під руку й змушувала сказати що-небудь наперекір. "Що ж ти, справді, так розкричався?" промовив він тим самим голосом: "я хочу колядувати, та й годі!"

"Еге! та тебе словами не вгамуєш!.." Слідом за цими словами Чуб відчув преболючий удар у плече.

"То оце ти, як я бачу, починаєш уже битися!" промовив він, трохи відступаючи.

"Іди, іди геть!" кричав коваль, почастувавши Чуба другим стусаном.

"Що ж ти!" промовив Чуб таким голосом, у якому виявлявся і біль, і досада, і боязкість. "Ти, бачу, не на жарти б'єшся, та ще й боляче б'єшся!"

"Геть, геть!" закричав коваль і грюкнув дверима.

"Дивись, який хоробрий!" говорив Чуб, залишившись сам на вулиці. "Спробуй підійти! ач який! ото велика цяця! ти думаєш, я на тебе суду не знайду? Ні, голубчику, я піду, і піду просто до комісара. Ти в мене знатимеш. Я не подивлюся, що ти коваль та маляр. А слід поглянути б на спину і плечі: я думаю, синці є. Мабуть, добре-таки побив вражий син! шкода, що холодно і не хочеться скидати кожуха! Стривай же, бісів ковалю, щоб чорт побив і тебе, і твою кузню, ти в мене попотанцюєш! бач, клятий шибеник! одначе, його тепер нема дома. Солоха, мабуть, сидить сама. Гм... воно й недалеко звідси; піти б! Час тепер такий, що нас ніхто не застане. Може, й теє буде можна... ач, як боляче побив проклятий коваль!"

Тут Чуб, почухавши собі спину, подався у другий бік. Приємність, яку він сподівався мати при побаченні з Солохою, зменшувала трохи біль і робила невідчутним навіть мороз, що тріщав по всіх вулицях, не заглушуваний свистом завірюхи. Часом на обличчі його, де бороду та вуси метелиця намилила снігом краще за всякого цирульника, що тиранським способом хапає за носа свою жертву, проступала півсолодка міна. Однак, якби сніг не хрестив туди й сюди все перед очима, то ще довго можна було б бачити, як Чуб спинявся, чухав спину, промовляв: боляче набив клятий коваль! і знову рушав далі.

У той час, коли меткий ферт[35] із хвостом та цапиною бородою літав з димаря і потім знову в димар, ладівниця[36], що висіла в нього на перев'язі при боці і що в неї він сховав украдений місяць, якось зненацька зачепившись у печі, розкрилась, і місяць, скористувавшись з цієї нагоди, вилетів крізь димар Солошиної хати й плавно здійнявся на небо.

Все освітилося. Заметілі наче й не було. Сніг запалав широким срібним полем і весь обсипався кришталевими зорями. Мороз наче потеплів. Юрби парубків і дівчат показалися з мішками. Пісні задзвеніли, і рідко під якою хатою не товпилися колядники.

Дивно сяє місяць! Важко розказати, як добре вештатися такої ночі між юрбою дівчат, що регочуть та співають, і між парубками, охочими на всякі жарти й витівки, які тільки може навіяти ця ніч, що весело сміється. У доброму кожусі тепло; від морозу ще гарячіше горять щоки; а на пустощі сам дідько підштовхує ззаду.

Купи дівчат з мішками вдерлися до хати Чуба, обступили Оксану. Крик, регіт, балачки приголомшили коваля. Всі наввипередки поспішали розказати красуні що-небудь нове, викладали з мішків і хвалилися паляницями, ковбасами, варениками, яких встигли чимало вже наколядувати. Оксана, здавалось, була цілком задоволена і рада, щебетала то з тією, то з тією і реготала, невгаваючи.

З якоюсь досадою й заздрістю дивився коваль на таку веселість і цього разу кляв колядки, хоча й сам не раз захоплювався ними до нестями.

"Е, Одарко!" сказала весела красуня, обернувшись до однієї із дівчат: "у тебе нові черевики. Ой, які ж хороші! і з золотом! Добре тобі, Одарко, в тебе є така людина, яка все тобі купує; а мені нема кому дістати такі гарні черевики".

"Не тужи, моя люба Оксано!" підхопив коваль: "я тобі дістану такі черевики, що мало яка й панночка носить".

"Ти?" сказала Оксана, швидко й згорда глянувши на нього. "Подивлюсь я, де ти дістанеш такі черевики, які могла б я надіти на свою ногу. Хіба принесеш ті самі, що носить цариця".

"Бачиш, яких захотіла!" закричала сміючись дівоча юрба.

"А так!" провадила далі горда красуня: "будьте ви всі за свідків, якщо коваль Вакула принесе ті самі черевики, які носить цариця, то, от вам моє слово, що вийду зараз-таки за нього заміж".

Дівчата повели з собою примхливу красуню. "Смійся, смійся!" говорив коваль, виходячи слідом за ними. "Я й сам сміюся із себе! Думаю, і не можу надумати, куди дівся розум мій? Вона мене не любить — ну, бог з нею! ніби тільки на всьому світі й є, що Оксана. Хвалити бога, дівчат багато є хороших і без неї на селі. Та й що Оксана? з неї ніколи не буде доброї хазяйки: вона вміє тільки чепуритися. Ну, годі, час покинути ці дурощі".

Але в той самий час, коли коваль готувався бути рішучим, якийсь злий дух проносив перед ним усміхнений образ Оксани, що говорила глузливо: "дістань, ковалю, царицині черевики, вийду за тебе заміж!" Все в ньому хвилювалось, і він думав тільки про одну Оксану.

Юрби колядників, парубки окремо, дівчата окремо, поспішали з одної вулиці на другу. Але коваль ішов і нічого не бачив і не брав участі у тих веселощах, які колись любив більше за все.

Чорт тимчасом не на жарт розніжився в Солохи: цілував їй руку з такими вихилясами, як засідатель попівні, хапався за серце, охкав і сказав прямо, що коли вона не погодиться вдовольнити його спрагу і, як водиться, нагородити, то він ладен на все: кинеться у воду, а душу пошле прямо в пекло. Солоха була не така вже жорстока; до того ж чорт, як відомо, діяв з нею заодно. Вона таки любила бачити цілий натовп, що упадав біля неї, і рідко бувала без компанії; а цей вечір, однак, думала перебути сама, бо всіх значних людей в селі було закликано на кутю до дяка. Та все обернулося по-іншому: чорт тільки-но висловив свою вимогу, як раптом почувся стукіт і голос кремезного

голови. Солоха побігла відчиняти двері, а спритний чорт вліз у мішок, що лежав долі.

Голова, обтрусивши з своїх капелюхів сніг та випивши з Солошиних рук чарку горілки, розказав, що він не пішов до дяка, бо знялася заметіль; а побачивши світло в її хаті, завернув до неї, маючи намір перебути вечір з нею.

Не встиг голова це сказати, як у двері загрюкало знов і почувся голос дяка. "Сховай мене куди-небудь", шепотів голова. "Мені не хочеться тепер зустрітися з дяком".

Солоха думала довго, куди заховати такого огрядного гостя; нарешті вибрала найбільший мішок з вугіллям; вугілля висипала в кадовб, і кремезний голова забрався з вусами, з головою і з капелюхами в мішок.

Дяк увійшов, покректуючи та потираючи руки, і розказав, що в нього не було нікого і що він сердечно радий цій нагоді погуляти трохи в неї і не злякався заметілі. Тут він підійшов до неї ближче, кашлянув, усміхнувся, доторкнувся своїми довгими пальцями до її оголеної повної руки і промовив з таким виглядом, у якому виявлялося і лукавство і самовдоволеність: "А що це у вас, велеліпная Солохо?" і, сказавши це, відскочив він трохи назад. "Як то що? Рука, Йосипе Никифоровичу!" відповіла Солоха.

"Гм! рука! хе! хе! хе!" промовив сердечно задоволений зі свого почину дяк і пройшовся по кімнаті.

"А це що у вас, дражайшая Солохо?" промовив він з таким самим виглядом, приступивши до неї знову, торкнувши злегка рукою за шию і так само відскочив назад.

"Ніби не бачите, Йосипе Никифоровичу", відповіла Солоха. "Шия, а на шиї намисто".

"Гм! на шиї намисто! хе! хе! хе!" і дяк знову пройшовся по хаті, потираючи руки.

"А це що у вас, незрівнянна Солохо?.." не знати, до чого б тепер доторкнувся дяк своїми довгими пальцями, коли раптом у двері застукало й почувся голос козака Чуба.

"Ой, боже мій, стороння особа!" закричав переляканий дяк. "Що ж тепер, як застануть особу мого звання?.. Дійде до отця Кіндрата!.."

Та дякове побоювання було іншого роду: він боявся більше того, щоб не дізналась його половина, що й без того вже страшною рукою своєю зробила з його товстої коси таку тоненьку. "Бога ради, доброчесна Солохо", говорив він, тремтячи всім тілом. "Ваша добрість, як сказано в писанії Луки, глава трина... трин... Стукають, їй-богу, стукають! Ой, сховайте мене куди-небудь".

Солоха висипала вугілля в кадовб з другого мішка, і не дуже тілистий дяк заліз у нього та й примостився на самому дні, так, що поверх нього можна б насипати ще з півмішка вугілля.

"Здорова будь, Солохо!" сказав, увіходячи до хати, Чуб. "Ти, може, і не чекала мене, га? правда ж, не чекала? може, я перебив..." провадив далі Чуб, показуючи на обличчі жартівливу та значущу міну, яка заздалегідь давала знати, що неповоротна голова його трудилася й готувалася пустити який-небудь ущипливий і химерний дотеп. "Може, ви тут і розважалися з ким-небудь!.. може, ти кого-небудь і сховала вже, га?" і захоплений таким своїм зауваженням, Чуб засміявся, тішачись у душі, що він один тільки користується з доброї прихильності Солохи. "Ну, Солохо, дай тепер випити горілки. Я думаю, в мене горло замерзло від проклятого морозу. І послав бог таку ніч перед Різдвом! Як

здійнялася, чуєш, Солохо, як здійнялася... Ото задубіли руки: не розстебну кожуха! Як здійнялася метелиця..."

"Відчини!" почувся знадвору голос, супроводжуваний поштовхом у двері.

"Стукає хтось?" сказав, зупинившись, Чуб.

"Відчини!" закричали ще дужче.

"Це коваль!" промовив, схопившись за капелюхи, Чуб: "слухай, Солохо: куди хочеш сховай мене; я нізащо у світі не хочу потрапити на очі цьому виродкові проклятому, бодай йому, чортовому синові, набігло під обома очима по пухиреві з копицю завбільшки!"

Солоха, злякавшись і собі, метушилась, як очамріла, і, втративши голову, дала знак Чубові лізти в той самий мішок, в якому вже сидів дяк. Бідолашний дяк не смів навіть кашлянути, чи закректати з болю, коли сів йому майже на голову важкий дядько та примостив свої намерзлі на морозі чоботи по обидва боки його скронь.

Коваль увійшов, не кажучи й слова, не скидаючи шапки, і майже повалився на лавку. Помітно було, що він у дуже поганому настрої.

У той саме час, як Солоха зачиняла за ним двері, хтось постукав ізнову. То був козак Свербигуз. Цього вже не можна було заховати в мішок, бо й мішка такого не можна було знайти. Він був товстіший за самого голову і вищий на зріст за Чубового кума. І тому Солоха вивела його на город, щоб вислухати від нього все те, що він мав їй сказати.

Коваль неуважно оглядав кутки своєї хати, прислухаючись часом до пісень колядників, що далеко лунали по селу; нарешті спинив очі на мішках: "Чого лежать тут оці мішки? їх давно б час прибрати звідси.

Через оту безглузду любов я здурів зовсім. Завтра свято, а в хаті й досі валяється всякий мотлох. Віднесу їх до кузні!"

Тут коваль присів до величезних мішків, перев'язав їх міцніше і ладнався завдати собі на плечі. Але помітно було, що його думки гуляли бог знає де, інакше б він почув, як зашипів Чуб, коли волосся на голові його прикрутила зав'язка, а здоровенний голова почав був гикати досить виразно.

"Невже не виб'ється з голови моєї ця негідна Оксана?" говорив коваль: "не хочу думати про неї, а воно все думається, і як навмисно про неї саму тільки. Чого це так, що думка проти волі лізе в голову? Що за чорт, мішки начебто чогось поважчали! Тут, певно, накладено ще чого-небудь, крім вугілля. Дурень я! я й забув, що тепер мені все здається важчим. Перше бувало я міг зігнути й розігнути в одній руці мідний п'ятак та кінську підкову; а тепер мішка з вугіллям не підійму. Скоро вже й від вітру валитимусь. Та ні", скрикнув він, помовчавши й підбадьорившись: "що я за баба! Не дам нікому сміятися з себе! Хоч десять таких мішків, усі підійму". І бадьоро завдав собі на плечі мішки, що їх не понесли б і двоє дужих чоловіків. "Взяти й цього", казав він далі, підіймаючи невеличкого, на дні якого лежав скоцюрбившись чорт. "Тут, здається, я поклав струмент свій". Сказавши це, він вийшов із хати, насвистуючи пісню:

Мені з жінкою не возиться.

Голосніше й голосніше лунали на вулицях пісні та крики. Юрби народу побільшали ще тому, що чимало прийшло з сусідніх сіл. Парубки жартували й казилися досхочу. Часто між колядками чути було яку-небудь веселу пісню, що її тут-таки встиг скласти хто-небудь з молодих козаків. А то раптом один із юрби, замість колядки, пускав щедрівку й ревів на все горло:

Щедрик, ведрик!

Дайте вареник,

Грудочку кашки,

Кільце ковбаски!

Регіт винагороджував штукаря. Маленькі вікна відчинялися, і сухорляві руки бабусь, які самі тільки з поважними батьками залишалися в хатах, висувалися з вікна з ковбасою чи шматком пирога. Парубки та дівчата одні з-перед одних підставляли мішки і підхоплювали свою здобич. В одному місці парубки, зайшовши з усіх боків, оточували гурт дівчат: галас, гамір, той кидав грудкою снігу, той видирав мішок з усякою всячиною. В іншому місці дівчата ловили парубка, підставляли йому ногу, і він летів разом з мішком сторч головою на землю. Здавалося, цілу ніч ладні були провеселитися! І ніч, як на те, так розкішно жевріла! і ще білішим здавалося світло місяця від блиску снігу!

Коваль спинився зі своїми мішками. Йому почувся в юрбі дівчат голос і тоненький сміх Оксани. Всі жилки в ньому здригнулись; кинувши на землю мішки, аж дяк, що був на самому дні, заохкав, забившись, і голова гикнув на все горло, подався він з маленьким мішком за плечима разом з гуртом парубків, що йшли слідом за тою дівочою юрбою, звідки йому почувся голос Оксани.

Так: це вона! стоїть, як цариця, і блискає чорними очима, їй розказує щось показний парубок; мабуть, забавне, бо вона сміється. Та вона завжди сміється. Нібито мимохіть, сам не розуміючи як, продерся коваль крізь натовп і став коло неї. "А, Вакуло, ти тут! здоров!" сказала красуня з тою самою усмішкою, що мало не зводила Вакулу з розуму. "Ну, багато наколядував? Е, який маленький мішок! а черевики, які носить цариця, дістав? дістань черевики, вийду за тебе заміж!" і, засміявшись, побігла з гуртом дівчат.

Як укопаний, стояв коваль на одному місці. "Ні, не можу; несила більше..." промовив він нарешті. "Але, боже ти мій, чому вона така з біса гарна? її погляд, і мова, і все, ну, от так і палить, так і палить... Ні, немає вже снаги перемогти себе! Час покласти край усьому: пропадай душа, піду втоплюся в ополонці, та й поминай, як звали!"

Тут рішучим кроком пішов він уперед, догнав гурт, порівнявся з Оксаною і сказав твердим голосом: "Прощай, Оксано! Шукай собі якого хочеш жениха, мороч, кого хочеш; а мене не побачиш більше на цьому світі".

Красуня була ніби здивована, хотіла щось сказати, але коваль махнув рукою й побіг геть.

"Куди, Вакуло?" кричали парубки, бачивши, як біжить коваль.

"Прощайте, браття!" кричав у відповідь коваль. "Дасть бог, побачимось на тому світі; а на цьому вже не гуляти нам разом. Прощайте, не згадуйте лихом! Перекажіть отцю Кіндратові, щоб одслужив панахиду по моїй грішній душі. Свічок перед іконами чудотворця та божої матері, каюсь, не обмалював через мирські справи. Все добро, яке знайдеться у моїй скрині, на церкву! прощайте!"

Проговоривши це, коваль кинувся знову бігти з мішком на спині.

"Він збожеволів!" говорили парубки.

"Пропаща душа!" побожно пробурмотіла бабуся, що проходила мимо: "треба піти розказати, як коваль повісився!"

Вакула тимчасом, пробігши кілька вулиць, спинився передихнути. "Куди це я справді біжу?" подумав він: "начебто все вже пропало. Пошукаю ще способу: зайду до запорожця Пузатого Пацюка. Він,

кажуть, знає всіх чортів і все зробить, що тільки схоче. Піду, адже душі однаково доведеться гинути!"

Тут чорт, що довго лежав без будь-якого руху, застрибав у мішку з радості; та коваль, подумавши, що він як-небудь зачепив мішок рукою і спричинив сам цей рух, ударив по мішку дужим кулаком і, струснувши ним на плечах, подався до Пузатого Пацюка.

Цей Пузатий Пацюк справді був колись запорожцем; але чи його прогнали, чи він сам утік із Запорожжя, цього ніхто не знав. Давно вже, років з десять, а може й п'ятнадцять, як він жив у Диканьці. Спочатку він жив, як справжній запорожець: нічого не робив, спав три чверті дня, їв за шістьох косарів і випивав за одним духом мало не ціле відро; а втім, було куди й влізти: бо Пацюк, хоч на зріст і невеликий, але вшир був досить важкий. До того ж шаровари, які носив він, були такі широкі, що хоч як би він ступив, ніг зовсім було не помітно, і, здавалося, горілчаний кадовб сунув вулицею. Мабуть, саме це й дало привід прозвати його Пузатим. Не минуло й кілька днів, як прибув він до села, а всі вже дізналися, що він знахар. Чи хворів хто на щось, зараз кликав Пацюка; а Пацюкові досить було тільки пошептати кілька слів, і недугу наче рукою хто знімав. Чи траплялось, що зголоднілий дворянин вдавився кісткою з риби, Пацюк умів так до діла вдарити в спину, що кістка проходила, куди їй слід, не вчинивши ніякої шкоди дворянському горлу. Останнім часом його рідко бачили де-небудь. Причиною цього була, можливо, лінь, а можливо, й те, що пролазити в двері ставало йому з кожним роком тяжче. Тоді миряни повинні були вирушати до нього самі, якщо мали яку потребу.

Коваль не без побоювання відчинив двері і побачив Пацюка, що сидів на долівці по-турецькому перед невеликою діжкою, на якій стояла миска з галушками. Ця миска стояла, як навмисно, врівень з його ротом. Не поворухнувши й пальцем, він нахилив трохи голову до миски і сьорбав юшку, хапаючи часом зубами галушки.

"Ні, цей", подумав Вакула собі: "ще ледачіший за Чуба: той принаймні хоч їсть ложкою; а цей і руки не хоче підняти!"

Пацюк, мабуть, дуже зайнятий був галушками, бо, здавалося, зовсім і не помітив, як прийшов коваль, який, ледве ступивши на поріг, віддав йому пренизенький уклін.

"Я до твоєї милості прийшов, Пацюк!" сказав Вакула, кланяючись знову.

Товстий Пацюк підвів голову, та знову заходився сьорбати галушки.

"Ти, кажуть, не прогнівайся на цьому слові..." сказав, набираючись духу, коваль: "я веду про це мову не для того, щоб тобі завдати якоїсь кривди, доводишся трохи родичем чортові".

Промовивши ці слова, Вакула злякався, подумавши, що висловив все це прямо і мало зм'якшив гострі слова, і ждучи, що Пацюк, схопивши діжку разом з мискою, шпурне йому просто в голову, відступив трохи і затулився рукавом, щоб гаряча юшка з галушок не забризкала йому обличчя. Але Пацюк поглянув і знову заходився сьорбати галушки.

Підбадьорений коваль наважився говорити далі: "До тебе прийшов, Пацюк, дай тобі, боже, всього, добра всякого досхочу, хліба в пропорції". Коваль іноді вмів вкинути модне слівце; в цьому він наламався, бувши ще в Полтаві, коли розмальовував сотникові дерев'яний паркан. "Пропадати доводиться мені, грішному! ніщо не помагає на світі! Що буде, те й буде, а доводиться просити ласки в самого чорта. Що ж, Пацюк?" промовив коваль, бачивши незмінну його мовчанку: "що маю робити?"

"Коли треба чорта, то й іди собі до чорта", відповів Пацюк, не зводячи на нього очей та далі ковтаючи галушки.

"Для того я й прийшов до тебе", казав коваль, кланяючись: "крім тебе, думаю, ніхто на всім світі не знає до нього дороги".

Пацюк ні слова, і доїдав решту галушок. "Зроби ласку, чоловіче добрий, не відмов!" напосідав коваль: "чи свинини, ковбас, борошна гречаного, ну, полотна, пшона, чи ще чого іншого, коли треба буде... як звичайно між добрими людьми водиться... не поскупимося... Розкажи хоч, як, приміром сказати, потрапити до нього на дорогу?"

"Тому не треба далеко ходити, в кого чорт за плечима", промовив байдуже Пацюк, не рухаючись.

Вакула витріщив на нього очі, начебто на лобі в нього було написано пояснення цих слів. Що він говорить? безмовно запитувала його міна; а роззявлений рот був напоготові проглинути, як галушку, перше-ліпше слово.

Але Пацюк мовчав.

Тут помітив Вакула, що ні галушок, ні діжки перед ним не було; а замість них стояли на долівці дві дерев'яні миски; одна була повна вареників, друга сметани. Думки його і очі мимохіть звернулися на ці страви. "Подивимось", казав він сам до себе, "як це буде Пацюк їсти вареники. Нахилятись він, певно, не схоче, щоб сьорбати, як галушки, та й не можна: бо треба вареника спершу вмочити в сметану".

Тільки він устиг подумати це, як Пацюк роззявив рота; подивився на вареники і ще більше роззявив рота. Тоді вареник вискочив з миски, шубовснув у сметану, перекинувся на другий бік, підскочив угору і якраз потрапив йому в рот. Пацюк з'їв і знову роззявив рота, і вареник таким самим способом помандрував знову. А його тільки й роботи було, що жувати та ковтати.

"Бач, яке диво!" подумав коваль, роззявляючи від здивування рота, і ту ж мить помітив, що вареник лізе і йому в рот і вже помастив губи сметаною. Відіпхнувши вареник та втерши губи, коваль почав роздумувати про те, які дива бувають на світі та до яких тільки мудростей доводить людину нечиста сила, зауваживши при тому, що один тільки Пацюк може допомогти йому. "Вклонюсь йому ще, хай розтлумачить як слід... Однак, що за чорт! таж сьогодні голодна кутя, а він їсть вареники скоромні! Який з мене справді дурень, стою тут та гріха набираюся! назад!" і побожний коваль прожогом вибіг з хати.

А проте чорт, що сидів у мішку та заздалегідь уже радів, не міг витерпіти, щоб вислизнула з його рук така добра здобич. Як тільки коваль спустив мішок, він вискочив з нього й сів верхи йому на шию.

Мороз пішов поза шкірою у коваля; перелякавшись та збліднувши, не знав він, що робити, вже хотів перехреститися... Але чорт, нахиливши свій собачий писок йому до правого вуха, сказав: "Це я — твій друг; все зроблю для товариша й друга! Грошей дам, скільки хочеш", пискнув він йому на ліве вухо. "Оксана буде сьогодні ж наша", прошепотів він, нахиляючи свій писок знову до правого вуха. Коваль стояв, роздумуючи.

"Згода", сказав він нарешті: "за таку ціну готовий бути твоїм!"

Чорт сплеснув руками і почав з радості галопувати на шиї коваля. "Тепер уже попався коваль!" подумав він собі: "тепер я віддячу тобі, голубчику, за всі твої малювання та небилиці, що ти вигадував на чортів! Що тепер скажуть мої товариші, коли дізнаються, що найпобожніший на все село чоловік у моїх руках?" Тут чорт засміявся з радості, згадавши, як дражнитиме в пеклі все хвостате кодло, як лютуватиме кривий чорт, якого вважали між ними першим на вигадки.

"Ну, Вакуло!" пропищав чорт, так само не злазячи з шиї, ніби боячись, щоб той не втік: "ти знаєш, що без контракту нічого не робиться".

"Я згодний!" сказав коваль: "у вас, я чув, розписуються кров'ю; стривай же, я дістану з кишені цвяха!" Тут він заклав назад руку — та хап чорта за хвіст.

"Бач, який жартун!" закричав сміючись чорт: "ну, годі, кинь уже пустувати!"

"Стривай, голубчику!" закричав коваль: "а ось це як тобі видасться?" При цьому слові він поклав хреста, і чорт зробився такий тихий, мов ягнятко. "Постривай же", сказав він, стягаючи його за хвіст на землю: "знатимеш ти в мене, як під'юджувати на гріх добрих людей і чесних християн". Тут коваль скочив на нього верхи і підняв руку, наміряючись перехрестити.

"Змилуйся, Вакуло!" жалібно простогнав чорт: "все, чого тобі треба, все зроблю, пусти тільки душу на покаяння: не клади на мене страшного хреста!"

"Ага, ось яким голосом заспівав, німець проклятий? тепер я знаю, що робити. Вези мене зараз-таки на собі! чуєш? та лети як птиця!"

"Куди?" промовив смутний чорт.

"В Петербург, просто до цариці!" і коваль обімлів від страху, почуваючи, як підіймається в повітря.

Довго стояла Оксана, роздумуючи про чудні ковалеві слова. Уже в душі її щось казало, що вона занадто жорстоко повелася з ним. Що, коли він справді наважиться на що-небудь страшне? Чого доброго! може, він з горя намислить закохатися в іншу і з досади стане називати її першою красунею на селі. Та ні, він мене любить. Я така гарна! він мене нізащо не проміняє; він пустує, прикидається. Не мине й хвилин десять, як він, мабуть, прийде глянути на мене. Я й справді сувора. Треба буде йому дати, ніби знехотя, поцілувати себе. Ото він зрадіє! і пустотлива красуня

вже жартувала зі своїми подругами. "Стривайте!" сказала одна з них: "коваль забув мішки свої; гляньте: які страшні мішки! Він не по-нашому наколядував: я думаю, сюди по цілій чверті барана кидали; а ковбас та хліба, мабуть, і не злічити. Розкіш! цілі свята можна об'їдатися".

"Це ковалеві мішки?" підхопила Оксана: "тягнімо мерщій їх до мене в хату та роздивимось гарненько, чого він сюди наклав". Усі, сміючись, схвалили таку пропозицію.

"Але ми не підіймемо їх!" закричала вся юрба раптом, силкуючись зрушити мішки.

"Постривайте", сказала Оксана: "побіжимо хутенько по санки та одвеземо санками!"

І гурт побіг по санки.

Полоненим дуже надокучило сидіти в мішках, дарма, що дяк розколупав для себе пальцем чималу дірку. Коли б ще не було народу, то, може, він знайшов би спосіб і вилізти; але вилізти з мішка при всіх, показати себе на сміх… Це стримувало його, і він вирішив чекати, злегка тільки покректуючи під неввічливими Чубовими чобітьми. Чуб сам не менш бажав волі, відчуваючи, що під ним лежить щось таке, на чому сидіти страх було незручно. Та коли почув, що вирішила його дочка, то заспокоївся і не хотів уже вилазити, міркуючи, що до хати своєї треба було пройти принаймні кроків з сотню, а то ще й другу. А вилізши, треба причепуритись, застебнути кожуха, підперезатись, — скільки-то праці! та й капелюхи залишилися в Солохи. Нехай же краще дівчата довезуть на санках. Але сталося зовсім не так, як сподівався Чуб: у той час, коли дівчата побігли по санки, сухорлявий кум виходив з шинку збентежений і не в доброму настрої. Шинкарка аж ніяк не наважувалась давати йому набір; він хотів було дожидатися в шинку, може, таки прийде який-небудь побожний дворянин і почастує його; але, як навмисно, всі дворяни сиділи собі дома і, як чесні християни; їли кутю серед своїх

домашніх. Роздумуючи про зіпсуття звичаїв та дерев'яне серце жидівки, що продавала горілку, кум набрів на мішки і став здивований. "Бач, які мішки хтось покинув на дорозі!" сказав він, оглядаючись на всі боки: "мабуть, тут і свинина є. Полізло ж комусь щастя наколядувати стільки всякої всячини! Які страшні мішки! нехай понабивано їх самими гречаниками та коржами, і то добре; хоч би були тут самі тільки паляниці, і то смак: жидівка за кожну паляницю дає восьмуху горілки. Потягти швидше, щоб хто не побачив". Тут завдав він собі на плечі мішок з Чубом та з дяком, але відчув, що він занадто важкий. "Ні, самому буде важко нести", промовив він, "а ось, як на те, іде ткач Шапуваленко. Здоров, Остапе!"

"Доброго здоров'я", сказав, зупинившися, ткач.

"Куди йдеш?"

"А так. Іду, куди ноги йдуть".

"Поможи, чоловіче добрий, мішки віднести! хтось колядував, та й покинув серед дороги. Добром поділимося по половині".

"Мішки? а з чим мішки: з книшами чи з паляницями?"

"Та, думаю, всього є".

Тут висмикнули вони похапцем із тину по кілку, поклали на них мішок і понесли на плечах.

"Куди ж понесемо його? до шинку?" спитав дорогою ткач.

"Воно б і я так думав, щоб до шинку; та проклята жидівка не повірить, подумає ще, що де-небудь украли; до того ж, я тільки що з шинку. Ми віднесемо його до мене в хату. Нам ніхто не стане на заваді: жінки нема дома".

"Чи справді ж нема дома?" спитав обережний ткач.

"Слава богу, ми не зовсім ще без глузду", сказав кум: "чорт би поніс мене туди, де вона. Вона, певно, тягатиметься з бабами до світу". "Хто там?" закричала кумова жінка, почувши гомін у сінях, вчинений приходом двох приятелів з мішком, і відчиняючи двері.

Кум остовпів.

"От тобі й на!" промовив ткач, опустивши руки.

Кумова жінка була такий скарб, яких чимало на білому світі.; Так само, як і її чоловік, вона майже ніколи не сиділа дома, а мало не цілий день терлася по кумасях та заможних бабусях, хвалила та їла з великим смаком і билася тільки ранками зі своїм чоловіком, бо в цей тільки час і бачила його іноді. Хата їхня була вдвоє старіша за шаровари волосного писаря; покрівля у деяких місцях була без соломи. З тину залишалося небагато, бо всякий, хто виходив з дому, ніколи не брав ціпка на собак, сподіваючись, що проходитиме повз кумів город і висмикне який схоче з його тину. В печі не топилося днів по три. Все, що тільки напросить ніжна дружина в добрих людей, ховала вона якомога далі від свого чоловіка і часто самоправно відбирала в нього здобич, якщо тільки він не встигав пропити її в шинку. Кум, хоч завжди перебував у байдужому настрої, не любив поступатися перед нею, і тому мало не завжди виходив з дому з ліхтарями під очима, а люба половина, ойкаючи, пленталася розказувати бабам про бешкетництво свого чоловіка та про побої, яких зазнала вона від нього.

Тепер можна собі уявити, як були спантеличені ткач та кум таким несподіваним явищем. Спустивши мішок, вони заступили його собою й закрили полами; та вже було пізно: кумова жінка, хоч і погано бачила старечими очима, проте мішок помітила. "Ось це добре!" сказала вона з таким виглядом, у якому помітна була радість яструба. "Це добре, що наколядували стільки! отак завжди роблять добрі люди, тільки ні, я

думаю, десь поцупили. Покажіть мені зараз, чуєте, покажіть зараз-таки мішок ваш!"

"Лисий дідько тобі покаже, а не ми", сказав, підбадьорившись, кум.

"Тобі яке діло?" сказав ткач: "ми наколядували, а не ти".

"Ні, ти мені покажеш, мерзенний п'янюго!" скрикнула жінка, вдаривши високого кума кулаком у підборіддя й добираючись до мішка. Але ткач і кум мужньо відстояли мішок і примусили її податися назад. Не встигли вони опам'ятатись, як вона вискочила в сіни вже з коцюбою в руках. Проворно луснула коцюбою чоловіка по руках, ткача по спині і вже стояла біля мішка.

"Як же це ми допустили її?" сказав ткач, опам'ятавшись. "Еге, як ми допустили! а чого ти допустив?" сказав спокійно кум. "У вас коцюба, видно, залізна!" сказав після недовгої мовчанки ткач, чухаючи спину. "Моя жінка купила того року на ярмарку коцюбу; дала півкопи, але та нічого... не боляче..."

Тимчасом переможниця-жінка, поставивши на долівку каганець, розв'язала мішок і заглянула в нього.

Та, мабуть, старечі її очі, що так добре побачили мішок, цього разу помилились: "Е, та тут лежить цілий кабан!" скрикнула вона, сплеснувши з радості в долоні.

"Кабан! чуєш, цілий кабан!" штовхав ткач кума: "а все ти винен!"

"Що ж робити?" промовив, знизуючи плечима, кум.

"Як що? чого ми стоїмо? відберімо мішок! ну, починай!"

"Іди геть! геть! це наш кабан!" кричав виступаючи ткач.

"Геть, геть, чортова бабо! це не твоє добро!" казав наближаючись кум.

Жінка взялася знову за коцюбу, але Чуб у цей час виліз з мішка й став посеред сіней, потягаючись, як людина, що тільки-но прокинулася після довгого сну.

Кумова жінка скрикнула, вдаривши об поли руками, і всі мимоволі пороззявляли роти.

"Що ж вона, дурна, каже: кабан! це не кабан!" сказав кум, вирячивши очі.

"Бач, якого чоловіка кинуло в мішок!" сказав ткач, задкуючи з переляку. "Що хоч кажи, хоч лусни, а не обійшлося без нечистої сили. Він же не пролізе у вікно!"

"Це кум!" скрикнув, придивившись, кум.

"А ти ж думав хто?" сказав Чуб, посміхаючись. "Що, гарну я втяв з вами штуку? а ви, мабуть, хотіли мене з'їсти замість свинини. Стривайте ж, я вас потішу: в мішку лежить ще щось, коли не кабан, то, мабуть, порося чи інша живність. Підо мною безперестанку щось ворушилось".

Ткач та кум кинулись до мішка, господиня дому вчепилася з другого боку, і бійка зчинилася би знову, якби дяк сам, побачивши тепер, що нема куди дітись, не видряпався з мішка.

Кумова жінка, остовпівши, випустила з рук ногу, за яку почала була тягти дяка з мішка.

"Ось і другий ще!" скрикнув злякано ткач, "чорт знає, як повелось на світі... голова обертом іде... не ковбаси й паляниці, а людей кидають у мішки!"

"Це дяк!" промовив здивований більше від усіх Чуб: "от тобі й маєш! от так Солоха! посадовити в мішок... То ж то, я бачу, в неї повна хата мішків... Тепер я все знаю: у неї в кожному мішку сиділо по два чоловіки. А я думав, що вона тільки мені самому... от тобі й Солоха!"

Дівчата трохи здивувались, не знайшовши одного мішка. "Нічого робити, буде з нас і цього", щебетала Оксана.

Всі гуртом узялися до мішка й поклали його на санки.

Голова вирішив мовчати, міркуючи: коли він закричить, щоб його випустили й розв'язали мішок — дурні дівчата розбіжаться; подумають, що в мішку сидить диявол, і він залишиться на вулиці, може, й до завтра.

Дівчата тимчасом, дружно взявшись за руки, помчали як вихор, з санками по скрипучому снігу. Багато які з них пустуючи, сідали на санки; інші вилазили навіть на самого голову. Голова вирішив перетерпіти все. Нарешті приїхали, відчинили навстіж сінешні й хатні двері і з реготом утягли мішок. "Подивимось, що тут лежить", закричали всі, кинувшись розв'язувати.

Тут гикавка, що не переставала мучити голову весь час, коли він сидів у мішку, так посилилась, що він почав гикати та кашляти на все горло. "Ой, тут сидить хтось!" закричали всі і з переляку кинулись геть у двері.

"Що за чорт! куди це вас несе, мов очманілих?" сказав, входячи в двері, Чуб.

"Ой, тату!" промовила Оксана: "у мішку сидить хтось".

"В мішку? де ви взяли цей мішок?"

"Коваль кинув його серед дороги", сказали всі враз.

"Ну, так: хіба ж не казав я", подумав собі Чуб. "Чого ж ви злякалися? подивимось: ану, чоловіче, прошу не прогніватися, що не називаємо на ім'я та по батькові, вилазь з мішка!"

Голова виліз.

"Ой!" скрикнули дівчата.

"І голова вліз туди ж", казав сам до себе вражений Чуб, оглядаючи його з голови до ніг. "Он як!.. Е!.." більше він нічого не міг сказати.

Голова й сам був не менше збентежений і не знав, що почати. "Мабуть, надворі холодно?" сказав він, звертаючись до Чуба.

"Морозець є", відповів Чуб: "а дозволь спитати тебе, чим ти мастиш собі чоботи, смальцем чи дьогтем?" Він хотів не те сказати, він хотів спитати: як ти, голово, заліз у цей мішок; але сам не розумів, як вимовив зовсім інше. "Дьогтем краще!" сказав голова. "Ну, бувай здоров, Чубе!" і, насунувши капелюхи, вийшов з хати.

"Навіщо це я запитав здуру, чим він мастить чоботи!" промовив Чуб, поглядаючи на двері, куди вийшов голова: "ну, і Солоха! Такого чоловіка засадити в мішок!., бач, чортова баба! а я дурень... та де ж той проклятий мішок?"

"Я кинула його в куток, там більше нічого нема", сказала Оксана.

"Знаю я ці штуки, нічого нема! дайте його сюди: там ще один сидить! струсніть його гарненько... що, нема? бач, проклята баба! а подивитись на неї: як свята, наче й скоромного ніколи не брала в рот".

Але покиньмо Чуба виливати на дозвіллі свою досаду і вернімось до коваля, бо вже надворі, певно, година дев'ята.

Спочатку страшно здалося Вакулі, коли піднявся він від землі на таку висоту, що нічого вже не міг бачити внизу, та пролетів, як муха, під самим місяцем так, що якби не нахилився трохи, то зачепив би його шапкою. Однак трохи згодом він підбадьорився і вже став навіть кепкувати з чорта. Його забавляло надзвичайно, як чорт чхав і кашляв, коли він скидав з шиї кипарисового хрестика та підносив до нього. Навмисно підіймав він руку почухати голову, а чорт, думаючи, що його збираються хрестити, летів ще швидше. Все було ясне у височині. Повітря у легкому сріблястому тумані було прозоре. Все було видно; і навіть можна було помітити, як вихором промчав повз них, сидячи в горшку, чаклун; як зорі, зібравшися купкою, гралися у піжмурки; як клубочився осторонь хмарою цілий рій духів; як чорт, що танцював при місяці, скинув шапку, побачивши коваля, що мчав верхи; як летіла, вертаючись назад, мітла, на якій, видно, тільки що з'їздила, куди треба, відьма... багато ще погані зустрічали вони. Усе, бачивши коваля, на хвилину спинялося подивитись на нього, і потім знову мчало далі своєю дорогою; коваль усе летів, і враз засяяв перед ним Петербург, увесь в огні. (Тоді була з якогось приводу ілюмінація). Чорт, перелетівши через шлагбаум, перекинувся конем, і коваль побачив себе на баскому бігуні посеред вулиці. Боже мій! стукіт, грім, блиск; по обидва боки височіють чотириповерхові стіни; стукіт кінських копит, звук коліс відбивалися громом і лунали з чотирьох боків; будинки росли і ніби підіймалися із землі на кожному кроці; мости дрижали; карети літали; візники, форейтори[37] кричали; сніг свистів під тисячею саней, що мчали звідусіль; пішоходи тулились і тиснулись попід домами, що обнизані були плошками, і величезні тіні їх миготіли по стінах, сягаючи головою до димарів та дахів.

Здивовано оглядався коваль на всі боки. Йому здавалося, що всі доми вп'ялися в нього своїми незчисленними вогняними очима і дивились. Панів, у критих сукном шубах, він бачив так багато, що не знав, перед ким шапку скидати. "Боже ти мій, скільки тут панства!" подумав коваль. "Я гадаю, що кожен, хто тільки пройде вулицею в шубі, то й засідатель, то й засідатель! а ті, що катаються у таких чудових бричках із віконцями, ті, як не городничі, то вже, певно, комісари, а може, ще й більше". Його слова перервані були запитанням чорта: "Чи просто їхати до цариці?" — "Ні, страшно", подумав коваль. "Тут десь, не знаю, стоять запорожці, що проїздили восени через Диканьку. Вони їхали з Січі з паперами до цариці; все б таки порадитися з ними. Гей, сатано, залазь-но до мене в кишеню та веди до запорожців!" Чорт в одну хвилину схуд і зробився таким маленьким, що легко вліз йому в кишеню. А Вакула не встиг оглянутись, як опинився перед великим будинком, зійшов, сам не знаючи як, на сходи, відчинив двері й подався трохи назад від блиску, побачивши пишно оздоблену кімнату, але трохи підбадьорився, впізнавши тих самих запорожців, що проїздили через Диканьку; вони сиділи на шовкових диванах, підібгавши під себе намащені дьогтем чоботи, і курили щонайміцніший тютюн, який називали звичайно корінцями. "Здорові були, панове! помагай вам, боже! осьде побачились!" сказав коваль, підійшовши близько та вклоняючись до землі.

"Що то там за чоловік?" запитав той, що сидів перед самим ковалем, у другого, що сидів далі.

"А ви не впізнали?" сказав коваль: "це я, Вакула, коваль! Коли проїздили восени через Диканьку, то прогостювали, дай вам, боже, всякого здоров'я та довголіття, без малого два дні. І нову шину тоді натяг на переднє колесо у вашій кибитці!"

"А!" сказав той-таки запорожець: "це той коваль, що малює знаменито. Здоров, земляче! Чого тебе бог приніс?"

"Атак, захотілося подивитись, кажуть..."

"Що ж, земляче", сказав запорожець, набундючившись і бажаючи показати, що він може говорити і по-російському, "што, балшой город?"

Коваль і собі не хотів осоромитись та виявити себе новаком, до того ж, як уже мали нагоду бачити нижче, він знався і сам на письменній мові. "Губернія знатная!" відповів він байдуже: "що й казати, доми балшущиє, картини висять скрозь важниї. Многії доми списані буквами з сухозлотки до чрезвичайності. Нічого казати, чудесна пропорція!"

Запорожці, почувши коваля, що так вільно говорив, зробили висновок дуже для нього вигідний.

"Потім побалакаємо з тобою, земляче, більше, а тепер ми їдем зараз до цариці".

"До цариці? а будьте ласкаві, панове, візьміть і мене з собою!"

"Тебе?" промовив запорожець з таким виглядом, з яким говорить дядька до чотирилітнього свого вихованця, що просить посадовити його на справжнього, на великого коня. "Шо ти будеш там робити? Ні, не можна". При цьому обличчя його набрало поважного виразу. "Ми, брат, будемо з царицею розмовляти про своє".

"Візьміть!" домагався коваль. "Проси!" шепнув він тихенько чортові, вдаривши кулаком по кишені. Не встиг він цього сказати, як другий запорожець промовив: "Візьмімо його справді, братця!"

"Чому ж і не взяти!" промовили інші.

"Надівай же одяг такий, як і ми".

Коваль кинувся натягати на себе зелений жупан, коли враз двері відчинилися, увійшов із позументами чоловік і сказав, що пора їхати.

Дивно знову здалося ковалеві, коли помчав він у величезній кареті, гойдаючись на ресорах, коли по обидва боки повз нього бігли назад чотириповерхові будинки, а брук з громом, здавалося, сам котився під ноги коням. "Боже ти мій, яке світло!" думав собі коваль: "у нас вдень не буває так ясно".

Карети зупинилися перед палацом. Запорожці вийшли, увійшли у розкішні сіни й почали йти по сліпучо освітлених сходах.

"Що за сходи!" шепотів сам до себе коваль: "шкода ногами топтати. Які прикраси! от кажуть: брешуть казки! який чорт брешуть! Боже ти мій! що за поруччя! яка робота! Тут самого заліза карбованців на п'ятдесят пішло!"

Уже піднявшись на сходи, запорожці пройшли першу залу. Несміливо йшов за ними коваль, боячись на кожному кроці посковзнутись на паркеті. Пройшли три зали, а коваль усе ще не переставав дивуватися. Увійшовши до четвертої, він мимоволі підійшов до картини, що висіла на стіні. Це була пречиста діва з дитятком на руках. "Що за картина! яке чудове малювання!" міркував він: "от, здається, говорить! здається, жива! а дитя святе! і рученята згорнуло! і усміхається, бідненьке! а фарби! Боже ти мій, які фарби! тут вохри, я думаю, і на копійку не пішло, а все мідянка та бакан. А голуба так і горить! лепська робота! мабуть, грунт наведено було блейвасом[38]. Проте, хоч яке предивне тут малювання, ця мідна ручка", провадив далі він, підходячи до дверей і мацаючи замок: "ще більшого гідна подиву. Ех, як чисто вироблено! Це все, я думаю, німецькі ковалі за найдорожчі ціни робили..." Може б, довго ще міркував коваль, якби лакей з галунами не штовхнув його під руку та не нагадав, щоб не відставав від інших. Запорожці пройшли ще дві зали й зупинились. Тут велено було їм дожидати. В залі товпилося кілька генералів у гаптованих золотом мундирах. Запорожці вклонилися на всі боки й стали купою. Через хвилину ввійшов, у супроводі цілого почту, величний на зріст, огрядний чоловік у гетьманському мундирі, в жовтих чобітках. Волосся на ньому було розкуйовджене, одне око трохи підсліпувате, на обличчі

позначалась якась погордлива величність, у всіх рухах видно було звичку владарювати. Всі генерали, що досі бундючно походжали в золотих мундирах, заметушились і з низькими поклонами, здавалося, ловили кожне його слово й навіть щонайменший рух, щоб ту ж мить полетіти виконувати його. Але гетьман не звернув навіть і уваги, ледве кивнув головою та й підійшов до запорожців.

Запорожці вклонилися усі в ноги.

"Чи всі ви тут?" запитав він протяжно, вимовляючи слова трохи в ніс.

"Та всі, батьку!" відповіли запорожці, кланяючись знову.

"Не забудете говорити так, як я вас учив?"

"Ні, батьку, не забудемо".

"Це цар?" спитав коваль в одного із запорожців.

"Куди тобі цар! це сам Потьомкін", відповів той.

У другій кімнаті почулись голоси, і коваль не знав, куди подіти свої очі, коли увійшло безліч дам в атласних вбраннях з довгими хвостами і придворних у гаптованих золотом каптанах та зі жмутками позаду. Він тільки бачив самий блиск і більше нічого. Запорожці раптом усі попадали на землю й закричали в один голос: "Помилуй, мамо! помилуй!"

Коваль, не бачачи нічого, простягся й собі, з усією щирістю, на підлозі.

"Встаньте!" пролунав над ними владний і разом приємний голос. Деякі з придворних заметушились і штовхали запорожців.

"Не встанемо, мамо! не встанемо! помремо, а не встанемо!" кричали запорожці.

Потьомкін кусав собі губи, нарешті, підійшов сам і владно шепнув одному з запорожців. Запорожці підвелися.

Тоді насмілився й коваль підвести голову і побачив перед себе невелику на зріст жінку, трохи навіть огрядну, напудрену, з голубими очима і воднораз з тим велично усміхненим виразом, який так умів підкоряти собі все і міг тільки належати жінці, що царює.

"Ясновельможний обіцяв мене познайомити сьогодні з моїм народом, якого я ще досі не бачила", казала дама з голубими очима, розглядаючи з цікавістю запорожців. "Чи добре вас тут приймають?" провадила вона далі, підходячи ближче.

"Та спасибі, мамо! Харч дають добрий (хоч барани тутешні зовсім не те, що в нас на Запорожжі), чому ж не жити як-небудь?.."

Потьомкін скривився, бачивши, що запорожці кажуть зовсім не те, чого він їх учив...

Один із запорожців, прибравши поважної пози, виступив наперед: "Змилуйся, мамо! навіщо губиш вірний народ? чим прогнівили? Хіба держали ми руку поганого татарина; хіба згоджувалися у чому-небудь з турчином; хіба зрадили тебе ділом або помислом? За що ж неласка? перше чули ми, що велиш скрізь будувати фортеці проти нас; потім чули, що хочеш повернути на карабінерів; тепер чуємо про нові напасті. Чим завинило запорозьке військо? чи не тим, що провело твою армію через Перекоп та допомогло твоїм генералам порубати кримців?.."

Потьомкін мовчав і недбало чистив маленькою щіточкою свої діаманти, якими були унизані його руки.

"Чого ж хочете ви?" співчутливо спитала Катерина.

Запорожці значущо поглянули один на одного.

"Тепер час! цариця питає, чого хочете!" сказав сам до себе коваль, та й упав раптом на землю.

"Ваша царська величність, не веліть карати, а веліть милувати! З чого, не в гнів будь вашій царській милості сказано, зроблено черевички, що на ногах ваших? я думаю, жоден швець, у жодному царстві на світі не зуміє так пошити. Боже ти мій, що б то було, коли б моя жінка та взулася у такі черевики!?"

Цариця засміялася. Придворні засміялися теж. Потьомкін і хмурився і усміхався разом. Запорожці почали штовхати під руку коваля, думаючи, чи не з'їхав він часом з глузду.

"Встань!" сказала ласкаво цариця: "якщо так тобі хочеться мати такі черевики, то це неважко зробити. Принесіть йому цю ж мить черевики найдорожчі, з золотом! Далебі, мені дуже до вподоби ця простодушність! Ось вам", провадила цариця, звертаючи погляд до повновидого, але трохи блідого чоловіка, що стояв осторонь, одягнений у простенький каптан з великими перламутровими ґудзиками, який показував, що він не належав до придворних: "річ, гідна дотепного пера вашого!" "Ви, ваша імператорська величність, занадто ласкаві. Тут потрібен принаймні Лафонтен[39]", відповів, уклонившись, чоловік із перламутровими ґудзиками.

"Щиро скажу вам: я й досі без пам'яті від вашого Бригадира. Ви напрочуд гарно читаєте! Однак", казала далі Цариця, звертаючись знову до запорожців: "я чула, що на Січі у вас ніколи не женяться".

"Як же, мамо!' Адже чоловікові, сама знаєш, без жінки не можна жити", відказав той самий запорожець, що розмовляв із ковалем, і

коваль здивувався, почувши, що цей запорожець, знаючи так добре грамотну мову, говорить із царицею, начебто навмисно, найгрубішою говіркою, яку звуть мужицькою. "Хитрий народ!" подумав він собі, "мабуть, недарма він це робить".

"Ми не ченці", провадив далі запорожець: "а люди грішні. Ласі, як і всі чесні християни, до скоромного. Є в нас чимало таких, що мають жінок, тільки не живуть з ними на Січі. Є в нас чимало таких, що мають жінок у Польщі; є такі, що мають жінок на Україні; є такі, що мають жінок і в Туреччині".

У цей час ковалеві принесли черевики. "Боже ж ти мій, що за прикраса!" скрикнув він радісно, ухопивши черевики. "Ваша царська величність! Що ж, коли черевики такі на ногах, і в них, можна гадати, ваше благородіє, ходите і на лід ковзатися, які ж повинні бути самі ніжки? Думаю, що принаймні з чистого сахару".

Цариця, що й справді мала найстрункіші та прегарні ніжки, не могла не усміхнутися, чуючи такий комплімент із уст простодушного коваля, якого в його запорозькому убранні можна було вважати за справжнього красеня, незважаючи на смагляве лице.

Зрадівши з такої прихильної уваги, коваль уже хотів був розпитати гарненько царицю про все: чи правда, що царі їдять самий тільки мед та сало, і про подібні речі — але, відчувши, що запорожці штовхають його під боки, вирішив замовкнути; і коли цариця, звернувшись до старих, почала розпитувати, як у них живуть на Січі, які звичаї водяться, то він, відійшовши назад, нагнувся до кишені, сказав тихо: "Винось мене звідси хутчій!" та й опинився раптом за шлагбаумом.

"Утопився! їй-богу, утопивсь! от: щоб я не зійшла з цього місця, коли не втопивсь!" лепетала товста ткачиха, стоячи в гурті диканських баб посеред вулиці.

"Що ж, хіба я брехуха яка? хіба я в кого-небудь корову вкрала? чи кому хіба наврочила, що мені не ймуть віри?" кричала баба в козацькій свитці, з фіолетовим носом, розмахуючи руками. "От щоб мені води не захотілось пити, коли стара Переперчиха не бачила на власні очі, як повісився коваль!"

"Коваль повісився! от тобі й на!" сказав голова, який, виходячи від Чуба, спинився й протиснувся ближче до тих, що розмовляли.

"Скажи краще, щоб тобі горілки не захотілося пити, стара п'янюго!" відповіла ткачиха: "треба бути такій божевільній, як ти, щоб повіситися! він утопився! утопився в ополонці! Це я так само знаю, як те, що ти була оце в шинкарки!"

"Соромітнице! бач, чим стала дорікати!" гнівно відказала баба з фіолетовим носом. "Мовчала б, негіднице! Хіба я не знаю, що до тебе дяк ходить щовечора".

Ткачиха спалахнула.

"Що дяк? до кого дяк? що ти брешеш?"

"Дяк?" проспівала, пробиваючись до тих, що сперечалися, дячиха у заячому кожусі, критому синьою китайкою. "Я дам знати дяка! хто це каже дяк?"

"Та ось до кого ходить дяк!" сказала баба з фіолетовим носом, показуючи на ткачиху.

"То це ти, суко", закричала дячиха, підступаючи до ткачихи: "то це ти, відьмо, напускаєш на нього туману та напуваєш нечистим зіллям, щоб ходив до тебе!"

"Відчепись від мене, сатано!" говорила, задкуючи, ткачиха.

"Ач, проклята відьма, бодай ти не діждала діток своїх бачити, негіднице! пху!.." тут дячиха плюнула просто межи очі ткачисі.

Ткачиха хотіла й собі зробити те саме, та замість того плюнула в неголену бороду голові, який, щоб краще все почути, протовпився до тих, що сперечалися. "А, погана бабо!" закричав голова, утираючись полою та замахуючись батогом. Цей рух примусив усіх розійтися, лаючись, в різні кінці. "Така мерзота!" повторював він, усе ще обтираючись. "То коваль утопився! Боже ти мій! а який знаменитий маляр був! які ножі міцні, серпи, плуги умів виковувати! яка сила була! Еге ж!" провадив він далі, замислившись: "таких людей мало в нас на селі. То ж бо я, ще сидячи в проклятому мішку, примічав, що бідолаха був у дуже недоброму настрої. От тобі й коваль! був, а тепер і нема! а я збирався був підкувати свою рябу кобилу!.." і, сповнений таких християнських думок, голова тихо Поплентався у свою хату. Оксана збентежилась, коли до неї дійшли такі вісті. Вона мало вірила очам Переперчихи та бабським теревеням, вона знала, що коваль надто побожний, щоб зважитися занапастити свою душу. Та що, коли він і справді пішов з наміром ніколи не вертатись у село? А навряд чи в іншому місці знайдеться такий молодець, як коваль. Він же так кохав її! він довше за всіх зносив її вередування! Красуня цілу ніч під своїм укривалом поверталася з правого боку на лівий, з лівого на правий, — і не могла заснути. То, розкидавшись у чарівній наготі, яку нічна пітьма ховала навіть від неї самої, вона майже вголос картала себе. То, притихнувши, вирішувала ні про що не думати — і все думала. І вся горіла; і на ранок закохалася по самі вуха в коваля.

Чуб не виявив ні радості, ні смутку про долю Вакули. Його думки заповняло одне: він ніяк не міг забути зрадливості Солохи і, сонний, не переставав ганити її.

Настав ранок. Уся церква ще до схід сонця була повна людей. Літні жінки в білих намітках, в білих сукняних свитках, побожно хрестились біля самого входу церковного. Дворянки в зелених і жовтих кофтах, а деякі навіть у синіх кунтушах із золотими позаду вусиками, стояли

поперед них. Дівчата, у яких на головах намотана була ціла крамниця стрічок, а на шиї намиста, хрестів та дукачів, намагалися протовпитися ще ближче до іконостасу. Та попереду всіх стояли дворяни і прості селяни з вусами, з чубами, з товстими в'язами і щойно виголеними підборіддями, здебільшого все в кобеняках, з-під яких виставлялася біла, а в декого й синя свитка. На всіх обличчях, куди не поглянь, видно було свято; голова заздалегідь облизувався, уявляючи, як він розговіється ковбасою; дівчата подумували про те, як вони будуть ковзатися з хлопцями на льоду; баби щиріше, ніж будь-коли, шептали молитви. На всю церкву чути було, як козак Свербигуз бив поклони. Одна тільки Оксана стояла ніби сама не своя... І молилася і не молилася. На серці в неї зібралося стільки всяких почуттів, одне від одного болючіших, одне від одного сумніших, що обличчя її виявляло саме тільки велике збентеження; сльози бриніли в очах. Дівчата не могли збагнути причини цього й не підозрівали, що винен був коваль. Однак не сама тільки Оксана думала про коваля. Усі миряни помітили, що свято — ніби й не свято; що все начебто чогось бракує. Як на лихо, дяк, після мандрування в мішку, охрип і деренчав ледве чутним голосом; щоправда, приїжджий півчий гарно-таки брав баса, але далеко краще було б, якби був і коваль, який, завжди бувало, як тільки спів&™ "Отче наш" або "Іже херувими", йшов на крилас і виводив звідти на той самий глас, на який співають і в Полтаві. До того ж він один правив у церкві за титаря. Уже відійшла утреня; після утрені відійшла обідня... куди ж це, справді, подівся коваль?

Ще швидше наостанку ночі чорт мчав із ковалем назад. І вмить опинився Вакула коло своєї хати. В цей час проспівав півень. "Куди?" закричав він, ухопивши за хвіст чорта, що хотів утекти: "стривай, приятелю, ще не все: я ще не подякував тобі". Тут, схопивши хворостину, оперіщив він його три рази, і бідний чорт кинувся бігти, як мужик, що його тільки-но відшмагав засідатель. Отож, замість того, щоб обдурити, спокусити та пошити в дурні інших, ворог людського роду сам був обдурений. Після цього Вакула ввійшов у сіни, зарився в сіно і проспав аж до обіду. Прокинувшись, він злякався, коли побачив, що сонце вже високо. "Я проспав утреню й обідню!" Тут побожний коваль

засмутився, міркуючи, що це, певно, бог, навмисне, караючи за грішний його намір занапастити свою душу, наслав сон, який не дав йому навіть побувати такого великого свята в церкві. Та проте, заспокоївши себе тим, що наступної неділі висповідається у цьому попові і з нинішнього дня почне бити по п'ятдесят поклонів цілий рік, заглянув він до хати; але в ній не було нікого. Як видно, Солоха ще не поверталась. Обережно витяг він з-за пазухи черевики й знову здивувався з дорогої роботи та дивовижної пригоди минулої ночі; умився, причепурився якнайкраще, одягся у те саме вбрання, що добув у запорожців, вийняв зі скрині нову шапку з решетилівського смушку з синім верхом, яку не надівав ще жодного разу, відколи купив її, ще бувши в Полтаві; вийняв також новий барвистий пояс; поклав усе це разом з нагайкою в хустку й подався просто до Чуба.

Чуб вирячив очі, коли ввійшов до нього коваль, і не знав з чого дивуватись: чи з того, що коваль воскрес, чи з того, що коваль насмілився до нього прийти, чи з того, нарешті, що він вирядився таким чепуруном і запорожцем. Та ще більше здивувався він, коли Вакула розв'язав хустку й поклав перед ним новісіньку шапку й пояс, якого ще не бачено було на селі, а сам упав йому до ніг і сказав благальним голосом: "змилуйся, батьку! не гнівайся! ось тобі й нагайка: бий, скільки душа забажає, віддаюсь сам; у всьому каюсь; бий, та не гнівайся тільки! ти ж колись братався з покійним батьком, разом хліб-сільїли й могорич пили". Чуб не без таємної втіхи бачив, як коваль, що нікому на селі у вус не дув, згинав у руці п'ятаки й підкови, як гречані млинці, той самий коваль лежав тепер коло ніг у нього. Щоб ще більше підтримати гідність, Чуб узяв нагайку і вдарив його тричі по спині. "Ну, буде з тебе, вставай! старих людей завжди слухай! Забудьмо все, що було між нами! ну, тепер кажи, чого тобі хочеться?"

"Віддай, батьку, за мене Оксану!"

Чуб трохи подумав, подивився на шапку та пояс, шапка була чудова, пояс теж не поступався перед нею, згадав зрадливу Солоху і сказав рішуче: добре!присилай сватів".

"Ой!" скрикнула Оксана, переступивши поріг, побачивши коваля і втупивши з подивом і радістю в нього очі.

"Поглянь, які я тобі приніс черевики!" сказав Вакула: "ті самі, що носить цариця".

"Ні! ні, мені не треба черевиків!" говорила вона, махаючи руками й не зводячи з нього очей: "я й без черевиків..." далі вона не договорила й зашарілась.

Коваль підійшов ближче, взяв її за руку; красуня й очі опустила. Ще ніколи не була вона така дивовижно гарна. Захоплений коваль тихо поцілував її, обличчя її ще більше зашарілось, і вона стала ще краща.

Проїздив через Диканьку блаженної пам'яті архієрей, хвалив місце, де стоїть село, та, їдучи вулицею, спинився перед новою хатою. "А чия це така розмальована хата?" спитав преосвященний у вродливої молодиці з немовлятком на руках, що стояла коло дверей. "Коваля Вакули!" сказала йому, кланяючись, Оксана, бо це саме була вона. "Славно! славна робота!" сказав преосвященний, розглядаючи двері та вікна. А вікна всі були обведені кругом червоною фарбою; а на дверях всюди були козаки на конях з люльками в зубах. Та ще більше похвалив преосвященний Вакулу, коли дізнався, що він додержав церковного покаяння і пофарбував задарма увесь лівий крилас зеленою фарбою з червоними квітками. Це, проте, ще не все; на стіні збоку, як увійдеш у церкву, намалював Вакула чорта в пеклі, такого гидкого, що всі плювали, коли проходили повз нього, а молодиці, як тільки розплакувалось у них на руках дитя, підносили його до картини й говорили: "он бач, яка кака намальована!" і дитя, стримуючи слізоньки, скоса поглядало на картину й тулилося до лона своєї матері.

Страшна помста

I

Шумить, гримить край Києва. Осавул Горобець справляє весілля свого сина. Наїхало багато людей до осавула в гості. В старовину любили добре попоїсти, ще краще любили випити, а ще краще любили повеселитися. Приїхав на гнідому коні своєму і запорожець Микитка прямо з розгульного бенкету з Перешляя поля, де напував він сім днів і сім ночей королівських шляхтичів червоним вином. Приїхав і побратим осавула, Данило Бурульбаш, з другого берега Дніпра, де поміж двома горами був його хутір, з молодою жінкою Катериною і з малим сином. Дивувалися гості з білого лиця пані Катерини, з. чорних, як німецький оксамит, брів, з ошатної сукні й спідниці голубого полутабенку, з чобіт зі срібними підковами; та ще більше дивувалися з того, що не приїхав разом з нею старий батько. Тільки рік жив він на Задніпров'ї, а двадцять один рік пропадав без вісті, і повернувся до дочки своєї, коли та вже одружилася і народила сина. Він, мабуть, багато розповів би дивовижного. Та як і не розповісти, бувши так довго в чужій землі! Там усе не так, і люди не ті, і церков христових нема… та він не приїхав.

Гостей частували варенухою з родзинками та сливами і на чималій тарелі короваєм. Музики взялися за спідушку його, спечену разом із грошима, і, на якийсь час замовкнувши, поклали біля себе цимбали, скрипки та бубни. Тимчасом молодиці й дівчата, утершися вишиваними хустками, виступали знову з рядів своїх; а парубки, взявшися в боки, гордо поглядаючи навколо, готові були помчати їм назустріч — як старий осавул виніс дві ікони благословити молодих. Ті ікони дісталися йому від святого схимника, старця Варфоломія. Не багата на них оправа; не виблискує ані срібло, ані золото; та ніяка нечиста сила не посміє торкнутися того, у кого вони в хаті. Піднявши ікони вгору, осавул лагодився проказати коротку молитву… як враз закричали, налякавшися, діти, що гралися на землі; а слідом за ними поточився народ, і всі перелякано показували пальцями на козака, що стояв посеред них. Хто він такий, ніхто не знав. Та вже він протанцював на славу козачка і вже встиг насмішити натовп, що обступив його. Коли ж осавул підняв ікони, враз все обличчя його змінилося: ніс виріс і схилився набік, замість карих, застрибали зелені очі, губи посиніли,

підборіддя затремтіло і загострилося, як спис, з рота висунувся кривий зуб, з-за голови виріс горб і став козак дідом.

"Це він! це він!" кричали в юрмі, тісно тулячися одне до одного.

"Чаклун з'явився знову!" кричали матері, хапаючи на руки дітей своїх.

Велично й сановито виступив наперед осавул і сказав гучним голосом, виставивши проти нього ікони: "Згинь, образ сатани, тут тобі немає місця!" і, зашипівши та клацнувши, як вовк, зубами, зник чудний дід.

Пішли, пішли і зашуміли, як море в негоду, пересуди й балачки поміж народом.

"Що це за чаклун?" питали молоді й небувалі люди.

"Лихо буде!" говорили старі, похитуючи головами. І скрізь, на всьому широкому осавуловому подвір'ї, стали збиратися в купки й слухати історії про незвичайного чаклуна. Та всі майже говорили різне, і чогось певного ніхто не міг розповісти про нього.

У двір викотили бочку меду і немало поставили відер грецького вина. Всі повеселішали знову. Музики гримнули; дівчата, молодиці, завзяте козацтво, в яскравих жупанах, закружляли. Дев'яностолітня й столітня старизна, підгулявши, взялася й собі пританцьовувати, згадуючи не марно збіглі роки. Бенкетували до пізньої ночі, і бенкетували так, як тепер уже не бенкетують. Стали гості розходитися; та мало хто побрів додому. Чимало зосталося ночувати в осавула на широкому подвір'ї; а ще більше козацтва заснуло само, непрохане, під лавами, на долівці, біля коня, біля хліва, де похилилася з хмелю козацька голова, там і лежить і хропе на ввесь Київ.

II

Тихо світить на увесь світ. То місяць вийшов з-за гори.

Мов дамаським коштовним і білим, як сніг, серпанком укрив він гористий берег Дніпра, і тінь відступила ще далі в гущавину сосен. Серединою Дніпра плив дуб. Сидять спереду два хлопці; чорні козацькі шапки набакир, і під веслами, ніби від кресала вогонь, летять бризки на всі боки.

Чому не співають козаки? Не говорять ні про те, як уже ходять по Україні ксьондзи і перехрещують козацький народ на католиків; ні про те, як два дні билася біля Солоного озера орда. Як їм співати, як говорити про відважні діла: пан їх Данило задумався, і рукав кармазинового жупана опустився з дуба і черпає воду.

Пані їх Катерина тихо гойдає дитя і не зводить з нього очей, а на незаслану полотном ошатну сукню сірою курявою падає вода.

Любо глянути з середини Дніпра на високі гори, на широкі луги, на зелені ліси! Гори оті — не гори: підошви у них немає, внизу у них, як і вгорі, гостра вершина, і під ними і над ними високе небо. Ті ліси, що стоять на горбах, не ліси: то волосся, що виросло на патлатій голові лісовика. Під нею у воді миється борода, і під бородою, і над волоссям високе небо. Ті луги — не луги: то зелений пояс, що оперезав посередині кругле небо, і у верхній половині і в нижній половині прогулюється місяць.

Не дивиться пан Данило навколо, дивиться він на молоду дружину свою. "Чого, моя молода дружино, моя золота Катерино, засмутилася?"

"Я не засмутилася, пане мій, Даниле! Мене настрашили дивні розповіді про чаклуна. Кажуть, що він народився таким страшним… і ніхто з дітей змалечку не хотів гратися з ним. Слухай, пане Даниле, як

страшно розповідають: що немов йому все ввижалося, ніби всі сміються з нього. Чи зустрінеться темного вечора з яким-небудь чоловіком, то йому одразу й здавалося, що той розкриває рот і вискалює зуби. І на другий день знаходили мертвим того чоловіка. Мені дивно, мені страшно було, коли я слухала ці розповіді", говорила Катерина, виймаючи хустку і витираючи нею обличчя дитини, що спала у неї на руках. На хустці було вишито нею червоним шовком листя та ягоди. Пан Данило ані слова, і став поглядати у темний бік, де далеко з-за лісу чорнів земляний вал, з-за валу підносився старий замок. Над бровами враз залягли три зморшки; ліва рука почала гладити молодецькі вуси. "Не так ще страшно, що чаклун", говорив він: "як страшно те, що він лихий гість. З якої він примхи надумав притягтися сюди? Я чув, що хочуть ляхи будувати якусь фортецю, щоб перетяти нам дорогу до запорожців. Хай це тільки правда... Я рознесу чортяче гніздо, якщо тільки почую, що у нього там якесь кубло. Я спалю старого чаклуна, так що й воронам нічого буде розкльовувати. Одначе ж, думаю, він не без золота і різного добра. От де живе цей диявол! Якщо у нього є золото... Ми зараз будемо пливти повз хрести — це кладовище! тут гниють його нечисті діди. Кажуть, вони всі ладні були себе продати за гріш сатані з душею й обідраними жупанами. Якщо ж у нього справді є золото, то думати нічого тепер: не завжди на війні можна здобути..."

"Знаю, що задумав ти. Нічого не віщує доброго мені зустріч з ним... Але ти так важко дишеш, так суворо дивишся, брови твої так похмуро насунулися на очі!.."

"Мовчи, бабо!" сердито сказав Данило: "з вами хто зв'яжеться, сам стане бабою. Хлопче, дай мені вогню в люльку!" Тут обернувся він до одного з гребців, який, вибивши з своєї люльки гарячий попіл, став перекладати його у люльку свого пана. "Лякає мене чаклуном!" говорив далі пан Данило. "Козак, слава богу, ані чортів, ані ксьондзів не боїться. Багато було б користі, коли б ми стали слухати жінок. Чи не так, хлопці? наша жінка люлька, та гостра шабля!"

Катерина замовкла, опустивши очі в сонну воду; а вітер морщив воду брижами, і ввесь Дніпро іскрився, як вовча шерсть серед ночі.

Дуб повернув і став держатися лісистого берега. На березі виднілося кладовище. Ветхі хрести стовпилися в купу. І калина не росте між ними, і трава не зеленіє, тільки місяць гріє їх з небесної височини.

"Чуєте, хлопці, крики? хтось кличе нас на допомогу!" сказав пан Данило, обернувшись до гребців своїх.

"Ми чуємо крики, і, здається, з того боку", разом сказали хлопці, показуючи на кладовище.

Та все стихло. Човен повернув і став огинати береговий виступ. Раптом гребці опустили весла і втупились застиглими очима. Зупинився і пан Данило: страх і холод проник у козацькі жили.

Хрест на могилі захитався, і тихо підвівся з неї висхлий мрець. Борода до пояса; на пальцях кігті довгі, ще довші, ніж самі пальці. Тихо підвів він руки догори. Обличчя все затремтіло у нього і скривилося. Страшну муку, видно, терпів він. "Душно мені! душно!" застогнав він диким, нелюдським голосом. Голос його, мов ніж, краяв серце, і мрець раптом зник під землею. Захитався другий хрест, і знову вийшов мрець, ще страшніший, ще вищий, ніж перший. Увесь заріс. Борода по коліна, і ще довші кістяні кігті. Ще страшніше закричав він "Душно мені!" і зник під землею. Похитнувся третій хрест, підвівся третій мрець. Здавалося, самі тільки кістки підвелися високо над землею. Борода по самі п'яти; пальці з довгими кігтями вп'ялися в землю. Страшно простяг він руки вгору, неначе хотів дістати місяць, і закричав так, ніби хтось почав пиляти його жовті кістки...

Дитя, що спало на руках у Катерини, скрикнуло й прокинулося. Сама пані скрикнула. Гребці повпускали шапки в Дніпро. Сам пан здригнувся.

Усе раптом зникло, мов і не було; одначе ж довго хлопці не бралися за весла. Стурбовано дивився Бурульбаш на молоду дружину, яка злякано гойдала на руках заплакане дитя; пригорнув її до серця і поцілував у лоб. "Не лякайся, Катерино! Дивися: нічого немає!" казав він, показуючи навколо. "Це чаклун хоче настрашити людей, щоб ніхто не добрався до нечистого гнізда його. Бабів тільки самих він налякає цим! Дай сюди на руки мені сина!"

З цим словом підняв пан Данило свого сина вгору і підніс до губ: "Що, Іване, ти не боїшся чаклунів? Ні, кажи, тату, я козак. Годі ж, перестань плакати! додому приїдемо! Приїдемо додому! мати нагодує кашею; покладе тебе спати в колиску, заспіває:

Люлі, люлі, люлі!

Люлі, синку, люлі!

Та виростай, виростай на забаву!

Козацтву на славу,

Вороженькам на розправу!

"Слухай, Катерино, мені здається, що батько твій не хоче жити у згоді з нами. Приїхав похмурий, суворий, неначе сердиться... Ну, невдоволений, навіщо й приїжджати. Не хотів випити за козацьку волю! не погойдав на руках дитини! Спочатку я був хотів йому звірити все, що лежить на серці, та не бере щось, і мова затнулася. Ні, в нього не козацьке серце! Козацькі серця, коли зустрінуться де, то як не виб'ються з грудей одне одному назустріч. Що, мої любі хлопці, скоро берег? Ну, шапки я вам дам нові! тобі, Стецьку, дам викладену оксамитом із золотом. Я її зняв разом з головою у татарина. Все його добро дісталося мені, саму тільки його душу я випустив на волю. Ну, причалюй! от, Іване, ми й приїхали, а ти все плачеш! Візьми його,

Катерино!" Усі вийшли. З-за гори показалася солом'яна стріха; то дідівська оселя пана Данила. За нею ще гора, а там уже й поле, а там, хоч сто верст пройди, не знайдеш жодного козака.

III

Хутір пана Данила між двома горами у вузькій долині, що збігає до Дніпра. Невисокі в нього хороми: хата на вигляд, як і в звичайних козаків. І в ній одна світлиця; та є місце там і йому, і дружині його, і старій служниці, і десятьом добірним молодцям. Навколо стін угорі — дубові полиці. Густо на них стоять миски, горшки для трапези. Є між ними і келихи срібні, і чарки, оправлені в золото, даровані й здобуті на війні. Нижче висять дорогі мушкети, шаблі, пищалі, списи. Волею й неволею перейшли вони від татар, турків та ляхів. Немало зате й пощерблені. Дивлячися на них, пан Данило мов по позначках пригадував свої сутички. Під стіною, внизу, дубові гладенько витесані лави. Біля них, перед лежанкою, висить на вервечках, протягнених у кільце, вгвинчене в стелю, колиска, У всій світлиці долівка гладенько вирівняна й вимазана глиною. На лавах спить з дружиною пан Данило, на лежанці стара служниця. В колисці бавиться й гойдається мале дитя. На долівці покотом ночують молодці. Та козакові краще спати на гладенькій землі під вільним небом. Йому не пуховик і не перина потрібна. Він мостить собі під голову свіже сіно і вільно розтягається на траві, йому весело, прокинувшися серед ночі, глянути на високе, вкрите зірками небо і здригнутися від нічного холоду, що приніс свіжість козацьким кісточкам. Потягуючись і бубонячи крізь сон, закурює він люльку і загортається щільніше у теплий кожух.

Не рано прокинувся Бурульбаш після вчорашньої гулянки. А прокинувшися, сів у кутку на лаві і почав гострити нову, виміняну ним, турецьку шаблю. А пані Катерина взялася вишивати золотом шовковий рушник. Раптом зайшов Катеринин батько, сердитий, нахмурений, з заморською люлькою в зубах, підійшов до дочки і суворо став допитувати її: що за причина тому, що так пізно повернулася вона додому.

"Про ці справи, тестю, не її, а мене питати! не жінка, а чоловік відповідає. У нас уже так заведено, не прогнівися!" говорив Данило, не кидаючи свого діла. "Може, в інших, невірних землях цього не буває — я не знаю".

Почервоніло суворе тестеве обличчя, і очі дико блиснули. "Кому ж, як не батькові, дивитися за своєю дочкою!" бубонів він про себе. "Ну, я тебе питаю, де вештався до пізньої ночі?" "Оце вже діло, дорогий тестю! На це я тобі скажу, то я давно вже виріс з тих, що їх молодиці сповивають. Знаю, як сидіти на коні. Умію держати в руках і шаблю гостру. Ще дещо умію... Умію також нікому не відповідати за те, що роблю".

"Я бачу, Даниле, я знаю, що ти хочеш сварки! хто криється, у того, певне, на умі недобре діло".

"Думай собі, що хочеш", сказав Данило: "думаю і я собі. Слава богу, ні в якому ще безчесному ділі не був; завжди стояв за віру православну й вітчизну; не так, як інші волоцюги, вештаються бог знає де, коли православні б'ються на смерть, а потім налетять косити не ними посіяне жито. На уніатів навіть не схожі, не заглянуть у божу церкву. Таких годилося б розпитати як слід, де вони волочаться".

"Е, козаче! чи знаєш ти... я погано стріляю: тільки за сто сажнів куля моя пронизує серце. Я й рубаюся абияк: від людини залишаються шматочки дрібніші за крупу, з якої варять кашу".

"Я готовий", сказав пан Данило, сміло перехрестивши повітря шаблею, неначе знав, навіщо її нагострив.

"Даниле!" закричала голосно Катерина, ухопивши його за руку і зависнувши на ній. "Згадай, божевільний, подивися, на кого ти підіймаєш руку! батьку, твоє волосся біле, як сніг, а ти розпалився, як нерозумний хлопець!"

"Жінко!" крикнув грізно пан Данило: "ти знаєш, я не люблю цього. Знай своє бабське діло!"

Шаблі страшно брязнули, залізо рубало залізо, й іскрами, неначе курявою, обсипали себе козаки. З плачем пішла Катерина в окрему світлицю; кинулася на ліжко і затулила вуха, щоб не чути шабельних ударів. Та не так погано билися козаки, щоб можна було заглушити їх удари. Серце її хотіло розірватися на частки. По всьому її тілу, чула вона, як проходили звуки: стук, стук, "Ні, не витерплю, не витерплю... може, вже червона кров б'є джерелом з білого тіла. Може, тепер знемагає мій милий; а я лежу тут!" І вся бліда, ледве переводячи дух, увійшла в хату.

Рівно і страшно билися козаки. Ні той, ні той не подолає. От наступає Катеринин батько, подається пан Данило. Наступає пан Данило, подається суворий батько, і знову нарівні. Киплять. Розмахнулися... ух! Шаблі дзвенять... і з громом відлетіли набік клинки.

"Дякую тобі, боже!" сказала Катерина і скрикнула знову, коли побачила, що козаки взялися за мушкети. Налагодили кремені, звели курки. Вистрілив пан Данило, не влучив. Націлився батько... Він старий; він бачить не так зірко, як молодий; одначе, не тремтить його рука. Постріл гримнув... Похитнувся пан Данило... Червона кров окрасила лівий рукав козацького жупана.

"Ні!" закричав він: "я не продам так дешево себе. Не ліва рука, а права отаман. Висить у мене на стіні турецький пістоль: ще ні разу за все життя не зраджував він мене. Злізай з стіни, старий товаришу! зроби другові послугу!" Данило простяг руку.

"Даниле!" закричала в розпачі, схопивши його за руки і кинувшися йому в ноги, Катерина: "не за себе благаю. Мені один кінець; негідна та дружина, котра живе після свого чоловіка. Дніпро, холодний Дніпро буде мені могилою. Та поглянь на сина, Даниле, поглянь на сина! Хто пригріє бідолашне дитя? Хто приголубить його? Хто навчить його літати

на вороному коні, битися за волю й віру, пити й гуляти по-козацькому? Пропадай, сину мій, пропадай! Тебе не хоче знати батько твій! дивися, як він одвертає лице своє. О! я тепер знаю тебе! ти звір, а не людина! У тебе вовче серце, а думка лукавої гадини. Я думала, що в тебе крапля жалю є. Що в твоєму кам'яному тілі людське почуття горить. Тяжко ж я помилилася. Тобі це радість дасть. Твої кістки будуть танцювати в труні з радощів, коли почують, як нечестиві звірі ляхи кинуть у полум'я твого сина, коли син твій буде кричати під ножами й окропом. О, я знаю тебе! Ти радий би з труни встати і роздмухувати шапкою вогонь, що звихрився під ним!"

"Стій, стій, Катерино! йди, мій любий Іване, я поцілую тебе! Ні, дитя моє, ніхто не зачепить волосинки твоєї. Ти виростеш на славу вітчизні; як вихор літатимеш ти перед козаками, з оксамитною шапочкою на голові, з гострою шаблею в руці. Дай, батьку, руку! Забудьмо, що було між нами. В тому, що зробив перед тобою неправого — винюся. Чого ж ти не подаєш руки?" говорив Данило Катерининому батькові, який стояв на одному місці, не виражаючи на обличчі своєму ані гніву, ані замирення.

"Батьку!" скрикнула Катерина, обійнявши і поцілувавши його: "не будь невблаганний, прости Данила: він не засмутить більше тебе!"

"Задля тебе тільки, моя дочко, прощаю!" відповів він, поцілувавши її і блиснувши дивно очима.

Катерина трохи здригнулась: чудний їй здався і поцілунок, і дивніш блиск очей. Вона сперлася ліктем на стіл, на якому перев'язував поранену свою руку пан Данило, думаючи, що негарно і не по-козацькому зробив, попросивши прощення, не бувши ні в чому винний.

IV

Блиснув день, та не сонячний: небо хмурилося, і дрібний дощ сіявся на поля, на ліси, на широкий Дніпро. Прокинулася пані Катерина, та не радісна: очі заплакані, і вся вона смутна й неспокійна. "Чоловіче мій милий, чоловіче любий, дивний мені сон снився!"

"Який сон, моя люба пані Катерино?"

"Снилося мені, дивно, далебі, і так живо, неначе наяву, снилося мені, що батько мій є та сама потвора, яку ми бачили в осавула. Та прошу тебе, не вір у сон: які дурниці не приверзуться! Неначе я стояла перед ним, тремтіла вся, боялася, і від кожного слова його стогнали мої жили. Коли б ти чув, що він говорив..."

"Що ж він говорив, моя золота Катерино?"

"Говорив: ти глянь на мене, Катерино, я гарний! Люди даремно кажуть, що я поганий. Я буду тобі добрим чоловіком. Глянь, як я позираю очима! Тут навів він на мене вогняні очі, я скрикнула й прокинулася".

"Так, сни багато говорять правди. Одначе, чи знаєш ти, що за горою не так спокійно. Здається, чи не ляхи стали з'являтися знову. Мені Горобець прислав сказати, щоб я не спав. Даремно тільки він турбується; я й без того не сплю. Хлопці мої за цю ніч зробили дванадцять засік. Посполитство будемо частувати свинцевими сливами, а шляхтичі потанцюють під батогами".

"А батько знає про це?"

"Сидить у мене на шиї твій батько! я досі розгадати його не можу. Багато, мабуть, він гріхів наробив у чужій землі. Що ж, справді-таки, за причина: живе з місяць, і хоч би раз розвеселився, як справжній козак! Не схотів випити меду! чуєш, Катерино, не схотів випити меду, що я витрусив у брестівських жидів. Гей, хлопче!" крикнув пан Данило:

"збігай, малий, у погріб, та принеси жидівського меду! Горілки навіть не п'є! Що маєш робити! мені здається, пані Катерино, що він і в господа Христа не вірує. Га! як тобі здається?"

"Бог знає, що говориш ти, пане Даниле!"

"Дивно, пані!" говорив далі Данило, беручи глиняний кухоль від козака: "погані католики навіть дуже охочі до горілки; самі тільки турки не п'ють. Що, Стецьку, багато хильнув меду в підвалі?" ' "Покуштував тільки, пане!"

"Брешеш, собачий сину! бач, як мухи обсіли вуса! я по очах бачу, що хильнув з піввідра. Ех, козаки! що за завзятий народ! на все готовий для товариша, а хмільне висушить сам. Я, пані Катерино, щось давно вже був п'яний. Га?"

"Ото давно! а минулого..."

"Не бійся, не бійся, більше кухля не вип'ю! а от і турецький ігумен влазить у двері!" промовив він крізь зуби, побачивши тестя, який пригнувся, щоб увійти в двері.

"А що ж це, моя дочко!" сказав батько, скидаючи з голови шапку і поправивши пояс, на якому висіла шабля з чудовими самоцвітами: "сонце вже високо, а в тебе обід не готовий?"

"Готовий обід, пане батьку, зараз поставимо! виймай горщик з галушками!" сказала пані Катерина старій служниці, що витирала дерев'яний посуд. "Стривай, краще я сама вийму", вела далі Катерина: "а ти поклич хлопців!"

Усі сіли на долівці кружка: проти покуття пан батько, по ліву руку пан Данило, по праву пані Катерина і десять найвірніших молодців у синіх та жовтих жупанах.

"Не люблю я цих галушок!" сказав пан батько, трохи поївши і поклавши ложку: "ніякого смаку нема!"

"Знаю, що тобі краща жидівська локшина", подумав про себе Данило. "Чому ж, тестю", казав він уголос: "ти кажеш, що смаку немає в галушках? Погано зварені, чи що? моя Катерина так варить галушки, що й гетьманові зрідка доводиться їсти такі. А гребувати ними нічого. Це християнська страва! Усі святі люди й угодники божі галушки їли".

Ані слова батько; змовк і пан Данило.

Подали смаженого кабана з капустою і сливами. "Я не люблю свинини!" сказав Катеринин батько, вигрібаючи ложкою капусту.

"Чому ж не любити свинини!" сказав Данило: "тільки турки та жиди не їдять свинини".

Ще суворіше нахмурився батько.

Тільки саму лемішку з молоком і їв старий батько і потяг замість горілки з фляги, що була в нього за пазухою, якусь чорну воду.

Пообідавши, заснув Данило молодецьким сном і прокинувся тільки надвечір. Сів він і почав писати листи у козацьке військо; а пані Катерина почала гойдати ногою колиску, сидячи на лежанці. Сидить пан Данило, дивиться лівим оком на писання, а правим у віконце. А з віконця далеко виблискують гори й Дніпро. За Дніпром синіють ліси. Миготить зверху проясніле нічне небо; та не далеким небом і не синім лісом милується пан Данило, дивиться він на мис, що видався з берега, з чорним старим замком на ньому. Йому здалося, наче блиснуло в замку вогнем вузеньке віконечко. Та все тихо. Це, мабуть, привиділося йому. Чути тільки, як глухо шумить унизу Дніпро і з трьох боків, один по одному, віддаються удари раптово пробуджених хвиль. Він не бунтує. Він, як дід, бурчить і нарікає; йому все не любе; все змінилося навколо

нього; тихо ворогує він з прибережними горами, лісами, лугами і несе на них скаргу в Чорне море.

От по широкому Дніпру зачорнів човен, і в замку знову неначе блиснуло щось. Потихеньку свиснув Данило, і вбіг на його свист вірний хлопець "Бери, Стецьку, з собою мерщій гостру шаблю та гвинтівку, і йди за мною!"

"Ти йдеш?" спитала пані Катерина.

"Йду, жінко. Треба оглянути всі місця; чи все гаразд".

"Мені одначе страшно залишатися самій. Мене на сон так і клонить. Що, коли мені присниться те ж саме? я навіть не впевнена, чи був то сон, так це відбувалося живо".

"З тобою баба зостанеться; а в сінях і у дворі сплять козаки!"

"Баба спить уже, а козакам щось не віриться. Слухай, пане Даниле, замкни мене в кімнаті, а ключ візьми з собою. Мені тоді не так буде страшно, а козаки хай ляжуть перед дверима!"

"Хай буде так", сказав Данило, витираючи пил з гвинтівки і насипаючи на поличку пороху.

Вірний Стецько вже стояв одягнений при всій козацькій зброї. Данило надів смушкову шапку, зачинив віконце, зачинив на засуви двері, замкнув і вийшов потихеньку з двору поміж сонними своїми козаками в гори.

Небо майже все прояснилося. Свіжий вітер ледь-ледь повівав з Дніпра. Коли б не було чути здалеку квиління чайки, то все здалося б занімілим. Та от ніби шурхіт… Бурульбаш з вірним слугою тихо сховався за терник, що прикривав вирубану засіку. Хтось у червоному жупані, з

двома пістолями, з шаблею біля боку, сходив з гори. "Це тесть!" промовив пан Данило, розглядаючи його з-за куща. "Навіщо й куди йому йти в цей час? Стецьку! не лови гав, дивися пильно, куди попрямує пан батько". Чоловік у червоному жупані зійшов на самий берег і повернув до мису, що видався з нього. "А! он куди!" сказав пан Данило. "Що, Стецьку, адже ж він прямісінько потягся до чаклуна в дупло".

"Та, мабуть, не в інше місце, пане Даниле! інакше ми б його побачили з того боку. А він зник біля замку".

"Почекай, виліземо, а потім підемо по слідах. Тут щось таки криється. Ні, Катерино, я казав тобі, що батько твій лиха людина, не так він і робив усе, як православний". Уже мелькнули пан Данило і його вірний хлопець на виступі берега. От уже їх і не видно. Глухий ліс, що оточував замок, сховав їх. Верхнє віконце тихо засвітилося. Внизу стоять козаки й думають, як би то влізти їм. Ні воріт, ні дверей не видно. З двору, мабуть, є хід; та як зайти туди? Здалеку чути, як бряжчать ланцюги і бігають собаки.

"Чого я думаю довго?" сказав пан Данило, побачивши перед вікном високий дуб: "стій тут, хлопче! я полізу на дуб; з нього можна прямо дивитися у віконце".

Тут зняв він з себе пояс, кинув униз шаблю, щоб не бряжчала, і, ухопившися за гілля, поліз угору. Віконце все ще світилося. Присівши на гілляку біля самого вікна, учепився він рукою за дерево і дивиться: у кімнаті й свічки немає, а світиться. По стінах чудні знаки. Висить зброя, та все дивна: такої не носять ні турки, ні кримці, ні ляхи, ні християни, ні славний народ шведський. Під стелею сюди й туди пролітають нетопирі, і тінь від них миготить на стінах, на дверях, на помості. Ось відчинилися без скрипу двері. Входить хтось у червоному жупані і просто до стола, накритого білою скатертиною. Це він, це тесть! пан Данило спустився трохи нижче і притулився щільніше до дерева.

Та тому ніколи дивитися, чи зазира хто у віконце, чи ні. Він прийшов похмурий, сердитий, зірвав зі стола скатертину — і враз по всій кімнаті тихо розлилося прозоро-голубе світло. Тільки, не змішавшися з ним, хвилі давнішого блідо-золотого, переливалися, пірнали, неначе в блакитному морі, і тяглися шарами, ніби на мармурі. Тут поставив він на стіл горщик і почав кидати в нього якісь трави.

Пан Данило став придивлятися і не побачив на ньому вже червоного жупана; замість того з'явилися на ньому широкі шаровари, які носять турки; за поясом пістолі; на голові якась чудна шапка, списана вся не руською і не польською грамотою. Глянув на обличчя — і обличчя стало змінюватися; ніс витягся і завис над губами, рот за хвилину розтягся до вух; зуб визирнув з рота, викривився, і став перед ним той самий чаклун, що з'явився на весіллі в осавула. "Правдивий твій сон, Катерино!" подумав Бурульбаш.

Чаклун став ходити навколо стола, знаки стали швидше мінятися на стіні, а нетопирі почали літати скоріше вниз і вгору, сюди й туди. Голубе світло рідшало, рідшало, і зовсім ніби згасло. І світлиця освітилася вже тонким рожевим світлом. Здавалося, з тихим дзвоном розливалося дивне світло по всіх кутках, та раптом зникло, і настала пітьма. Чути тільки шум, неначе вітер у тиху вечірню годину вигравав, кружляючи по водяному дзеркалу, нахиляючи ще нижче у воду сріблясті верби. І ввижається панові Данилові, що у світлиці блищить місяць, ходять зірки, неясно мигтить темно-синє небо, і холод нічного повітря війнув навіть йому в обличчя. І ввижається панові Данилові (тут він став мацати себе за вуси, чи не спить), що вже не небо у світлиці, а його власна опочивальня; висять на стіні його татарські й турецькі шаблі; біля стін полиці, на полицях домашній посуд і начиння; на столі хліб і сіль; висить колиска… та замість образів визирають страшні обличчя; на лежанці… та густий туман вкрив усе, і стало знову темно, і знову з дивним дзвоном освітилася вся світлиця рожевим світлом, і знову стоїть чаклун нерухомо в дивній чалмі своїй. Звуки стали гучніші й густіші, тонке рожеве світло яснішало, і щось біле, неначе хмара, плавало посеред хати; і ввижається панові Данилові, що хмара та не хмара, що то стоїть жінка; тільки з чого

вона: з повітря, чи що, виткана? Чому ж вона стоїть і землі не торкається, і не спирається ні на що, і крізь неї просвічує рожеве світло, і миготять на стіні знаки. От вона якось поворухнула прозорою головою своєю: тихо світяться її блідо-голубі очі; волосся в'ється і спадає на плечі їй, неначе ясно-сірий туман, губи блідо червоніють, мов крізь біло-прозоре ранкове небо ллється ледве помітне ясно-червоне світло зорі; брови злегка темніють... Ох! це Катерина! Тут відчув Данило, що руки й ноги у нього скуті; він силкувався говорити, та губи ворушилися без звуку.

Нерухомо стояв чаклун на своєму місці. "Де ти була?" спитав він, і та, що стояла перед ним, затремтіла.

"О! навіщо ти мене викликав?" тихо застогнала вона. "Мені було так радісно. Я була в тому самому місці, де народилася і прожила п'ятнадцять років. О, як хороше там! Які зелені й пахучі ті луки, де я гралася в дитинстві; і польові квіточки ті ж самі, і хата наша, і город! О, як обняла мене люба мати моя! Яка любов у неї в очах! Вона голубила мене, цілувала у вуста і щоки, розчісувала густим гребінцем мою русу косу... Батьку!" тут вона втупила в чаклуна бліді очі: "навіщо ти зарізав матір мою?"

Грізно чаклун посварився пальцем. "Хіба я просив тебе говорити про це?" і прозора красуня затремтіла. "Де тепер пані твоя?"

"Пані моя, Катерина, тепер заснула, а я й зраділа з того, спурхнула й полетіла. Мені давно хотілося побачити матір. Мені раптом стало п'ятнадцять років; я вся стала легенька, як пташка. Навіщо ти мене викликав?"

"Ти пам'ятаєш усе те, що я говорив тобі вчора?" спитав чаклун так тихо, що ледве можна було розібрати. "Пам'ятаю, пам'ятаю; та чого б не дала я, щоб тільки забути про це. Бідна Катерина! вона багато чого не знає з того, що знає душа її".

"Це Катеринина душа", подумав пан Данило; та все ще не наважувався поворухнутися.

"Покайся, батьку! Хіба не страшно, що після кожного убивства твого мерці підіймаються з могил?"

"Ти знову за старе!" грізно перебив чаклун. "Я поставлю на своєму, я змушу тебе зробити, що мені хочеться. Катерина полюбить мене!.."

"О, ти страховище, а не батько мій!" застогнала вона. "Ні, не буде, як ти хочеш! Правда, ти здобув нечистими чарами своїми владу викликати душу й мучити її; та сам тільки бог може змушувати її робити те, що йому хочеться. Ні, ніколи Катерина, доки я буду держатися у її тілі, не наважиться на безбожний вчинок. Батьку, вже близько страшний суд! Коли б ти і не батько мій був, і тоді не змусив би мене зрадити свого коханого, вірного чоловіка. Коли б чоловік мій і не був мені вірний і любий, і тоді б не зрадила його, тому, що бог не любить клятвопорушних і невірних душ".

Тут втупила вона бліді очі свої у віконце, під яким сидів пан Данило, і застигла на місці…

"Куди ти дивишся? Кого там бачиш?" закричав чаклун; прозора Катерина затремтіла. Та вже пан Данило був давно на землі і пробирався з своїм вірним Стецьком у свої гори. "Страшно, страшно!" говорив він про себе, відчувши якийсь страх у козацькому серці, і незабаром пройшов через свій двір, де так само міцно спали козаки, крім одного, що сидів за вартового і курив люльку.

Небо все було засіяне зірками.

V

Як добре ти зробив, що розбудив мене!" говорила Катерина, протираючи очі вишиваним рукавом своєї сорочки і розглядаючи з ніг до голови свого чоловіка, що стояв перед нею. "Який страшний сон я бачила! Як важко дихали груди мої! Ух!., мені здавалося, що я вмираю..."

"Який же сон, чи не такий?" і став Бурульбаш розповідати дружині своїй усе, що він бачив.

"Ти як про це дізнався, чоловіче мій?" спитала, здивувавшися, Катерина. "Та ні, багато чого мені невідомо з того, що ти розповідаєш. Ні, мені не снилося, що батько убив матір мою; ані мерці, нічого не бачила я. Ні, Даниле, ти не так розповідаєш. Ох, який страшний батько мій!"

"І не диво, що ти багато чого не бачила. Ти не знаєш і десятої частини з того, що знає душа. Чи знаєш, що батько твій антихрист? Ще минулого року, коли збирався я разом з ляхами на кримців "V (тоді я ще держав руку того невірного народу), мені говорив ігумен Братського монастиря, він, жінко, свята людина, що антихрист має владу викликати душу кожної людини; а душа гуляє по своїй волі, коли людина засне, і літає разом з архангелами навколо божої світлиці. Мені з першого разу не сподобалося обличчя твого батька. і, Коли б я знав, що у тебе такий батько, я б не одружувався з тобою; я б кинув тебе і не взяв би на душу гріха, породичавшись з антихристовим племенем".

"Даниле!" сказала Катерина, затуливши обличчя руками і плачучи: "чи я завинила чим перед тобою? Чи я зрадила тебе, любий мій чоловіче? Чим же накликала на себе гнів твій? Чи невірно слугувала тобі? чи сказала наперекір слово, коли ти повертався напідпитку: з молодецького бенкету? Чи тобі не народила чорнобривого сина?.."

"Не плач, Катерино, я тебе тепер знаю і не кину нізащо. Гріхи і: всі лежать на батькові твоєму".

"Ні, не називай його батьком моїм! Він не батько мені. Бог свідок, я зрікаюся його, зрікаюся батька! Він антихрист, боговідступник! Хай гине він, потопає — не подам руки врятувати його. Хай сохне він від таємної трави — не подам води напитися йому. Ти в мене батько мій!"

V

У глибокому склепі в пана Данила, за трьома замками сидить чаклун, закутий у залізні ланцюги; а далі над Дніпром палає бісівський його замок, і червоні, як кров, хвилі плещуть і товпляться навколо старовинних стін. Не за чаклунство і не за безбожні діла сидить у глибокому склепі чаклун, їм суддя бог. Сидить він за таємну зраду, за змови з ворогами православної руської землі — продати католикам український народ і попалити християнські церкви. Похмурий чаклун; думка чорна, як ніч, у нього в голові. Тільки один день залишається жити йому; а завтра час попрощатися з світом. Завтра чекає на нього страта. Не зовсім легка страта чекає на нього: це ще милість, коли зварять живцем його в казані або здеруть з нього грішну шкіру. Похмурий чаклун, похилив голову. Може, він вже й кається перед смертною годиною, тільки не такі гріхи в нього, щоб бог простив його. Вгорі перед ним вузьке вікно, заґратоване залізними палицями.

Брязкаючи ланцюгами, підвівся він до вікна, подивився, чи не пройде дочка його. Вона лагідна, не злопам'ятна, як голубка, чи не змилосердиться над батьком… Та нікого немає. Внизу біжить дорога; по ній ніхто не пройде. Нижче гуляє Дніпро; йому ні до кого немає діла: він бушує, і невесело слухати колодникові[40] одноманітний шум його.

Та ось хтось з'явився на дорозі — то козак! і тяжко зітхнув в'язень. Знову навколо безлюдно. От хтось вдалині спускається… Розвівається зелений кунтуш… Сяє на голові золотий кораблик… Це вона! Ще ближче притулився він до вікна. От уже підходить близько…

"Катерино! дочко! змилосердься, подай милостиню!.."

Вона німа, вона не хоче слухати, вона й очей не підведе на в'язницю, і вже пройшла, уже й сховалася. Порожньо на всьому світі. Журно гомонить Дніпро. Туга залягає в серці. Та чи знає цю тугу чаклун?

День хилиться надвечір. Уже сонце сіло. Вже й немає його. Вже й вечір: свіжо; десь реве віл; звідкись долинають звуки, мабуть, десь іде народ з роботи й веселиться; на Дніпрі проплив човен… кому яке діло до колодника! Блиснув на небі срібний серп. Ось хтось іде з того боку по дорозі. Важко розглядіти у пітьмі. Це повертається Катерина.

"Дочко! Христа ради, і люті вовченята не стануть шматувати свою матір, дочко, хоч глянь на злочинного батька свого".

Вона не слухає і йде.

"Дочко, заради нещасної матері!.."

Вона спинилася.

"Прийди прийняти моє останнє слово!"

"Навіщо ти кличеш мене, боговідступнику? Не називай мене дочкою! Ми не рідня з тобою. Чого ти хочеш від мене заради нещасної моєї матері?"

"Катерино! близький мій кінець, я знаю, мене твій чоловік хоче прив'язати до кобилячого хвоста й пустити по полю, а може, ще й страшнішу вигадає кару…"

"Та хіба є на світі кара, рівна твоїм гріхам? Жди її; ніхто не стане просити за тебе".

"Катерино! мене не кара страшить, а муки на тому світі... Ти безгрішна, Катерино, душа твоя буде літати в раю біля бога; а душа боговідступного батька твого буде горіти у вогні вічному, і ніколи не згасне той вогонь: все сильніше й сильніше буде він розгорятися; і краплини роси ніхто не зронить, і вітер не подихне..."

"Цю кару не в моїй волі зменшити", сказала Катерина, відвернувшись.

"Катерино! постій на одне слово; ти можеш врятувати мою душу. Ти не знаєш ще, який добрий і милосердний бог. Чула ти про апостола Павла, який був він грішний чоловік, та потім покаявся і став святий".

"Що я можу зробити, щоб врятувати твою душу!" сказала Катерина: "чи ж мені, кволій жінці, про це думати?"

"Коли б мені пощастило звідси вийти, я б усе кинув. Покаюся: піду в печери, надіну на тіло жорстку власяницю[41], день і ніч буду молитися богу. Не тільки скоромного, не візьму риби в рот! не постелю одежини, лягаючи спати! і все буду молитися, все молитися! І коли не зніме з мене милосердя боже хоч сотої частини гріхів, закопаюся по шию в землю або замуруюся в кам'яну стіну, не візьму ні їжі, ні пиття, й помру; а все добро своє віддам ченцям, щоб сорок днів і сорок ночей правили по мені панахиду".

Задумалася Катерина. "Нехай я й відімкну, та хіба зможу я розкувати твої ланцюги".

"Я не боюся ланцюгів", говорив він: "ти кажеш, що вони закували мені руки й ноги? Ні, я напустив їм у вічі туману і, замість руки, простяг сухе дерево. Ось я, дивися, на мені немає тепер жодного ланцюга!" сказав він, виходячи на середину. "Я б і стін цих не побоявся і пройшов би крізь них, та чоловік твій і не знає, які це стіни, їх ставив святий схимник, і ніяка нечиста сила не зможе звідси вивести колодника, не

відімкнувши тим самим ключем, яким замикав святий свою келію. Таку саму келію викопаю і я собі, нечуваний грішник, коли вийду на волю".

"Слухай, я випущу тебе, та коли ти мене обманюєш?" сказала Катерина, зупинившися перед дверима: "і замість того, щоб покаятися, станеш знову чортові братом?"

"Ні, Катерино, мені недовго зостається жити вже. Близький і без страти мій кінець. Невже ти думаєш, що я віддам сам себе на вічну муку?"

Замки загриміли. "Прощай! хай боронить тебе бог милосердний, дитя моє!" сказав чаклун, поцілувавши її.

"Не торкайся мене, нечуваний грішнику, іди скоріше!" говорила Катерина; та його вже не було.

"Я випустила його", сказала вона, злякавшися й дико оглядаючи стіни. "Що я скажу тепер чоловікові? Я загинула. Мені лишається живій тепер закопатися в могилу!" і, заридавши, майже впала вона на пеньок, на якому сидів колодник. "Але я врятувала душу", сказала вона тихо: "я зробила святе діло. Та чоловік мій… Я вперше обманула його. О, як страшно, як тяжко буде мені перед ним говорити неправду. Хтось іде! Це він! чоловік!" скрикнула вона в розпачі і непритомна впала на землю.

VII

Цє я, моя рідна дочко! Це я, моє серденько!" почула Катерина, опритомнівши, і побачила перед собою стару служницю. Баба, схилившися, здавалось, щось шепотіла і, простягши над нею висхлу руку свою, бризкала на неї холодною водою.

"Де я?" говорила Катерина, підводячись і озираючися. "Передо мною шумить Дніпро, за мною гори… куди завела ти мене, бабо!" "Я тебе не

завела, а вивела; винесла на руках своїх із задушливого підвалу. Замкнула ключиком, щоб тобі не перепало від пана Данила".

"Де ж ключ?" сказала Катерина, позираючи на свій пояс. "Я його не бачу".

"Його відв'язав чоловік твій, подивитися на чаклуна, дитино моя". "Подивитися?.. Бабо, я загинула!" скрикнула Катерина. "Хай бог милує нас від цього, дитино моя! Мовчи тільки, моя паняночко, ніхто ні про що не дізнається!"

"Він утік, проклятий антихрист. Ти чула, Катерино, він утік?" сказав пан Данило, підступаючи до дружини своєї. Очі метали вогонь; шабля, брязкаючи, тряслася на боку в нього. Помертвіла жінка.

"Його випустив хтось, мій любий чоловіче?" промовила вона тремтячи.

"Випустив, правда твоя; та випустив чорт. Глянь, замість нього, колода закута в залізо. Зробив же бог так, що чорт не боїться козачих лап! Коли б тільки думку про це мав у голові хоч один з моїх козаків, і я б дізнався... я б і кари йому не знайшов!"

"А коли б я?.." мимохіть промовила Катерина і злякано спинилася.

"Коли б ти надумала, тоді б ти не жінка мені була. Я б тебе зашив тоді у мішок і втопив би на самій середині Дніпра!.."

Дух захопило Катерині, і їй здалося, що волосся стало відділятися на голові її.

VIII

На прикордонній дорозі, у корчмі, зібралися ляхи і бенкетують уже два дні. Щось не мало всього наброду. Зійшлися, мабуть, на якийсь наїзд: у декого й мушкети є; дзенькають шпори; брязкають шаблі. Пани веселяться й хвастають, говорять про небувалі діла свої, глузують з православ'я, звуть народ український своїми холопами, і поважно крутять вуса, і пихато, позадиравши голови, розкидаються на лавах. З ними разом і ксьондз. Тільки й ксьондз у них їм до пари: і зовні навіть не схожий на християнського попа. П'є й гуляє з ними і говорить нечестивим язиком своїм соромітні речі. Нічим не поступається перед ними і челядь: позакидали назад рукави пошарпаних жупанів своїх і ходять козирем, мовби щось путнє. Грають у карти, б'ють картами один одного по носах. Набрали з собою чужих жінок. Галас, бійка!.. Пани скаженіють та бешкетують: хапають за бороду жида, малюють йому на нечестивому лобі хрест; стріляють у молодиць холостими зарядами і танцюють краков'як з нечестивим попом своїм. Не бувало такого неподобства на руській землі і від татар. Мабуть, їй уже бог призначив за гріхи терпіти таку наругу! Чути крізь суцільний содом, що говорять про задніпровський хутір пана Данила, про красуню дружину його... Не на добре діло зібралася ця зграя!

IX

Сидить пан Данило біля стола у своїй світлиці, підпершися ліктем, і думає. Сидить на лежанці пані Катерина і співає пісню.

"Щось сумно мені, дружино моя!" сказав пан Данило. "І голова болить у мене, і серце болить. Якось тяжко мені! Видно, десь недалеко вже ходить смерть моя".

"О, мій любий чоловіче! прихилися до мене головою своєю! Навіщо ти голубиш у себе такі чорні думки", подумала Катерина, та не посміла сказати. Гірко їй було, повинній голові, приймати чоловікову ласку.

"Слухай, дружино моя!" сказав Данило: "не кидай сина, коли мене не буде. Якщо ти кинеш його, не буде тобі від бога щастя на тому й на цьому світі. Тяжко буде гнити моїм кісткам у сирій землі; а ще тяжче буде душі моїй".

"Що ти кажеш, чоловіче мій! чи не ти глузував з нас, кволих жінок? а тепер сам говориш, як квола жінка. Тобі ще довго треба жити".

"Ні, Катерино, чує душа близьку смерть. Чогось сумно стає на світі. Часи лихі надходять. Ох, пам'ятаю, пам'ятаю я роки; їм, мабуть, не повернутися! Він був ще живий, честь і слава нашого війська, старий Конашевич! неначе перед очима моїми проходять тепер козацькі полки! — То був золотий час, Катерино! старий гетьман сидів на вороному коні. Виблискувала в руках булава; навколо сердюки[42]; з боків хвилювало червоне море запорожців. Став говорити гетьман — і все завмерло. Заплакав старий, як почав згадувати нам колишні діла й січі. Ех, коли б ти знала, Катерино, як рубалися ми тоді з турками! На голові моїй видно й досі шрам. Чотири кулі пролетіли в чотирьох місцях крізь мене. І жодна з ран не зажила зовсім. Скільки ми тоді набрали золота! Коштовні самоцвіти шапками черпали козаки. Яких коней, Катерино, коли б ти знала, яких коней ми тоді забрали! Ох, не воювати вже мені так! Здається, і не старий, і тілом дужий; а меч козацький випадає з рук, живу без діла, і сам не знаю, для чого живу. Порядку немає на Україні: полковники й осавули гризуться, як собаки, між собою. Немає старшої голови над усіма. Шляхетство наше перейняло польські звичаї, перебрало лукавість... продало душу, прийнявши унію.

Жидівство пригнічує бідний народ. О, час! час! минулий час! де ділися ви, літа мої? Піди, хлопче, у підвал, принеси мені кухоль меду! Вип'ю за колишню долю і за давні літа!"

"Чим будемо приймати гостей, пане? з лугового боку ідуть ляхи!" сказав, увійшовши в хату, Стецько.

"Знаю, чого ідуть вони", промовив Данило, підводячися з місця. "Сідлайте, мої вірні слуги, коней! одягайте зброю! шаблі наголо! не забудьте набрати й свинцевого толокна. З честю треба зустріти гостей!"

Та ще не встигли козаки сісти на коней і позаряджати мушкети, а вже ляхи, неначе опалий восени з дерева на землю лист, засіяли собою гору.

"Е, та тут є з ким позмагатися!" сказав Данило, позираючи на товстих панів, що поважно похитувалися спереду на конях, у золотій зброї. "Видно, ще раз доведеться нам погуляти на славу! Втішайся ж, козацька душе, в останній раз! Гуляйте, хлопці, прийшло наше свято!"

І пішла по горах веремія. І забенкетував бенкет: гуляють мечі; літають кулі; іржуть і тупотять коні. Від крику паморочиться голова; від диму сліпнуть очі. Усе змішалося. Та козак відчуває, де друг, де ворог; прошумить куля — падає завзятий вершник з коня; свисне шабля — котиться по землі голова, мимрячи язиком щось недоладне.

Та вирізняється з натовпу червоний верх козацької шапки пана Данила; впадає у вічі золотий пояс на синьому жупані; вихором в'ється грива вороного коня. Як птиця літає він там і там; вигукує і махає дамаською шаблею і рубає з правого і лівого плеча. Рубай, козаче! гуляй, козаче! розважай молодецьке серце; та не задивляйся на золоту зброю й жупани! топчи під ноги золото й коштовне каміння! Коли, козаче! гуляй, козаче! та огляньсяся назад: нечестиві ляхи підпалюють вже хати і женуть налякану худобу. І, як вихор, повернув пан Данило назад, і шапка з червоним верхом мелькає уже біля хат, і рідшає навколо нього натовп.

Не годину, не дві б'ються ляхи й козаки. Не багато залишилось тих і інших. Та не стомлюється пан Данило: збиває з сідла довгим списом своїм, топче баским конем піших, вже очищається двір, уже почали розбігатися ляхи; вже здирають козаки з убитих золоті жупани і багату

зброю; вже пан Данило збирається в погоню, і глянув, щоб скликати своїх... та весь закипів від люті: він побачив Катерининого батька. От він стоїть на горі і націлює на нього мушкет. Данило погнав коня прямо на нього... Козаче, на загибель їдеш!.. Мушкет гримить — і чаклун зник за горою. Тільки вірний Стецько бачив, як промайнув червоний одяг і дивна шапка. Захитався козак і впав на землю. Кинувся вірний слуга до свого пана — лежить пан його, простягнувшися на землі і закривши ясні очі. Червона кров закипіла на грудях. Та, видно, почув вірного слугу свого. Тихо розплющив очі; блиснув очима: "Прощай, Стецьку! скажи Катерині, щоб не кидала сина! Не кидайте і ви його, мої вірні слуги!" і стих. Вилетіла козацька душа з дворянського тіла; посиніли уста. Спить козак непробудно.

Заридав вірний слуга і махає рукою Катерині: "Іди, пані, іди; підгуляв твій пан. Лежить він п'янісінький на сирій землі. Довго не витверезиться він!"

Сплеснула руками Катерина і повалилася, як сніп, на мертве тіло. "Чоловіче мій, чи це ти лежиш тут, закривши очі? устань, мій любий соколе, подай ручку свою! підведися! подивися хоч раз на свою Катерину, ворухни вустами, промов хоч одне слово!.. Та ти мовчиш, ти мовчиш, мій ясний пане! Ти посинів, як чорне море. Серце твоє не б'ється! Чому ти такий холодний, мій пане? мабуть, не гарячі мої сльози, несила їм зігріти тебе! Мабуть, не голосний мій плач, не розбудити ним тебе! Хто ж поведе тепер полки твої? Хто помчить на твоєму вороному коникові? гучно загукає і замахає шаблею перед козаками? Козаки, козаки! де честь і слава ваша. Лежить честь і слава ваша, склепивши очі, на сирій землі. Поховайте ж мене, поховайте разом із ним! засипте мені очі землею! надавіть мені кленові дошки на білі груди! Мені не потрібна більше краса моя!"

Плаче й побивається Катерина; а далина вся вкривається курявою: мчить старий осавул Горобець на допомогу.

X

Чудовий Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться; ані прогримить. Дивишся, і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він із скла, і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившися, дивляться у них і не надивляться, і не намилуються світлим зраком[43] своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. В середину ж Дніпра вони не сміють глянути: ніхто, крім сонця й блакитного неба, не дивиться в нього. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засинає, і людина, і звір, і птах; а тільки бог величаво озирає небо і землю, і величаво струшує ризу. Від ризи сиплються зірки. Зірки горять і сяють над світом, і всі разом відбиваються у Дніпрі. Усіх їх держить Дніпро у темному лоні своєму. Жодна не втече від нього; хіба що згасне на небі. Чорний ліс, унизаний сонними воронами і в давнину розламані гори, нависнувши, силкуються закрити його хоч довгою тінню своєю — марно! Немає нічого на світі, що могло б прикрити Дніпро. Синій, синій ходить він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки бачити може людське око. Голублячись і пригортаючись ближче до берегів від нічного холоду, дає він по собі срібний струмінь; і струмінь спалахує, неначе смуга дамаської шаблі; а він, синій, знову заснув. Чудовий і тоді Дніпро, і немає ріки, рівної йому на світі! Коли ж підуть горами по небу сині хмари, чорний ліс хитається до кореня, дуби тріщать, і блискавка, зламуючися поміж хмарами, враз осяє ввесь світ — страшний тоді Дніпро! Водяні горби гримлять, б'ючись об гори, і з блиском та стогоном відбігають назад, і плачуть, і голосять вдалині. Так побивається стара козакова мати, виряджаючи свого сина у військо. Розгульний і бадьорий, їде він на вороному коні, узявшися в боки і по-молодецькому заламавши шапку; а вона, ридаючи, біжить за ним, хапає його за стремена, ловить вудила і ламає над ним руки і заливається гарячими сльозами.

Дико чорніють поміж розбурханими хвилями обгорілі пні й камені на березі, що видався в ріку. Б'ючися об берег, підіймається вгору і падає вниз причалюючий човен. Хто з козаків насмілився гуляти в човні, в той час, коли розгнівався старий Дніпро? Видно, йому не відомо, що він ковтає як мух людей.

Човен причалив, і вийшов з нього чаклун. Невеселий він; йому гірка тризна, яку справили козаки над убитим своїм паном. Немало поплатилися ляхи: сорок чотири пани з усією зброєю й жупанами, та тридцять три холопи порубані на куски; а решту разом з кіньми загнали в полон, продати татарам.

По кам'яних сходах спустився він поміж обгорілими пеньками, вниз, де глибоко в землі викопана була у нього землянка. Тихо увійшов він, не рипнувши дверима, поставив на стіл, вкритий скатертиною, горщик, і став кидати довгими руками своїми якісь невідомі трави; узяв кухоль, зроблений з якогось дивного дерева, зачерпнув ним води і став лити, ворушачи губами і роблячи якісь заклинання. З'явилося рожеве світло в світлиці; і страшно було глянути тоді йому в обличчя. Воно здавалося кривавим, глибокі зморшки тільки чорніли на ньому, а очі були, як у вогні. Нечестивий грішник! вже й борода давно посивіла, і обличчя поороване зморшками, і висох увесь, а все ще творить безбожний умисел. Посеред хати попливла біла хмара, і щось схоже на радість блиснуло в обличчі його. Та чому ж раптом став він нерухомий, з роззявленим ротом, не сміючи поворухнутися, і чому волосся щетиною піднялося на його голові? У хмарі перед ним світилося чиєсь дивне обличчя. Непрохане, некликане з'явилося воно до нього в гості; що далі, вирізнялося більше і втупило в нього нерухомі очі. Риси його, брови, очі, губи, все незнайоме йому. Ніколи за все життя своє він його не бачив. І страшного, здається, в ньому мало: а непереборний жах охопив його. А незнайома дивна голова крізь хмару так само нерухомо дивилася на нього. Хмара вже й зникла; а невідомі риси ще ясніше визначилися і гострі очі не відривалися від нього. Чаклун увесь пополотнів. Диким, не своїм голосом скрикнув, перекинув горщик… Все зникло.

XI

Заспокойся, моя люба сестро!" говорив старий осавул Горобець. "Сни мало коли говорять правду".

"Приляж, сестро!" говорила молода його невістка. "Я покличу бабу, ворожку, проти неї ніяка сила не встоїть. Вона виллє переполох тобі".

"Нічого не бійся!" говорив син його, хапаючися за шаблю. "Ніхто тебе не скривдить". Похмуро, тьмяними очима, дивилася на всіх Катерина і не знаходила слів. "Я сама накликала на себе загибель. Я випустила його". Нарешті вона сказала: "Мені немає від нього спокою! От уже десять днів я у вас в Києві; а горя й на краплину не поменшало. Думала, буду хоч серед тиші вирощувати на помсту сина… Страшний, страшний привидився він мені у сні! Боронь боже і вам побачити його! Серце моє й досі б'ється. Я зарубаю твоє дитя, Катерино! кричав він, якщо не вийдеш за мене заміж…" і, заридавши, кинулася вона до колиски; а злякане дитя простягло ручки й кричало.

Кипів і лютився син осавула, почувши такі слова.

Розходився і сам осавул Горобець: "Нехай спробує він, окаянний антихрист, прийти сюди; знатиме, чи буває сила в руках старого козака. Бог бачить", говорив він, підводячи вгору прозорливі очі: "чи не летів я допомогти братові Данилові? Його свята воля! застав уже на холодній постелі, на якій багато, багато полягло козацького народу. Зате хіба не бучна була тризна по ньому? чи випустили хоч одного ляха живого? Заспокойся ж, моя дитино! Ніхто не посміє тебе скривдити, хіба ні мене не буде, ні мого сина".

Кінчивши слова свої, старий осавул підійшов до колиски, і дитя, побачивши на ремені в нього у срібній оправі червону люльку й гаман з блискучим кресалом, простягло до нього рученята і засміялося. "У

батька піде", сказав старий осавул, знімаючи з себе люльку і віддаючи йому: "ще з колиски не встав, а вже думає курити люльку".

Тихо зітхнула Катерина і почала гойдати колиску. Умовилися перебути ніч разом, і трохи згодом поснули всі. Заснула й Катерина.

У дворі і в хаті все було тихо; не спали тільки козаки, що стояли на варті. Враз Катерина, скрикнувши, прокинулася, і за нею прокинулися всі. "Він убитий, він зарізаний!" кричала вона і кинулася до колиски. Усі обступили колиску і, скам'янівши від страху, побачили, що в ній лежало неживе дитя. Жодного звуку не промовив ніхто з них, не знаючи, що й думати про нечуваний злочин.

XII

Далеко від Українського краю, проїхавши Польщу, проминувши і багатолюдне місто Лемберґ[44], ідуть рядами високоверхі гори. Гора за горою, неначе кам'яними цепами, перекидають вони вправо і вліво землю і обковують її кам'яною товщею, щоб не просочилося шумне й буйне море.

Ідуть кам'яні пасма у Валахію[45] і в Седмиградську[46] область, і громаддям застигли у вигляді підкови між галицьким і угорським народом. Немає таких гір у нашій країні. Погляд не зможе охопити їх; а на вершину деяких не ступала й нога людська. Дивний і вигляд їх: чи не зухвале море вибігло в бурю з широких берегів, підкинуло вихором збурені хвилі, і вони, скам'янівши, залишилися нерухомі в повітрі? Чи не обірвалися з неба важкі хмари і захарастили собою землю? бо й на них такий самий сірий колір, а біла вершина блищить і іскриться на сонці. Ще до Карпатських гір почуєш руську вимову, і за горами ще, де-не-де, обізветься начебто рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та. Живе не малолюдний народ угорський; їздить на конях, рубається і п'є не гірше за козака; а за кінну збрую та дорогі каптани не скупиться виймати з кишені червінці. Роздольні й великі є між горами озера. Як

скло, непорушні вони і, як дзеркало, відбивають в собі голі вершини гір і зелені їх підошви.

Та хто серед ночі, сяють чи не сяють зорі, їде на величезному вороному коні? який богатир нелюдського зросту мчить під горами, над озерами, відсвічується з велетенським конем у непорушних водах, і велетенська тінь його страшно перебігає по горах? Блищать карбовані лати; на плечах спис; брязкає біля сідла шабля; шолом насунутий; вуси чорніють; очі заплющені; вії опущені — він спить. І, сонний, держить поводи, а за ним сидить на тому ж самому коні малятко паж[47], і теж спить, і, сонний, держиться за богатиря. Хто він, куди, чого їде? — хто його знає. Не день, не два вже він переїжджає гори. Блисне день, зійде сонце, його не видно; зрідка тільки помічали верховинці, що по горах миготить чиясь довга тінь, а небо ясне, і хмаринка не пройде по ньому. Тільки ж ніч нашле темряву, знову його видно, і відбивається в озерах, і за ним, тремтячи, мчить тінь його. Вже проїхав багато він гір і з'їхав на Криван. За гору цю немає вищої між Карпатом: як цар височить вона над іншими. Тут зупинився кінь і вершник, і ще глибше поринув він у сон, і хмари, спустившися, закрили його.

XIII

Тс... тихо, бабо! не стукай так, дитя моє заснуло. Довго кричав син мій, тепер спить. Я піду в ліс, бабо! Та чого ж ти так дивишся на мене? ти страшна: у тебе з очей витягаються залізні кліщі... ух, які довгі! і горять, як вогонь! Ти, мабуть, відьма! О, якщо ти відьма, то щезни звідси! ти вкрадеш мого сина. Який дурний той осавул: він думає, мені весело жити в Києві; ні, тут і чоловік мій, і син; хто ж буде доглядати хати? я вийшла так тихо, що й кіт, і собака не почув. Ти хочеш, бабо, стати молодою — це зовсім не важко: треба танцювати тільки; дивися, як я танцюю..." і, промовивши такі безладні слова, вже кружляла Катерина, безумно озираючися навколо і взявшись руками у боки. З вереском притупувала вона ногами; без міри, без такту дзвеніли її срібні підкови. Незаплетені чорні коси металися по білій шиї. Як птиця, не зупиняючися, літала вона, розмахуючи руками і киваючи головою, і

здавалося, що збезсилівши, або впаде на землю, або вилетить геть із світу.

Сумно стояла стара няня, і слізьми налилися її глибокі зморшки важкий камінь лежав на серці у вірних хлопців, що дивилися на свою пані. Вже зовсім ослабіла вона і ліниво тупала ногами на І одному місці, думаючи, що танцює горлицю. "А в мене намисто є, парубки!" сказала вона нарешті, зупинившися: "а у вас немає!..

Де чоловік мій?" скрикнула вона раптом, вихопивши з-за пояса турецький кинджал. "О! це не такий ніж, якого треба". При цьому і сльози і туга з'явилися у неї на обличчі. "У батька мого далеко є серце, він не дістане до нього. У нього серце із заліза куте. Йому скувала одна відьма на пекельному вогні. Чого ж не йде батько мій? хіба він не знає, що час заколоти його? Видно, він хоче, щоб я сама прийшла..." і не докінчивши, дивно засміялася. "Мені спала на думку кумедна історія: я згадала, як ховали мого чоловіка. Адже його живого поховали... який сміх брав мене... слухайте! слухайте!" і, замість слів, почала вона співати пісню:

Біжить візок кривавенький,

У тім візку козак лежить,

Постріляний, порубаний.

В правій руці дротик держить,

З того дроту крівця біжить.

Біжить ріка кривавая.

Над річкою явір стоїть.

Над явором ворон кряче.

За козаком мати плаче.

Не плач, мати, не журися!

Бо вже твій син оженився.

Та взяв жінку паняночку,

В чистім полі земляночку,

І без дверець, без віконець.

Та вже пісні вийшов кінець.

Танцювала риба з раком…

А хто мене не полюбить, трясця його матері!

Так змішувалися у неї всі пісні. Уже день і два живе вона в своїй хаті і не хоче слухати про Київ, і не молиться, і тікає від людей; і з ранку до пізнього вечора бродить по темних дібровах. Гостре гілля дряпає біле лице й плечі; вітер шарпає розплетені коси; давнє листя шумить під ногами її — ні на що не дивиться вона. В час, коли вечірня зоря гасне, ще не з'являються зірки, не горить місяць, а вже страшно ходити в лісі, на дерева видираються і хапаються за сучки нехрещені діти, ридають, регочуть, котяться клубком по дорогах і в широкій кропиві; з Дніпрових хвиль вибігають зграйками дівчата, що загубили свої душі; волосся ллється із зеленої голови на плечі, вода лунко дзюрчить, стікаючи з довгого волосся на землю, і діва світиться крізь воду немов крізь скляну сорочку; вуста дивно посміхаються, щоки палають, очі виманюють душу… вона згоріла б від кохання, вона зацілувала б… Тікай! хрещений

чоловіче! вуста її — лід, постіль — холодна вода; вона залоскоче тебе і затягне в ріку. Катерина не дивиться ні на кого, не боїться, безумна, русалок, бігає пізно з ножем своїм і шукає батька.

Раннього ранку приїхав якийсь гість, ставний з себе, в червоному жупані, і розпитує про пана Данила; чує все, витирає рукавом заплакані очі й знизує плечима. Він, мовляв, воював разом з покійним Бурульбашем; разом рубалися вони з кримцями й турками, та чи ж чекав він, щоб такий був кінець Данила? Розповідає ще гість про багато що інше і хоче бачити пані Катерину.

Катерина спочатку не слухала нічого, що говорив гість; наостанку стала, як розумна, прислухатися до його мови. Він розповів про те, як вони жили разом з Данилом, наче брат з братом; як сховалися раз під греблею від кримців… Катерина все слухала і не спускала з нього очей.

"Вона прийде до пам'яті", думали хлопці, дивлячись на неї. "Цей гість вилікує її! вона вже слухає, як розумна!"

Гість почав розповідати тимчасом, як пан Данило під час щирої розмови сказав йому: "Дивися, брате Копряне, коли волею божою не буде мене на світі, візьми до себе жінку, і хай вона буде твоєю дружиною…"

Страшно втупила в нього очі Катерина. "А!" скрикнула вона: "це він! це батько!" і кинулася на нього з ножем.

Довго боровся той, намагаючися вирвати у неї ніж. Нарешті вирвав, замахнувся — і сталася страшна річ: батько убив безумну дочку свою.

Вражені козаки кинулися були на нього; та чаклун уже встиг скочити на коня і зник з очей.

XIV

За Києвом з'явилося небачене чудо. Усі пани й гетьмани зібралися дивуватися з цього чуда: раптом стало видно далеко у всі кінці світу. Вдалині засинів Лиман, за Лиманом розливалося Чорне море. Бувалі люди впізнали й Крим, що горою підносився з моря, і болотяний Сиваш. Ліворуч видно було землю Галицьку.

"А то що таке?" розпитував народ, що тут зібрався, старих людей, показуючи на далеко бовваніючі на небі і більше схожі на хмари сірі й білі верхи.

"То Карпатські гори!" говорили старі люди: "між ними є такі, з яких вік не сходить сніг; а хмари пристають і ночують там".

Тут з'явилося нове диво: хмари злетіли з найвищої гори, і на вершині її з'явився при всій рицарській зброї вершник на коні з заплющеними очима, і його було так видно, неначе стояв він поблизу.

Тут, між здивованим і наляканим народом, один скочив на коня і, дико озираючися навколо, неначе шукаючи очима, чи не женеться хто за ним, поспішно, з усієї сили погнав коня свого. То був чаклун. Чого ж так перелякався він? З страхом придивившися до дивного рицаря, впізнав він у ньому те саме обличчя, що незване привиділося йому, коли він чаклував. Сам не міг він зрозуміти, чому так злякався, коли його побачив, і, боязко озираючися, мчав він на коні, поки не застав його вечір і не виглянули зірки. Тут повернув він додому, може, розпитати нечисту силу, що значить таке диво. Вже хотів він був перескочити з конем через вузьку ріку, що виступила рукавом серед дороги, як враз кінь на всьому скаку спинився, повернув до нього морду, і, о диво, засміявся! білі зуби страшно блиснули двома рядами у мороці. Стало дибом волосся на голові в чаклуна. Дико закричав він і заплакав, як навіжений, і погнав коня прямо до Києва, йому ввижалося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, і неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довге гілля, силкувалися задушити його; здавалося, що зірки бігли поперед нього, показуючи всім на грішника; сама дорога, здавалося, мчала по слідах його.

У розпачі чаклун летів до Києва до святих місць.

XV

Самотньо сидів у своїй печері перед лампадою схимник і не зводив очей зі святої книги. Вже багато літ, як він зачинився у своїй печері. Вже зробив собі і дощану труну, в якій лягав спати замість ліжка. Закрив святий старець свою книгу і став молитися… Раптом ускочив чоловік дивний і страшний з себе. Вперше здивувався святий схимник і відступив, побачивши такого чоловіка. Ввесь тремтів він, як осиковий лист; очі дико косилися; страшний вогонь лякливо сипався з очей; дрож проймав від потворного його обличчя.

"Отче! молися! молися!" закричав він у розпачі: "молися за пропащу душу!" і упав на землю.

Святий схимник перехрестився, дістав книгу, розгорнув і з жахом відступив назад, випустивши книгу: "Ні, нечуваний грішнику! немає тобі прощення! тікай звідси! не можу молитися за тебе!"

"Ні?" закричав, як безумний, грішник.

"Дивися: святі букви у книзі налилися кров'ю. Ще ніколи в світі не було такого грішника!"

"Отче, ти смієшся з мене!"

"Іди, окаянний грішнику! не сміюся я з тебе. Страх бере мене. Не добре бути людині з тобою разом!"

"Ні! ні, ти смієшся, не говори… я бачу, як розтягся рот твій: от біліють рядами твої старі зуби!.."

І, як скажений, кинувся він і убив святого схимника.

Щось тяжко застогнало, і стогін пролетів через поле і ліс. Із-за лісу піднялися худі, сухі руки з довгими кігтями; затряслися і зникли.

І вже ні страху, нічого не відчував він. Усе здається йому якимось невиразним. У вухах шумить, у голові шумить, мов від хмелю, і все, що не є перед очима, вкривається, неначе павутиною. Скочивши на коня, поїхав він прямо до Канева, думаючи звідти через Черкаси попрямувати до татар прямо в Крим, сам не знаючи для чого… їде він уже день, другий, а Канева все нема. Шлях той самий; час йому б уже давно з'явитися, та Канева не видно. Вдалині заблищали маківки церков. Та це не Канів, а Шумськ. Здивувався чаклун, побачивши, що він заїхав зовсім в інший бік. Погнав коня назад до Києва, і через день з'явилося місто; та не Київ, а Галич, місто, яке ще далі від Києва, ніж Шумськ, і вже недалеко від угорців. Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та відчуває знову, що їде в протилежний бік і все вперед. Ніхто на світі не міг би розповісти, що було на душі у чаклуна; а коли б він заглянув і побачив, що в ній діялося, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ніколи. То була не злість, не страх і не люта досада. Немає такого слова на світі, яким можна було б його назвати, його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм, узяти всю землю від Києва до Галича з людьми, з усім, і потопити її в Чорному морі. Та не від злоби хотілося йому це зробити; ні, сам він не знав від чого. Ввесь здригнувся він, коли вже з'явилися близько перед ним Карпатські гори і високий Криван, що накрив своє тім'я, неначе шапкою, сірою хмарою; а кінь усе мчав і вже летів по горах. Хмари враз зникли, і перед ним з'явився у страшній величі вершник. Він силкувався спинитися; міцно натягав вудила; дико іржав кінь, підіймаючи гриву, і мчав до лицаря. Тут здалося чаклунові, що все в ньому завмерло, що нерухомий вершник ворушиться, і враз розплющив свої очі; побачив чаклуна, що мчав до нього, і засміявся. Як грім, розсипався дикий сміх по горах і залунав у серці чаклуна, потрясши все, що було всередині його. Йому здавалося, ніби хтось сильний вліз у нього і ходив всередині його і бив молотами по серцю, по жилах… так страшно відбився у ньому той сміх!

Ухопив вершник страшною рукою чаклуна і підняв його в повітря. Умить помер чаклун і розплющив після смерті очі. Та вже був мрець і дивився, як мрець. Так страшно не дивиться ні живий, ні воскреслий. Поводив він навколо мертвими очима і побачив мерців, що піднялися від Києва і від землі Галицької, і від Карпата, як дві краплі води схожих обличчям на нього.

Бліді, бліді, один за одного вищий, один за одного кощавіший, стали вони навколо вершника, що держав у руках страшну здобич. Ще раз засміявся лицар і кинув його в безодню, і всі мерці скочили в безодню, підхопили мерця і вп'ялися в нього своїми зубами. Ще один, з усіх найвищий, з усіх найстрашніший, хотів підвестися з землі; та не міг, не мав сили цього зробити, такий великий виріс він у землі; а коли б підвівся, то перекинув би і Карпат, і Седмиградську, і Турецьку землю; трохи тільки ворухнувся він, і затрусилася від нього вся земля. І багато поперекидалося скрізь хат. І багато подавило народу. Чути часто по Карпату свист, мов тисяча млинів шумить колесами на воді. То, в безвихідній безодні, якої не бачила ще жодна людина, боячись проходити поблизу, мерці гризуть мерця. Частенько було по всьому світові, що земля тряслася від краю і до краю; то від того буває, міркують письменні люди, що є десь поблизу моря гора, з якої вихоплюється полум'я і течуть палаючі ріки. Та старі, що живуть і в Угорщині, і в Галицькій землі, краще знають це й кажуть: що то хоче підвестися великий, великий мрець, що виріс в землі, і трясе землю.

XVI

У місті Глухові зібрався народ біля старого бандуриста, і вже з годину слухав, як сліпець грав на бандурі. Ще таких чудових пісень і так добре не співав жодний бандурист. Спочатку повів він про колишню гетьманщину за Сагайдачного і Хмельницького. Тоді інші були часи: козаки були в славі; топтали ногами ворогів, і ніхто не наважувався посміятися з них. Співав і веселі пісні дід і звертав свої очі на народ, мов видющий; а пальці, з приробленими до них костями, літали, як муха, по струнах, і, здавалося, струни самі грали; а навколо народ, старі люди,

похиливши голови, а молоді, підвівши очі на діда, не сміли й шептатися між собою.

"Стривайте", сказав дід: "я вам заспіваю про одно давнє діло". Народ збився ще тісніше, і сліпець заспівав:

"За пана Степана, князя Седмиградського, був князь Седмиградський королем і в ляхів, жили два козаки: Іван та Петро. Жили вони так, як брат з братом. "Дивися, Іване, все, що здобудеш — все пополам. Коли кому радість — радість і другому; коли кому горе — горе й обом; коли кому здобич, пополам здобич; коли хто в полон потрапить — другий спродай усе і дай викуп, а коли ні, сам іди в полон". І правда, все, що б не діставали козаки, все ділили пополам; чи забирали чужу худобу, чи коней, все ділили пополам.

"Воював король Степан з турчином. Уже три тижні воює він з турчином, а все не може його вигнати. А в турчина був паша[48]такий, що сам з десятьма яничарами[49] міг порубати цілий полк.

От оголосив король Степан, що коли знайдеться сміливець і приведе до нього того пашу живого чи мертвого, заплатить йому одному стільки, скільки одержує все військо. "Ходімо, брате, ловити пашу!" сказав брат Іван Петрові. І поїхали козаки, один в один бік, другий в інший.

"Чи піймав, чи не піймав Петро, а вже Іван веде пашу арканом за шию до самого короля. "Бравий молодець!" сказав король Степан і наказав заплатити одному йому стільки грошей, скільки одержує все військо; і наказав одрізати йому землі там, де він надумає собі, і дати худоби, скільки схоче. Як одержав Іван нагороду від короля, того ж дня розділив усе нарівно між собою і Петром. Узяв Петро половину королівської нагероди, та не міг стерпіти того, що Іван одержав таку честь від короля, і затаїв глибоко в душі помсту.

"їхали обидва лицарі на подаровану королем землю за Карпат. Посадив козак Іван з собою на коня свого сина, прив'язавши його до себе. Вже смеркло — вони все їдуть. Малий заснув, став дрімати і сам Іван. Не дрімай, козаче, у горах дороги небезпечні!.. Та в козака такий кінь, що сам скрізь знає дорогу, не спіткнеться і не оступиться. Є між горами провалля, у проваллі дна ніхто не бачив; скільки від землі до неба, стільки до дна того провалля. Понад самим проваллям дорога — два чоловіки ще можуть проїхати, а троє нізащо. Став обережно ступати кінь з дрімаючим козаком. Поряд їхав Петро, увесь тремтів і затаїв дух від радості. Оглянувся і штовхнув побратима в провалля. І кінь з козаком і хлопчиком полетів у провалля.

"Ухопився ж, одначе, козак за гілляку, і тільки сам кінь полетів на дно. Став він видиратися, з сином за плечима, вгору; трохи вже не доліз, підвів очі і побачив, що Петро наставив списа, щоб штовхнути його назад. "Боже ти мій, праведний, краще б мені не підводити очей, ніж бачити, як рідний брат наставляє списа, штовхнути мене назад. Брате мій любий! коли мене списом, якщо вже мені так написано на роду, та візьми сина! чим безневинне дитя винувате, щоб йому загинути такою лютою смертю?" Засміявся Петро і штовхнув його списом, і козак з хлопчиком полетів на дно. Забрав собі Петро все добро і став жити, як паша. Табунів ні в кого таких не було, як у Петра. Овець та баранів ніде стільки не було. І помер Петро.

"Як помер Петро, покликав бог душі обох братів, Петра й Івана, на суд. "Великий грішник цей чоловік!" сказав бог. "Іване! не зможу я вибрати скоро йому кари; вибери ти сам йому кару!" Довго думав Іван, вигадуючи кару, і нарешті сказав: "Велику кривду вчинив мені цей чоловік: зрадив свого брата, як Іуда, і позбавив мене чесного мого роду і потомства на землі. А людина без чесного роду й потомства, як хлібне зерно, кинуте в землю і загибле марно в землі. Сходу немає — ніхто не знатиме, що кинуте було насіння.

"Зроби ж, боже, так, щоб усе потомство його не мало на землі щастя! щоб останній в роду був такий злочинець, якого ще не бувало на

світі! І від кожного його злочину щоб діди й прадіди його не знайшли б спокою в трунах, і, терплячи муку, незнану на світі, підіймалися б з могил! А Іуда Петро щоб не мав сили підвестися, і від того терпів би муку ще тяжчу; і їв би, як скажений, землю, і корчився б під землею!

"І коли прийде час змірити злочини того чоловіка, підійми мене, боже, з того провалля на коні на найвищу гору, і хай прийде він до мене, і кину я його з тієї гори у найглибше провалля, і всі мерці, його діди й прадіди, де б не жили за життя, щоб усі потяглися з різних кінців землі гризти його за ті муки, що він завдавав їм, і вічно б його гризли, і повеселився б я, дивлячися на його муки! А Іуда Петро щоб не міг підвестися з землі, щоб поривався гризти й собі, та гриз би самого себе, а кістки його росли б чим далі, більші, щоб через те ще сильнішим ставав його біль. Та мука буде для нього найстрашніша: для людини бо немає більшої муки, як хотіти помститися і не могти помститися".

"Страшну кару ти вигадав, чоловіче!" сказав бог. "Хай буде все так, як ти сказав, але й ти сиди вічно там на коні своєму, і не буде тобі царства небесного, доки ти будеш сидіти там на коні своєму!" І те все так збулося, як було сказано: і донині стоїть на Карпаті на коні дивний лицар, і бачить, як у бездонному проваллі гризуть мерця мерці, і чує, як мрець, що лежить під землею, росте, гризе в страшних муках свої кістки і страшно стрясає всією землею..."

Уже сліпець скінчив свою пісню; уже знову став перебирати струни; уже почав співати смішні приказки про Хому та Ярему, про Скляра Стокозу... та старі й малі все ще не могли опам'ятатися і довго стояли, похиливши голови, думаючи про страшну подію, що трапилася в давнину.

Іван Федорович Шпонька та його тітонька

З цією історією трапилася історія: нам розповідав її Степан Іванович Курочка, що приїздив з Гадяча. Треба вам знати, що пам'ять у мене, — і

не говоріть, — така вже погана: хоч говори, хоч не говори — однаково. Як у підрешіток воду лий. Знаючи за собою такий гріх, навмисне ж прохав його записати її в зошит. Ну, дай боже йому здоров'я, людина він завжди для мене хороша, — узяв та й записав. Поклав я її до маленького столика; ви, я гадаю, добре його знаєте: він стоїть у кутку, тільки-но зайдеш у двері... Та я ж забув, що ви ніколи в мене не були. Стара моя, що я з нею разом живу років із тридцять, зроду грамоти не вчилася; нема чого й гріха таїти. От примічаю я, що вона пиріжки пече все на якомусь папері. Пиріжки вона, любі читачі, на диво добре пече; кращих пиріжків ви ніде не їстимете. Подивився якось я на спідку пиріжка, дивлюся: писані слова. Ніби серце в мене знало: підходжу до столика — зошита й половини нема! Решту аркушів — усі на пиріжки розтягла. Що маєш робити? На старості літ не битися ж! Торік трапилося переїздити через Гадяч, навмисне, ще не доїжджаючи до міста, зав'язав вузлика, щоб не забути попросити про це Степана Івановича. Цього замало: сам собі пообіцяв, як тільки чхну в місті, то щоб при цьому згадати про нього. Все дарма. Проїхав через місто, і чхнув і висякався в хустку, а все забув; та вже згадав, як верстов із шість од'їхав од застави. Що поробиш, довелося друкувати без закінчення. Але, коли хто забажає безпремінно знати, про то мовиться далі в цій повісті, то тому слід тільки навмисне приїхати до Гадяча і попрохати Степана Івановича. Він з радістю розповість її, хоч, мабуть, знову від початку до кінця. Живе він недалечко біля кам'яної церкви. Тут є зразу невеличкий завулок: як тільки завернеш у завулок — то будуть другі чи треті ворота. Та ось краще: коли побачите у дворі велику жердину з перепелом і вийде назустріч вам огрядна баба в зеленій спідниці (він, слід зауважити, живе парубком), то це його подвір'я. А втім, ви можете зустріти його на базарі, де буває він щоранку до дев'ятої години, вибирає рибу й зелень для свого стола й бесідує з отцем Антипом або з жидом-відкупщиком. Ви його зразу впізнаєте, бо ні в кого нема, крім нього, панталонів з кольорової вибійки та китайчатого жовтого сюртука. А от іще вам прикмета: коли ходить він, завжди розмахує руками. Ще небіжчик тамтешній засідатель — Денис Петрович, завжди було, вгледівши його здаля, говорив: "дивіться, дивіться, он вітряк іде!"

І. ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА

Вже чотири роки, як Іван Федорович Шпонька у відставці і живе в своєму хуторі Витребеньках. Коли ще він був Ванюшею, то вчився в галицькому повітовому училищі, і, треба сказати, був преблагонравним[50] і престаранним хлопцем. Учитель російської граматики, Никифор Тимофійович Дєєпричастіє, говорив, що коли б у нього були всі такі старанні, як Шпонька, то він би не носив із собою до класу кленової лінійки, якою, як він і сам признавався, стомлювався бити по руках пустунів та ледарів. Зошит у нього завжди був чистенький, кругом облінований, ніде ані плямочки. Сидів він завжди смирно, склавши руки й втупивши очі в учителя, і ніколи не привішував товаришеві, що сидів попереду, на спину папірців, не різав парти, і не грав до приходу вчителя у тісної баби. Коли комусь треба було ножика підстругати перо, то він негайно звертався до Івана Федоровича, знаючи, що в нього завжди був ножик, і Іван Федорович, тоді ще просто Ванюша, виймав його з невеличкого шкіряного чохольчика, прив'язаного до петлі свого сіренького сюртучка, і прохав тільки не скребти пера лезом ножичка, запевняючи, що для цього є тупий бік. Така доброзвичайність швидко звернула на нього увагу навіть самого вчителя латинської мови, один кашель якого у сінцях, перед тим як просовувалася у двері його фризова[51] шинеля та обличчя, прикрашене віспою, наганяв страху на весь клас. Цей страшний учитель, у якого завжди на кафедрі лежало два жмутки різок і половина слухачів стояли навколішках, — призначив Івана Федоровича аудитором[52], незважаючи на те, що в класі було багато далеко здібніших. Тут не можна не згадати одного випадку, що вплинув на все його життя. Один з підлеглих йому учнів, щоб прихилити свого аудитора написати йому в списку scit[53] тоді, як він свого завдання ні в зуб не знав, приніс до класу загорнутий у папір, облитий маслом млинець. Іван Федорович, хоч і додержував справедливості, але на цей раз був голодний і не міг протистояти спокусі; взяв млинця, поставив перед собою книгу й почав їсти. І так цим захопився, що навіть не помітив, як у класі настала мертва тиша. Тоді тільки з жахом опам'ятався він, коли страшна рука, простягшись з фризової шинелі, вхопила його за вухо й витягла на

середину класу. "Подавай сюди млинця! Подавай, кажуть тобі, негіднику!", промовив грізний учитель, ухопив пальцями масного млинця й викинув його за вікно, суворо заборонивши школярам, що бігали в дворі, чіпати його. Після цього відшмагав він дуже боляче Івана Федоровича по руках. І справді: руки винні, вони брали, а не інша частина тіла. Що б там не було, тільки відтоді полохливість, і без того нерозлучна з ним, ще збільшилася. Може, оця сама пригода й була причиною того, що він ніколи не мав бажання вступити до цивільної служби, пересвідчившись на досвіді, що не завжди щастить ховати кінці. Було вже йому десь біля п'ятнадцяти літ, коли він перейшов у другий клас, де, замість скороченого катехізису та чотирьох правил арифметики, взявся він за поширений, за книгу про обов'язки людини та за дроби. Але, побачивши, що чим далі в ліс, тим більше дров, і діставши звістку, шо батенько наказав довго жити, пробув іще два роки і, за згодою матінки, вступив потім у П*** піхотний полк. П*** піхотний полк був зовсім не того сорту, до якого належать багато піхотних полків, і, незважаючи на те, що він здебільшого стояв по селах, проте тримався так, що не поступався перед іншими кавалерійськими. Більша частина офіцерів пила виморозки і вміла тягати жидків за пейсики не згірш од гусарів; кілька чоловік навіть танцювали мазурку, і полковник П*** полку ніколи не забував підкреслити це, розмовляючи з ким-небудь в товаристві. "У мене-с", — говорив він звичайно, ляскаючи себе по череву після кожного слова: "багато хто танцює-с мазурку; вельми багато-с; дуже багато-с". Щоб іще більше показати читачам освіченість П*** піхотного полку, ми додамо, що двоє з офіцерів були азартні гравці в банк і програвали мундир, кашкет, шинелю, темляк і навіть білизну, що не скрізь і між кавалеристами можна знайти. Однак таке товариство аж ніяк не зменшило полохливості Івана Федоровича. А тому, що він не пив виморозків, віддаючи перевагу чарці горілки перед обідом і вечерею, не танцював мазурки і не грав у банк, то, натурально, мусив був залишатися самотнім. Таким чином, коли інші роз'їжджали на обивательських по дрібних поміщиках, він, сплячи в своїй квартирі, робив те, що було гідне самотньої тихої й доброї душі: то чистив ґудзики, то читав ворожебну книгу, то наставляв по кутках у своїй кімнаті пастки на мишей, то, зрештою, скинувши мундир, лежав на

ліжку. Зате не було нікого справнішого за Івана Федоровича в полку. І взводом своїм він так командував, що ротний командир завжди ставив його за приклад. Зате невдовзі, через одинадцять літ після одержання прапорщицького чину, йому надали звання підпоручика.

Протягом цього часу він одержав звістку, що матінка його померла; а тітонька, рідна сестра матері, яку він знав тільки тому, що вона привозила йому в дитинстві і надсилала навіть у Гадяч сушені груші і роблені нею самою пресмачні пряники (з матінкою вони були посварилися, а через це Іван Федорович після не бачив її), — ця тітонька, через свою добродушність, взялася керувати невеличким його маєтком, про що у свій час повідомила його листом. Іван Федорович, бувши зовсім упевнений у розсудливості тітоньки, почав як і раніш виконувати свою службу. Інший на його місці, діставши такий чин, загордився б; але гордощі були йому зовсім невідомі і, ставши підпоручиком, він був такий самий Іван Федорович, яким був колись і у прапорщицькому чині. Прослуживши чотири роки після такої знаменної для нього події, він готувався разом з полком виступити з Могильовської губернії до Великороси, — як ось дістав листа такого змісту:

"Любий племіннику, Іване Федоровичу! "Надсилаю тобі білизну: п 'ять пар нитяних шкарпеток та чотири сорочки з тонкого полотна; та ще хочу поговорити з тобою про діло: ти ж бо вже маєш чин немаловажний, що, гадаю, тобі відомо, і дійшов таких літ, що час і за хазяйство взятися, то на військовій службі тобі нема чого більше служити. Я вже стара і не маю змоги доглянути твоє хазяйство; та й справді, чимало до цього маю сказати тобі особисто. Приїзди, Ванюшо; чекаючи справжньої радості тебе бачити, зостаюся многолюбна твоя тітка

Василина Цупчевська.

"Чудна в городі у нас виросла ріпа, більше схожа на картоплю, ніж на ріпу".

Через тиждень після одержання цього листа, Іван Федорович написав таку відповідь:

"Милостива государине, тітонько

Василино Кашпорівно!

"Дуже дякую вам за прислану білизну. Особливо шкарпетки в мене дуже старі, що навіть денщик їх штопав чотири рази і через те зробилися дуже вузькі. Щодо вашої думки про мою службу, я цілком згодний з вами, і позавчора подав у відставку. А як тільки одержу звільнення, то найму візника. Колишньої вашої комісії, щодо насіння пшениці, сибірської арнаутки, не зміг виконати: у всій Могильовській губернії нема такої. А свині тут годують здебільшого брагою, підмішуючи трохи переграного пива.

З найглибшою пошаною, милостива государине, залишаюсь племінником

Іваном Шпонькою".

Нарешті, Іван Федорович одержав одставку в чині поручика, найняв за сорок карбованців жида від Могильова до Гадяча, і сів у кибитку якраз тоді, коли дерева одягнулися в молоде, ще рідке листячко, уся земля зазеленіла свіжою зеленню і по всьому полю пахло весною.

II. ДОРОГА

В дорозі нічого надзвичайного не трапилося, їхали трохи більш, як два тижні. Можливо, що й швидше б доїхав Іван Федорович, але побожний жид шабашував[54] щосуботи, і, прикрившись своєю попоною, молився цілий день. Проте Іван Федорович, як я вже мав нагоду ото колись зауважити, був такою людиною, що не підпускав до себе нудьги. На той час він розв'язував чемодан, виймав білизну, розглядав її

гарненько, чи так випрано, чи так складено, знімав обережно пушинку з нового мундира, пошитого вже без погончиків, і знову складав усе якнайкраще. Книг він, правду казавши, не любив читати; а як і заглядав іноді у ворожебну книгу, так це через те, що любив зустрічати там знайоме, читане вже кілька разів. Так міський житель іде щодня до клубу, не для того, щоб почути там щось нове, а щоб зустріти тих приятелів, з якими він з давніх давен звик правити теревені в клубі. Так чиновник з великою насолодою читає адрес-календар по кілька разів на день, не для якихось дипломатичних вправ, його надзвичайно тішить друкований список імен. "А! Іван Гаврилович такий-то", проказує він глухо про себе. "А! ось і я! гм!" І потім знову перечитує його з тими ж таки вигуками.

Після двотижневої їзди Іван Федорович дістався до того села, що було за сто верстов од Гадяча. Це було в п'ятницю. Сонце давно вже зайшло, коли він в'їхав з кибиткою і з жидом на постоялий двір. Цей постоялий двір нічим не відрізнявся від інших, побудованих у невеличких селах. У них звичайно дуже гостинно частують подорожнього сіном та вівсом, ніби він — поштова коняка. А якби він забажав поснідати, як завжди снідають порядні люди, то зберіг би невгамованим свій апетит до іншої нагоди. Іван Федорович, знаючи це все, заздалегідь запасся двома в'язками бубликів і ковбасою і, попрохавши чарку горілки, у якій не буває недостачі в жодному постоялому дворі, почав свою вечерю, сівши на лаві перед дубовим столом, непорушно вкопаним у долівку.

Аж ось почувся гуркіт брички. Ворота заскрипіли; але бричка довго не в'їздила у двір. Гучний голос лаявся з бабусею, що держала трактир. "Я в'їду", почув Іван Федорович: "але якщо хоч одна блощиця вкусить мене у твоїй хаті, то приб'ю, їй-богу, приб'ю, стара відьмо! і за сіно нічого не дам!"

За хвилину двері відчинились, і ввійшов, краще сказати вліз, огрядний чоловік у зеленому сюртуку. Голова його нерухомо покоїлася на короткій шиї, що здавалася ще товстішою від двоповерхового

підборіддя. Здавалося, що й на вигляд він належав до тих людей, які ніколи не завдавали собі клопоту дрібницями і в яких усе життя йшло як по маслу.

"Здорові були, шановний пане!" вигукнув він, побачивши Івана Федоровича.

Іван Федорович мовчки уклонився.

"А дозвольте запитати, з ким маю честь розмовляти?" вів далі огрядний приїжджий. При такому допиті Іван Федорович мимоволі підвівся з місця, виструнчився, що звичайно він робив, коли його питав про щось полковник.

"Одставний поручик Іван Федорів Шпонька", відповідав він.

"А насмілююсь запитати, у які місця зводите їхати?"

"У власний хутір-с Витребеньки".

"Витребеньки!" скрикнув суворий допитувач. "Дозвольте, шановний пане, дозвольте!" говорив він, підступаючи до нього й розмахуючи руками, ніби хтось його не пускав, чи він протискувався крізь юрбу, і, наблизившись, узяв Івана Федоровича в обійми, поцілувавши спочатку в праву, потім у ліву, і потім знову в праву щоку. Іванові Федоровичу дуже сподобалося це цілування, бо його губам пухкі щоки незнайомого здалися м'якими подушками.

"Дозвольте, шановний пане, познайомитися", вів далі товстун: "я поміщик того ж таки галицького повіту і вам сусіда. Живу від хутора вашого Витребеньки не далі як за п'ять верстов, у селі Хортищі; а прізвище моє Григорій Григорович Сторченко. Неодмінно, неодмінно, шановний пане, і знати вас не хочу, коли не завітаєте у гості в село Хортище. Я тепер поспішаю у справі... А це що?" промовив він тихим

голосом до свого, що якраз увійшов, жокея[55], хлопчика в козацькій свитці з залатаними ліктями, який з розгубленою міною ставив на стіл клунки та ящики. "Що це? що?" і голос Григорія Григоровича непомітно ставав грізнішим і грізнішим. "Хіба я це сюди звелів ставити тобі, любий мій? Хіба я це сюди казав ставити тобі, негіднику? Хіба я не говорив тобі спершу розігріти курку, шахраю? Геть!" скрикнув він і тупнув ногою. "Стривай, пико! Де погрібець зі штофиками? Іване Федоровичу!" говорив він, наливаючи в чарку настойки; "прошу уклінно лікувальної!"

"Їй-богу-с, не можу... я вже мав нагоду..." промовив ніяковіючи Іван Федорович.

"І слухати не хочу, шановний пане!" підвищив голос поміщик: "і слухати не хочу! з місця не зійду, доки не вип'єте..."

Іван Федорович, побачивши^що не можна відмовитися, не без задоволення випив.

"Це курка, шановний пане", вів далі огрядний Григорій Григорович, розрізаючи її ножем у дерев'яному ящику. "Слід вам сказати, що куховарка моя Явдоха іноді любить хильнути і через те часто пересушує. Гей, хлопче!" тут повернувся він до хлопчака в козацькій свитці, що приніс перину й подушки: "постели мені постіль на підлозі серед хати! Та дивись, сіна повище наклади під подушку! та висмикни у баби з мички трохи клоччя заткнути мені вуха на ніч! Слід вам знати, шановний пане, що я маю звичку затикати на ніч вуха після того проклятого випадку, коли в одній російській корчмі заліз мені в ліве вухо тарган. Кляті кацапи, як я потім дізнався, їдять навіть щі з тарганами. Неможливо описати, що діялося зо мною: у вусі так і лоскоче, так і лоскоче... ну хоч на стіну! Мені допомогла вже в наших місцях проста бабуся. І чим би ви гадали? просто зашіптуванням. Що ви скажете, шановний пане, про лікарів? Я гадаю, що вони просто морочать та дурять нас. Яка-не-будь баба у двадцять разів краще знає від усіх тих лікарів".

"Дійсно, ви зводите говорити чистісіньку-с правду. Яка-небудь справді буває..." Тут він зупинився, ніби не добираючи далі підходящого слова. Не завадить тут і мені сказати, що він взагалі не був щедрий на слова. Можливо, це було від боязкості, а можливо, від бажання висловитися красивіше.

"Добре, добре перетруси сіно!" говорив Григорій Григорович своєму служці: "тут сіно таке гидке, що так і дивись, як-небудь попаде сучок. Дозвольте, шановний пане, побажати вам надобраніч! Взавтра вже не побачимося: я виїжджаю вдосвіта. Ваш жид шабашуватиме, бо взавтра субота, і через те вам нема чого вставати рано. Не забудьте ж мого прохання; і знати вас не хочу, коли не приїдете в село Хортище".

Тут камердинер[56] Григорія Григоровича стяг із нього сюртук і чоботи і натяг замість того халат, і Григорій Григорович повалився на постіль, і, здавалося, величезна перина лягла на другу.

"Гей, хлопче! куди ж ти, негіднику? Іди-но сюди, підправ мені ковдру! Гей, хлопче, підмости під голову сіна! а що, коней вже напоїли? Ще сіна! сюди, під оцей бік! та підправ, йолопе, як слід ковдру! От так, ще! ох!.." Тут Григорій Григорович ще зітхнув разів зо два і пустив страшенний носовий свист по всій кімнаті, похропуючи часом так, що стара, яка дрімала на лежанці, прокинувшись, починала раптом пильно роздивлятися навколо, та, не бачивши нічого, заспокоювалась і засинала знов.

Другого дня, коли прокинувся Іван Федорович, товстого поміщика вже не було. Це була одна тільки цікава пригода, що трапилася з ним у дорозі. На третій день після цього наближався він до свого хутірця.

Тут відчув він, що серце в нього сильно заколотилося, коли виглянув, махаючи крильми, вітряк і коли, в міру того, як жид поганяв свої шкапи на гору, показувалася внизу низка верб. Живо й яскраво блищав крізь них ставок і дихав свіжістю. Тут колись він купався. У

цьому самому ставку він колись із дітлахами брів по шию у воді за раками. Кибитка виїхала на греблю, і Іван Федорович побачив той самий старовинний домок, вкритий очеретом; ті самі яблуні й черешні, на які він колись потайки лазив. Тільки-но в'їхав він у двір, як позбігалися з усіх боків собаки всіх сортів: бурі, чорні, сірі, рябі. Деякі, гавкаючи, кидалися під ноги коням; інші бігли позаду, помітивши, що вісь вимащена салом. Один, стоячи біля кухні й накривши лапою кістку, гавкав на все горло; другий гавкав здаля і бігав сюди й туди, махаючи хвостом і ніби примовляючи: подивіться, люди хрещені, який я прекрасний молодець! Хлоп'ята в забруднених сорочках бігли подивитися. Свиня, що ходила по двору з шістнадцятьма поросятами, підвела вгору із запитливим виглядом своє рило й хрюкнула дужче, ніж звичайно. На дворі лежало на землі багато ряден з пшеницею, з просом і ячменем, що сушилися на сонці. На даху теж немало сушилося різних трав: Петрових батогів, нечуй-вітру та інших. Іван Федорович так захопився розгляданням всього цього, що опам'ятався тоді тільки, як рябий собака вкусив за литку жида, що злазив з козлів. Збіглася двірня, що складалася з куховарки, однієї баби та двох дівок у шерстяних спідницях, які після перших вигуків: та це ж панич наш! — оповістили, що тітонька садила на городі пшінку, разом з дівкою Палажкою та кучером Омельком, який часто виконував роботу городника й сторожа. Але тітонька, що ще здаля забачила рогожову кибитку, була вже тут. І Іван Федорович здивувався, коли вона майже підняла його на руках, ніби недовіряючи, чи та це тітонька, що писала йому про свою дряхлість та хвороби.

III. ТІТОНЬКА

Тітоньці Василині Кашпорівні в цей час було десь біля п'ятдесяти. Замужем вона ніколи не була і завжди говорила, що життя дівоцьке для неї найдорожче. Проте, наскільки пам'ятаю, ніхто її й не сватав. Причиною цього було те, що всі мужчини відчували при ній якусь боязкість і ніяк не наважувались освідчитися їй. "Вельми крутої вдачі Василина Кашпорівна!" говорили женихи, і це була правда, бо Василина Кашпорівна хоч кого вміла зробити тихішим за траву. П'яницю-мірош-

ника, що зовсім ні на що не був здатний, вона, власною своєю мужньою рукою смикаючи щодня за чуба, без ніякої сторонньої допомоги, вміла зробити золотом, а не людиною. Зріст у неї був майже велетенський, огрядність і сила цілком відповідні. Здавалося, що природа допустилася непростимої помилки, визначивши їй надягати темно-коричневий по буднях капот[57] з дрібними зборками і червону кашемірівську шаль в день Великодньої Неділі та на свої іменини, тоді як їй найбільше личили б драгунські вуса та довгі ботфорти[58]. Зате її поведінка цілком відповідала її виглядові: вона сама плавала човном, веслуючи краще від усякого рибалки; стріляла дичину; стояла не відходячи над косарями; знала точно число динь і кавунів на баштані; брала мито по п'ятаку з воза, що проїздив через її греблю; вилазила на дерево й трусила груші; била ледачих васалів[59]своєю страшною рукою й підносила достойним чарку горілки з тої ж таки грізної руки. Майже одночасно вона лаялася, красила прядиво, бігала на кухню, робила квас, варила медове варення й поралася цілий день і скрізь встигала! Наслідком цього було те, що маленький маєток Івана Федоровича, який мав усього вісімнадцять душ за останньою ревізією, процвітав якнайкраще. До того ж вона надто гаряче любила свого племінника і старанно збивала для нього копійчину. З приїздом додому, життя Івана Федоровича цілком змінилося й пішло зовсім іншим шляхом. Здавалося, природа саме створила його керувати вісімнадцятидушним маєтком. Сама тітонька помітила, що з нього буде путній хазяїн, хоча, проте, не в усі господарські справи дозволяла йому втручатися "Воно ще молода дитина!" завжди вона проказувала, незважаючи на те, що Іванові Федоровичу було біля сорока літ: "де йому все знати!" Одначе він невідступно бував на полі біля женців та косарів, і це давало насолоду надзвичайну його ніжній душі. Одностайний помах десятьох, а то й більше блискучих кіс, шум трави, що падає рівними покосами; іноді заливисті пісні жниць, то веселі, як зустріч гостей, то сумні, як розлука; спокійний, чистий вечір, та й що за вечір! яке вільне й свіже повітря! яке тоді пожвавлене все: степ червоніє, синіє і грає барвами; перепели, дрофи, чайки, коники, тисячі комах, і від них свист, гудіння, тріск, крик і раптом стройний хор; і все не мовчить ані хвилини. А сонце сідає й ховається. У! як свіжо та гарно! По полю то там, то там запалюють вогні,

становлять казани і довкола казанів сідають вусаті косарі. Парують галушки. Смеркає... Важко розповісти, що робилось тоді з Іваном Федоровичем. Він забував, приєднавшись до косарів, покуштувати їхніх галушок, які він дуже любив, і стояв нерухомо на одному місці, стежачи очима за чайкою, що зникала в небі, або рахуючи копи нажатого хліба, що вкривали поле.

Невдовзі про Івана Федоровича вже говорили, як про великого хазяїна. Тітонька не могла натішитися зі свого племінника, і ніколи не пропускала нагоди, щоб не похвастатись ним. Одного дня, — це було вже після жнив, і саме наприкінці липня, — Василина Кашпорівна, взявши Івана Федоровича з таємничим виглядом за руку, сказала, що вона тепер хоче поговорити з ним про справу, яка її вже давно турбує.

"Тобі, любий Іване Федоровичу", так вона почала: "відомо, що у твоєму хуторі вісімнадцять душ, хоча це за ревізією, а без того, можливо, набереться більше, можливо, буде до двадцяти чотирьох. Але не в тім справа. Ти знаєш той лісок, що за нашою левадою, і, мабуть, знаєш за тим-таки ліском широкий луг: він має десь біля двадцяти десятин; а трави стільки, що можна щороку продавати і; більше, як на сто карбованців, особливо, коли, як кажуть, у Гадячі буде кінний полк".

"Аякже-с, тітонько, знаю: трава дуже хороша". "Це я сама знаю, що дуже хороша; але чи знаєш ти, що вся та; земля, по-справжньому, твоя. Чого ж ти так витріщився? Слухай, і Іване Федоровичу! Ти пригадуєш Степана Кузьмовича? Що я кажу: і пригадуєш! Ти тоді був таким маленьким, що не міг навіть вимовити його ймення. Куди ж! Я пам'ятаю, коли приїхала на самісіньке Лущення[60], перед Пилипівкою, і взяла була тебе на руки, то ти трохи не зіпсував мені всього плаття; щастя моє, що встигла переїв; дати тебе мамці Мотрі. Такий ти тоді був поганий!.. Та не в цьому річ. Вся земля, що за нашим хутором, і само село Хортище належали Степанові Кузьмовичу. Він, треба тобі сказати, ще тебе не було й на світі, як почав їздити до твоєї матінки; щоправда, тоді, як твого батька не було вдома. Але я, одначе, не докоряючи їй, це кажу. Упокой, господи, її душу! — хоч покійниця завжди була

несправедлива щодо мене. Але не в цьому річ. Хоч як там було, тільки Степан Кузьмович зробив тобі дарчий запис на той самий маєток, що про нього я тобі говорила. Але покійниця твоя матінка, між нами кажучи, мала предивний характер. Сам чорт, прости мене, господи, за це бридке слово, не міг зрозуміти її. Куди вона діла той запис — сам бог знає. Я гадаю просто, що він в руках у того старого холостяка Григорія Григоровича Сторченка. Тій пузатій шельмі дістався весь його маєток. Я готова битись об заклад на що завгодно, коли він не приховав запису".

"Дозвольте-с доповісти, тітонько: чи не той це Сторченко, з яким я познайомився на станції?" Тут Іван Федорович розповів про свою зустріч.

"А хто його знає", відповіла, трохи подумавши, тітонька. "Може, він і не негідник. Щоправда, він ще тільки півроку, як переїхав до нас жити; за такий час людини не розпізнаєш. Стара-бо, його матінка, я чула, дуже розумна жінка, і, кажуть, велика майстерниця солити огірки. Килими власні дівки її вміють дуже добре виробляти. Але як ти кажеш, що він тебе добре прийняв, то їдь до нього. Можливо, старий грішник послухається совісті та й віддасть, що належить не йому. Мабуть, можеш поїхати й бричкою, тільки клята дітвора повисмикувала ззаду всі гвіздки; треба буде сказати кучеру Омелькові, щоб поприбивав скрізь краще шкіру".

"Навіщо, тітонько? Я візьму візка, яким ви їздите іноді стріляти дичину".

На цьому й закінчилася розмова.

IV. ОБІД

Обідньої пори Іван Федорович в'їхав у село Хортище і трохи злякався, коли під'їздив до панського будинку. Будинок той був довгий, і не під очеретяною, як у багатьох поміщиків, а під дерев'яною покрівлею. Дві комори у дворі теж під дерев'яною покрівлею; ворота

дубові. Іван Федорович був схожий на того франта, який, приїхавши на бал, бачить всіх, на кого не гляне, одягненими краще за нього. З шанобливості він зупинив свого візка біля комори і підійшов пішки до ґанку.

"А, Іване Федоровичу!" закричав товстий Григорій Григорович, що ходив по двору в сюртуку, але без галстука, без жилета і без підтяжок. Одначе й це вбрання, здавалося, обтяжувало його опасисту постать, бо піт з нього лився градом. "Що ж ви говорили, що зразу, як тільки побачитеся з тітонькою, приїдете, та й не приїхали?" Після цих слів губи Івана Федоровича зустріли ті ж таки знайомі подушки.

"Здебільшого зайнятий господарством... Я-с приїхав до вас на хвилинку, власне у справі..."

"На хвилинку! От цього й не буде. Гей, хлопче!" закричав товстий господар, і той-таки хлопчик у козацькій свитці вибіг з кухні. "Скажи Касянові, щоб ворота замкнув, чуєш, замкнув міцніше! А коні цього пана розпріг цієї ж хвилини! Прошу до кімнати; тут така спека, що в мене вся сорочка мокра".

Іван Федорович, увійшовши до кімнати, вирішив не гаяти марно часу, і, незважаючи на свою боязкість, наступати рішуче.

"Тітонька мала честь... говорила мені, що дарчий запис покійного Степана Кузьмовича..."

Важко змалювати, яка неприємна міна скривила при цих словах широке лице Григорія Григоровича, "їй-богу, нічого не чую!" відповів він. "Треба вам сказати, що в мене в лівому вусі сидів тарган. У російських хатах прокляті кацапи скрізь порозводили тарганів. Не можна описати ніяким пером, що за муки були. Так от і лоскоче, так і лоскоче. Мені допомогла вже одна бабуся найпростішим способом..."

"Я хотів сказати..." насмілився перебити Іван Федорович, бачивши, що Григорій Григорович навмисне хоче повернути розмову на інше: "що в духівниці покійного Степана Кузьмовича згадується, так би мовити, про дарчий запис... за ним мені належить..."

"Я знаю, це вам тітонька встигла наговорити. Це брехня, їй-богу, брехня! Ніякого дарчого запису дядечко не робив. Хоч, правда, в духівниці й згадується про якийсь запис; але де він? Ніхто не давав його. Я вам це кажу тому, що щиро бажаю вам добра, їй-богу, це брехня!"

Іван Федорович замовк, гадаючи, що, може, й справді тітоньці так тільки здалося.

"А от іде сюди матінка з сестрами!" промовив Григорій Григорович: "отже обід готовий. Ходімте!" При цьому він поволік Івана Федоровича за руку до кімнати, де стояли на столі горілка й закуска.

У той-таки час увійшла бабуся, низенька, справжній кофейник у чепчику, з двома панночками — білявою й чорнявою. Іван Федорович, як вихований кавалер, поцілував спочатку бабусину ручку, а потім ручки обох панночок.

"Це, матінко, наш сусіда, Іван Федорович Шпонька!" сказав Григорій Григорович.

Бабуся дивилася пильно на Івана Федоровича, або, може бути, тільки так здавалося, що дивилася. Втім, це було втілення доброти. Здавалося, що вона ось-ось запитає Івана Федоровича: скільки ви на зиму насолюєте огірків?

"Ви горілку пили?" запитала бабуся.

"Ви, матінко, мабуть, не виспалися", сказав Григорій Григорович: "хто ж таки запитує гостя, чи пив він? Ви тільки частуйте, а чи пили ми, чи ні, це наша справа. Іване Федоровичу! прошу золототисячникової або трохимівської сивушки, яку ви більше любите? Іване Івановичу, а ти чого стоїш?" промовив Григорій Григорович, обернувшись назад, і Іван Федорович побачив Івана Івановича, що наближався до горілки, в довгополому сюртуку, з величезним стоячим коміром, що затуляв усю його потилицю, так що голова його сиділа у комірі, ніби в бричці.

Іван Іванович підійшов до горілки, потер руки, роздивився гарненько чарку, підніс до світла; вилив раптом з чарки всю горілку в рот, але, не ковтаючи, прополоскав гарненько нею в роті, після чого вже проковтнув і, закусивши хлібом із солоними опеньками, звернувся до Івана Федоровича.

"Чи не з Іваном Федоровичем, паном Шпонькою, маю честь говорити?"

"Так точно-с", одповідав Іван Федорович.

"Дуже, дуже зводили змінитися з того часу, як я вас знаю. Як же", говорив далі Іван Іванович: "я ще пам'ятаю вас ось якими". При цьому він підніс долоню на аршин од підлоги. "Покійний батенько ваш, дай боже йому царство небесне, незвичайний був чоловік. Кавуни та дині завжди в нього були такі, яких тепер ніде не знайдете. От хоча б і тут", вів він далі, відводячи його набік: "подадуть вам за столом дині. Що це за дині? — Дивитись не хочеться! Чи вірите, шановний пане, що в нього були кавуни", промовив він з таємничим виглядом, розставивши руки, ніби хотів охопити товсте дерево: "їй-богу, отакі!"

"Ходімо до столу!" промовив Григорій Григорович, взявши Івана Федоровича за руку. Всі вийшли до їдальні. Григорій Григорович сів на звичайному своєму місці, край стола, завісившися величезною серветкою, скидаючись у цьому вигляді на тих героїв, що їх малюють

цирульники на своїх вивісках. Іван Федорович, червоніючи, сів на вказане йому місце проти двох панночок; а Іван Іванович одразу ж присів біля нього, радіючи душевно, що буде з ким ділитися своїми знаннями.

"Ви даремно взяли куприк, Іване Федоровичу! Це індичка!" сказала бабуся, звернувшись до Івана Федоровича, якому в цей час підніс блюдо сільський офіціант у сірому фраку з чорною латкою. "Візьміть спинку!"

"Матінко! адже вас ніхто не просить втручатися!" промовив Григорій Григорович. "Будьте певні, що гість сам знає, що йому взяти! Іване Федоровичу, візьміть крильце, он друге, з пупком! Та що ж це ви так мало взяли? Візьміть стегенце! Ти чого роззявив рота з блюдом? Проси! Ставай, негіднику, навколішки! Говори зараз же: Іване Федоровичу, візьміть стегенце!"

"Іване Федоровичу, візьміть стегенце!" проревів, ставши навколішки, офіціант з блюдом.

"Гм, що це за індичка!" промовив стиха Іван Іванович, з виразом зневаги повернувшись до свого сусіди. ''Чи такі мають бути індички? Якби ви побачили в мене індичок! Я вас запевняю, що сала в одній більше, ніж у десятку таких, як оці. Чи вірите, пане мій, що навіть противно дивитися, як вони ходять у мене по двору, такі жирні!.."

"Іване Івановичу, ти брешеш!" промовив Григорій Григорович, прислухавшись до його мови. "Я вам скажу", говорив усе так само своєму сусіді Іван Іванович, удаючи, ніби він не чув слів Григорія Григоровича: "що торік, коли я відсилав їх у Гадяч, давали по п'ятдесят копійок за штуку. І то ще не хотів брати".

"Іване Івановичу, я тобі кажу, що ти брешеш!" промовив Григорій Григорович, щоб ясніше було, по складах, і голосніше, ніж перше.

Але Іван Іванович, удаючи, ніби це стосувалося не його, говорив так само далі, тільки значно тихіше: "саме так, пане мій, не хотів брати. У Гадячі в жодного поміщика..."

"Іване Івановичу! адже ж ти дурний, і більше нічого", голосно сказав Григорій Григорович. "Та ж Іван Федорович знає все це краще за тебе і, очевидно, не повірить тобі".

Тут Іван Іванович зовсім образився, замовк і взявся за індичку, незважаючи на те, що вона не така була жирна, як оті, що на них противно було дивитись.

Стук ножів, виделок і тарілок замінив на якийсь час розмову; але голосніше від усього чулося висмоктування Григорієм Григоровичем мозку з баранячої кістки.

"Чи читали ви", запитав Іван Іванович після деякої мовчанки, висовуючи голову з своєї брички до Івана Федоровича: "книгу: "Подорож Коробейникова до святих місць"? Справжня насолода для душі й для серця! Тепер таких книг не друкують. Дуже жалко, що не подивився, якого року".

Іван Федорович, почувши, що мова йде про книгу, старанно почав набирати собі соусу.

"Справді дивно, пане мій, як подумаєш, що простий міщанин пройшов усі місця ті. Більш, як три тисячі верстов, пане мій! більш, як три тисячі верстов! Істинно його сам господь сподобив побувати в Палестині і в Єрусалимі".

"Так ви кажете, що він", промовив Іван Федорович, який багато чував про Єрусалим ще від свого денщика: "був і в Єрусалимі!"

"Про що ви кажете, Іване Федоровичу?" запитав з краю стола Григорій Григорович.

"Я, тобто, мав нагоду зауважити, що які є на світі далекі краї!" сказав Іван Федорович, бувши сердечно задоволений з того, що вимовив таку довгу й складну фразу.

"Не вірте йому, Іване Федоровичу!" сказав Григорій Григорович, не почувши як слід: "все бреше!"

Тимчасом обід закінчився. Григорій Григорович пішов до своєї кімнати, як звичайно, трохи поспати. А гості пішли слідом за бабусею-господинею та панночками до вітальні, де той-таки стіл, на якому вони, йдучи обідати, залишили горілку, ніби якимось чудом заставився блюдечками з варенням різних сортів та блюдами з кавунами, вишнями й динями.

Відсутність Григорія Григоровича помітна була у всьому. Господиня стала балакучішою й відкривала сама, без прохання, багато секретів, як робити пастилу і сушити груші. Навіть панночки розговорилися; але білявенька, що здавалася молодшою на шість років од своєї сестри і якій на вигляд було біля двадцяти п'яти літ, була мовчазніша. Та найбільше говорив і діяв Іван Іванович. Бувши певний, що його тепер ніхто не зіб'є й не змішає, він говорив і про огірки, і про сіяння картоплі, і про те, які в старовину були розумні люди, — куди теперішнім, — і про те, як дедалі все розумнішає і доходить до вигадування наймудріших речей. Одно слово, це був один з тих людей, які з великою охотою люблять займатися втішними для душі розмовами, і говоритимуть про все, про що тільки можна говорити. Коли розмова торкалася поважних і благочестивих речей, то Іван Іванович зітхав після кожного слова, киваючи легенько головою; коли господарських, то висував голову зі своєї брички і робив такі міни, що, дивлячись на них, здається, можна було прочитати, як треба робити грушовий квас, які великі ті дині, що про них він говорив, і які жирні ті гуси, що бігають у нього по двору. Нарешті, вже ввечері, на превелику силу, пощастило Іванові Федоровичу

попрощатися. І, незважаючи на свою зговірливість і на те, що його насильно залишали ночувати, він настояв-таки на своєму намірі поїхати і поїхав.

V. НОВИЙ ЗАДУМ ТІТОНЬКИ

Ну, що? видурив у старого лиходія запис?" Таким запитанням зустріла Івана Федоровича тітонька, що нетерпляче чекала на нього вже кілька годин на ґанку і не витерпіла, нарешті, щоб не вибігти за ворота. "Ні, тітонько!" відповів Іван Федорович, злазячи з візка: "у Григорія Григоровича нема ніякого запису".

"І ти повірив йому? Бреше він, проклятий! Коли-небудь попадеться, їй-право, відлупцюю його власними руками. О, я йому спушу сала! Однак треба спочатку поговорити з нашим підсудком, чи не можна судом з нього стягти... Але не про це тепер річ. Ну, що ж, обід був хороший?" "Дуже... так, вельми, тітонько".

"Ну, а які були страви, розкажи? Стара, я знаю, майстерниця доглядати за кухнею".

"Сирники були з сметаною, тітонько. Соус з голубами, начиненими..."

"А індичка зі сливами була?" запитала тітонька, бо сама добре вміла готувати цю страву.

"Була й індичка!.. Вельми гарні панночки, сестриці Григорія Григоровича, особливо білявенька!"

"А!" сказала тітонька і подивилася пильно на Івана Федоровича, що, почервонівши, опустив очі. Нова думка швидко промайнула в її голові. "Ну, що ж?" запитала вона з цікавістю й жваво: "які в неї брови?" Слід зауважити, що тітонька завжди бачила першу красу жінки — у бровах.

"Брови, тітонько, точнісінько-с такі, які, ви розповідали, замолоду були у вас. І на всьому обличчі невеличкі веснянки".

"А!" промовила тітонька, задоволена зауваженням Івана Федоровича, який, проте, й на думці не мав сказати цим комплімент. "А яке було на ній плаття? хоч, проте, тепер важко знайти такої добротної матерії, яка от хоча б, приміром, у мене на оцім капоті. Але не в цьому річ. Ну, що ж, ти розмовляв про що-небудь з нею?"

"Тобто, як?., я-с, тітонько? Ви, може, вже гадаєте..."

"А що ж? що ж тут дивного? на все божа воля. Може, тобі на роду написано жити з нею в парі".

"Я не знаю, тітонько, як ви можете таке говорити. Це свідчить, що ви зовсім не знаєте мене..."

"Ну, от уже й образився!" промовила тітонька. "Ще молода дитина!" подумала вона про себе: "нічого не знає! треба їх звести докупи, хай познайомляться!"

Тут тітонька пішла глянути на кухню і залишила Івана Федоровича. Але з того часу вона тільки й думала про те, як побачити скоріш свого племінника жонатим і побавити маленьких онучат. У голові в неї нагромаджувались самі тільки готування до весілля, і помітно було, що в усіх справах вона метушилася значно більше, ніж раніш, хоч, одначе, ці справи йшли скоріш гірше, ніж краще. Часто-густо, готуючи якесь тістечко, яке вона ніколи не довіряла куховарці, вона, замисливши і уявляючи, що біля неї стоїть маленький онучок, що просить пирога, неуважно простягала йому руку з кращим шматком, а дворовий пес, користуючись з цього, хапав цей ласий шматок і своїм голосним жваканням виводив її з задуми, за що й бував завжди битий кочергою. Навіть облишила вона свої улюблені заняття і не їздила полювати,

особливо, коли замість куріпки застрелила ворону, чого ніколи раніше з нею не траплялось.

Нарешті, через чотири дні після цього, всі побачили викочену з сарая у двір бричку. Кучер Омелько, він же городник і сторож, ще з самого ранку стукав молотком і прибивав шкіру, відганяючи безперестану собак, що лизали колеса. Вважаю за свій обов'язок попередити читача, що це була та сама бричка, на якій їздив ще Адам. І тому, коли хтось буде видавати іншу за адамівську, то це суща брехня, і бричка неодмінно підроблена. Зовсім невідомо, яким чином вона врятувалася від потопу. Треба гадати, що в Ноєвім ковчезі був для неї окремий сарай. Шкода дуже, що читачам не можна описати її вигляду. Досить сказати, що Василина Сашпорівна була дуже задоволена з її архітектури і завжди жалкувала, що вийшли з моди старовинні екіпажі. Сама будова брички трохи набік, тобто так, що правий бік її був значно вищий за лівий, дуже їй подобалася, бо, з одного боку, як вона казала, може влазити низенький, а з другого — високий. Зате всередині брички могло вміститися штук п'ять малорослих і троє таких, як тітонька. Десь опівдні Омелько, впоравшися з бричкою, вивів зі стайні троє коней, трохи, може, молодших од брички, і почав їх прив'язувати вірьовкою до величного екіпажа. Іван Федорович і тітонька, один з лівого боку, друга з правого, влізли у бричку, і вона рушила. Мужики, що траплялися по дорозі, бачивши такий багатий екіпаж (тітонька тільки коли-не-коли виїздила в ньому), шанобливо зупинялися, знімали шапки і вклонялися до пояса. Години за дві кибитка зупинилася перед ґанком, — гадаю, не треба говорити: перед Ґанком Сторченкового дому. Григорія Григоровича не було вдома. Бабуся з панночками вийшла зустріти гостей в їдальню. Тітонька підійшла величною ходою, дуже ловко виставила одну ногу наперед і сказала голосно:

"Дуже рада, пані моя, що маю честь особисто засвідчити вам мою пошану. А разом з решпектом[61] дозвольте подякувати за гостинність вашу моєму племінникові Іванові Федоровичу, що дуже він нею хвалився. Чудесна у вас гречка, пані! Я бачила її, під'їжджаючи до села. А дозвольте дізнатися, скільки кіп ви маєте з десятини?"

Після цього почалося загальне цілування. А коли посідали у вітальні, то бабуся-господиня почала:

"Щодо гречки я не можу вам сказати: це справа Григорія Григоровича. Я вже давно облишила це, та й не можу: вже стара! В старовину в нас, я пам'ятаю, гречка була до пояса; тепер бог знає що, хоча, між іншим, і кажуть, що тепер усе краще". Тут бабуся зітхнула. І якомусь спостерігачеві почулося б у цьому зітханні зітхання давнього вісімнадцятого століття.

"Я чула, моя пані, що у вас власні ваші дівки чудесні вміють виробляти килими", промовила Василина Кашпорівна і цим зачепила бабусю за найчутливішу її струну. При цих словах вона ніби пожвавішала, і розмова в неї полилася про те, як слід красити прядиво, як готувати для цього нитку. З килимів швидко розмова з'їхала на те, як солити огірки і сушити груші. Одно слово, не минуло й години, як обидві дами так розговорилися між собою, ніби вік були знайомі. Василина Кашпорівна багато про що вже почала говорити з нею таким тихим голосом, що Іван Федорович нічого не міг почути.

"Та чи не хочете подивитися?" сказала, підводячись, бабуся-господиня.

З нею попідводилися панночки й Василина Кашпорівна, і всі подалися у дівочу. Тітонька, одначе, дала знак Іванові Федоровичу залишитися і сказала щось тихо бабусі.

"Машенько!" сказала бабуся, звертаючись до білявенької панночки: "зостанься з гостем, та поговори з ним, щоб гостеві не було скучно!"

Білявенька панночка залишилася й сіла на диван. Іван Федорович сидів на своєму стільці, як на голках, червонів і опускав очі; але панночка, здавалося, цього не помічала і байдуже сиділа на дивані,

розглядаючи уважно вікна та стіни, або стежачи очима за кішкою, що лякливо пробігала під стільцями.

Іван Федорович трохи підбадьорився і хотів був почати розмову; але здавалося, що всі свої слова він розгубив по дорозі. Нічого не спадало на думку.

Мовчанка тривала біля чверті години. Панночка все так само сиділа. Нарешті, Іван Федорович насмілився: "Влітку дуже багато мух, пані!" промовив він напівтремтячим голосом.

"Дуже багато!" відповіла панночка. "Братік спеціально для цього зробив хлопавку з старого матінчиного черевика; але все ще дуже багато". Тут розмова знову припинилася, і Іван Федорович вже ніяк не знаходив слів.

Нарешті, господиня з тітонькою й чорнявою панночкою повернулися. Поговоривши ще трохи, Василина Кашпорівна попрощалася з бабусею і з панночками, незважаючи на всі запрошення залишитися ночувати. Бабуся з панночками вийшли на ґанок провести гостей і довго ще кланялися тітоньці й племінникові, що виглядали з брички.

"Ну, Іване Федоровичу! про що ж ви говорили удвох з панночкою?" запитала по дорозі тітонька.

"Вельми скромна й добронравна дівиця Марія Григорівна!" сказав Іван Федорович.

"Слухай, Іване Федоровичу! я хочу поговорити з тобою серйозно. Адже тобі, слава богу, тридцять восьмий рік. Чин ти вже маєш хороший. Час подумати і про дітей! Тобі неодмінно потрібна дружина..."

"Як, тітонько!" закричав, перелякавшись, Іван Федорович: "як дружина! Ні, тітонько, годі-бо... Ви зовсім мене засоромили... я ще ніколи не був одружений... Я зовсім не знаю, що з нею робити!"

"Дізнаєшся, Іване Федоровичу, дізнаєшся", промовила, посміхаючись, тітонька; та й подумала про себе: куди ж! ще зовсім молода дитина, нічого не знає! "Так, Іване Федоровичу!" говорила вона далі вголос: "кращої дружини не можна знайти тобі, як Марія Григорівна. Тобі вона до того ж дуже сподобалася. Ми вже щодо цього чимало переговорили з бабусею: вона дуже рада мати тебе за свого зятя; ще, правда, невідомо, що скаже той гріховод Григорович. Але ми не подивимося на нього, і хай-но він тільки наважиться не віддати посагу, ми його до суду..." В цей час бричка під'їхала до двору, і старезні шкапи підбадьорилися, відчуваючи, що близько стайня.

"Слухай, Омельку! коням насамперед дай одпочити як слід, а не веди зразу, розпрягши, до води! вони коні гарячі". — "Ну, Іване Федоровичу", говорила далі, вилазячи, тітонька: "я раджу тобі гарненько подумати про це. Мені ще треба забігти на кухню, я забула Солосі замовити вечерю, а вона, негідниця, я гадаю, сама й не подумала про це".

Але Іван Федорович стояв, ніби громом прибитий. Щоправда, Марія Григорівна дуже непогана панночка, але оженитися!.. Це здавалося йому таким дивним, таким чудним, що він ніяк не міг подумати без страху. Жити з дружиною!., незрозуміло! Він не сам буде у своїй кімнаті, а їх має бути скрізь двоє! Піт виступав у нього на обличчі в міру того, як він заглиблювався у роздуми.

Раніш, ніж завжди, ліг він у постіль, але, хоч як намагався, ніяк не міг заснути. Нарешті, бажаний сон, цей загальний заспокоювач, прийшов і до нього; але який сон! Ще таких чудернацьких сновидінь він ніколи не бачив. То снилося йому, що навколо нього все шумить, крутиться. А він біжить, біжить, не почуває під собою ніг... от уже вибивається з сил... Раптом хтось хапає його за вухо. "Ой! хто це?" —

"Це я, твоя дружина!" з шумом говорив йому якийсь голос; і він раптом прокидався. То ввижалося йому, що він уже одружений, що все в їх домику таке чудне, таке дивне: в його кімнаті стоїть не одиноке, а подвійне ліжко. На стільці сидить дружина, йому дивно, він не знає, як підійти до неї, про що говорити з нею; і помічає, що в неї гусяче лице. Ненароком він повертається вбік і бачить другу дружину, теж з гусячим лицем. Повертається в інший бік — стоїть третя дружина. Назад — ще одна дружина. Тут його охоплює туга. Він кинувся бігти в садок; але в садку жарко. Він скинув капелюха, і бачить: в капелюсі сидить дружина. Піт виступив у нього на обличчі. Поліз у кишеню за хусткою — і в кишені дружина, вийняв з вуха вату — і там сидить дружина... То раптом він стрибав на одній нозі; а тітонька, дивлячись на нього, говорила з поважним виглядом: "Так, ти мусиш стрибати, бо ти вже тепер одружена людина". Він до неї, а тітонька вже не тітонька, а дзвініця. І почуває він, що хтось його тягне вірьовкою на дзвініцю. "Хто це тягне мене?" жалібно промовив Іван Федорович. "Це я — твоя дружина тягну тебе, бо ти дзвін". "Ні, я не дзвін, я Іван Федорович", кричав він. "Так, ти дзвін", говорив, проходячи мимо, полковник П*** піхотного полку. То раптом снилося йому, що дружина зовсім не людина, а якась шерстяна матерія; що він у Могильові заходить у крамницю до крамаря. "Якої накажете матерії", говорить крамар, "ви візьміть дружини, це наймодніша матерія! Дуже добротна! з неї тепер шиють сюртуки". Крамар міряє й ріже дружину. Іван Федорович бере під пахву, йде до жида, кравця. — "Ні", каже жид, "це погана матерія! З неї ніхто не шиє собі сюртука..."

Переляканий, безтямний прокидався Іван Федорович. Холодний піт лився з нього градом.

Тільки-но встав він уранці, зразу ж звернувся до ворожебної книги, у якій наприкінці один добросердий книготорговець, через свою рідкісну добрість і некорисливість, умістив скорочений сонник. Але там зовсім не було нічого, навіть хоч трошки схожого на такий чудернацький сон.

Тимчасом у тіточчиній голові визрів зовсім новий задум, про який ви дізнаєтесь у наступному розділі.

Зачароване місце

Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви

Їй-богу, набридло вже розказувати! Бо що ви думаєте? справді, скучно: кажи та й кажи, і відчепитися не можна. Ну, добре, я розкажу, тільки, єй-єй, це буде востаннє. От ви казали про те, що людина може справитися, як то кажуть, з чортом. Воно то й так, тобто, коли гарненько подумати, то буває на світі всього... Тільки все ж не говоріть цього. Захоче обмарити диявольська сила, то обмарить, їй-богу, обмарить! Ось слухайте, будьте ласкаві: було нас у батька всіх четверо. Я був іще тоді дурень. Всього мені було років одинадцять; так ні ж бо — не одинадцять: пригадую, як зараз, що коли одного разу побіг рачки і загавкав по-собачому, батько гукнув на мене, похитавши головою: "Ей, Хомо, Хомо! тебе женити пора, а ти дурієш, як молодий лошак!" Дід ще тоді був живий і на ноги, — хай йому легенько ікнеться на тім світі, — кріпенький. Бувало оце надумає... Та що ж так розказувати? Цей вигрібає цілу годину з печі жарину для своєї люльки, другий чогось побіг за комору. Що ж це, справді!.. Ще коли б з примусу, а то самі напросились. Слухати, так слухати! Батько ще на початку весни повіз у Крим на продаж тютюн. От не пригадую тільки, два чи три вози спорядив він. Тютюн був тоді в ціні. Взяв він з собою і брата трьох літ, заздалегідь привчати до чумакування. Нас зосталося: дід, мати, я, та брат, та ще брат. Дід насадив баштан понад самим шляхом і перейшов жити в курінь; взяв і нас з собою горобців та сорок ганяти з баштана. Не скажу, щоб нам там було погано. За день бувало наїсися огірків, динь, ріпи, цибулі, гороху, що в животі, їй-богу, наче півні співають. Ну, а до того ж і вигода. Шляхом їздить усякий люд, кожному заманеться кавуна або дині. Хуторяни бувало чого тільки не нанесуть на обмін: курей, яєць, індиків... Життя було хороше. А найбільше до вподоби було дідові те, що кожного дня проїде шляхом чумаків возів з півсотні. Чумаки, знаєте, люди бувалі: почнуть розповідати — аби слухати охота! А дідові

чумацькі розмови, як голодному галушки. Бувало оце стрінеться зі старими знайомими (діда вже всі знали), та ви самі знаєте, що буває, коли зійдеться старизна. Тара, тара, тоді та отоді, таке та отаке було… Ну і розіллються! бог знає колишнє пригадають. Одного разу, — ну так, ніби зараз це бачу; сонце вже заходило, дід ходив по баштану і знімав з кавунів листя, що ним понакривав кавуни од сонця вдень. "Дивись, Остапе", кажу я братові: "он чумаки їдуть!" "Де чумаки?" гукнув дід, роблячи на великій дині знак, щоб, бува, не з'їли хлопці. Шляхом, справді, тяглося возів із шість. Попереду ішов один уже з сивими вусами. Дійшовши ступнів, як би вам сказати, на десять, він спинився. "Здоров, Максиме! Осьде привів бог побачитись!"

Дід прижмурив очі: "А! здоров, здоров! звідки бог несе? І Болячка тут? здоров, здоров, брате! Що за чорт! та тут усі: і Крутотрищенко! і Печериця! і Ковельок! і Стецько! Здорові були! А, га, га! го, го!.." І пішло цілування. Волів розпрягли й пустили пастися на траву. Вози залишили на шляху; а самі посідали кружка перед куренем і запалили люльки. Та де вже там до люльок? За вигадками та балаканиною чи й по одній дісталося. Після полуденка дід став пригощати чумаків динями. Кожний, взявши диню, обчистив її чепурненько ножиком (люди були все бувалі, бачили немало, знали вже, як їдять у світі; либонь і за панський стіл, хоч і зараз, готові сісти); обчистивши гарненько, проткнув кожен пальцем дірочку в дині, випив з неї кисіль, далі краяв по шматочку і клав у рот. "Чого ж ви, хлопці", каже дід: "роти пороззявляли? танцюйте, собачі діти! Де, Остапе, твоя сопілка? Ану лиш козачка! Хомо, берись у боки! Отак! Гей, гоп!"

Я був тоді хлопець проворний. Старість клята! Тепер уже так не утну; замість усіх викрутасів ноги тільки спотикаються. Довго дивився дід на нас, сидячи з чумаками. Тільки помічаю я — ноги в його чогось не стоять на місці, наче їх хто соває.

"А дивись, Хомо", каже Остап: "коли не піде старий хрін танцювати!" І що ж ви думаєте? не встиг він цього сказати — не витерпів старий! забажалось, бачите, похвастатись перед чумаками. "Бачиш, чортові

діти! хіба так танцюють? Ось як танцюють!" Дід став на ноги, руки вперед і вдарив закаблуками.

Ну, казати правду, танцював він так, що хоч би й з гетьманшею. Ми стали осторонь, і пішов старий викручувати ногами по рівному, коло грядки огірків. Тільки дійшов він до половини і хотів, розігнавшись, викинути якогось свого викрутаса, не підіймаються ноги, та й тільки! що за напасть! розігнався знову, дійшов до середини — не бере! хоч ти що — не бере та й годі! ноги стали, як дерев'яні. "Чи не прокляте місце! чи не чортове навождення! Вплутається ж Ірод, ворог роду людського!" Ну як тут осоромитись перед чумаками! Розігнався знову, почав часто та дрібно — дивитись любо; до середини дійшов — ні! не витанцьовується, та й тільки! "А, проклятий сатано! щоб ти був подавився гнилою динею! щоб ти маленьким здох, собачий сину! бач якого сорому наробив на старість!" Аж чує: справді позаду хтось засміявся. Озирнувся: ні баштана, ні чумаків, нічого; спереду, ззаду, з боків — скрізь рівне поле. "Е! ссе... от тобі й на!" Став придивлятися — місце ніби трохи по знаку! Збоку — ліс, за лісом стирчить проти неба якась тичка. Що за чорт — та це ж голубник, що в попа на городі! з другого боку теж щось сіріє; придивився: клуня волосного писаря. Ось куди занесла нечиста сила! Поблудивши кругом, наткнувся він на стежку. Місяця не було; біла пляма мелькала замість нього крізь хмару. "Буде завтра вітер великий", подумав дід. Зирк — збоку од стежки на могилці засвітилася свічка. Чи бачив таке! став дід, руками в боки взявся та й дивиться: свічка погасла, і трохи далі засвітилась друга. "Скарб!" закричав дід: "закладаюся на голову, коли не скарб!" І вже поплював було на руки, щоб копати, та спохватився, що немає з ним ні заступа, ні лопати. "Шкода, ну, хто знає? може, треба тільки підняти дерен, а він тут і лежить, голубчик! Нічого робити, треба принаймні хоч місце позначити, щоб після знайти!"

От перетягнувши чималу, вихором, мабуть, одламану гілку, накрив він нею могилку, де горіла свічка, та й пішов стежкою. Молодий дубнячок почав рідшати; показався тин. "Ну, так! не казав хіба я", подумав дід: "то це попова левада! Онде і його тин! тепер до баштана й версти звідси не буде". Одначе додому прийшов він пізненько і галушок

не схотів їсти. Розбудивши брата Остапа, спитав тільки, чи давно поїхали чумаки, і закутався в кожух. Коли ж той почав було питати: а куди тебе, діду, чорти діли сьогодні? — "Не питай", сказав дід і ще дужче закутався: "не питай, Остапе; а то швидко посивієш!" І так захропів, що горобці, які забралися були на баштан, з переполоху знялися вгору. Та де вже там йому спалося? Нічого сказати, хитра була бестія, дай боже йому царство небесне! умів викрутитися завжди. Іншого разу такої заспіваєш, що губи покусаєш.

Другого дня, тільки в полі стало смеркатись, надів дід свитку, підперезався, взяв під пахву заступ та лопату, надів на голову шапку, далі випив кухоль сирівцю, утер полою губи і пішов прямо до попового городу. Минув і тин, і молодий дубнячок. Поміж дерев в'ється стежка і виходить в поле. Здається, та сама! Вийшов у поле; місце точнісінько вчорашнє: он і голубник стирчить; одначе клуні не видно. "Ні, це не те місце! Те, мабуть, далі. Треба, певно, звернути до клуні!" Вернувшись назад, пішов іншою дорогою — клуню видно, а голубника нема! Знову повернув ближче до голубника — клуня сховалась. А в полі, як навмисне, почав накрапати дощик. Побіг знову до клуні — голубник пропав, до голубника — клуні немає. "А щоб тобі, проклятий сатано, не довелося дітей своїх бачити!" А дощ припустив, як з відра. Тоді, скинувши нові чоботи і загорнувши їх у хустку, щоб не пожолобились од дощу, чкурнув він звідти, мов той панський іноходець. Вліз у курінь, мокрий, як хлющ, накрився кожухом і почав крізь зуби щось бурчати й голубити чорта такими словами, яких я ще зроду не чував. Признаюся, напевно, я почервонів би, коли б це було вдень.

Вранці прокинувся, дивлюсь: дід уже ходить по баштану, наче нічого й не сталося, і кавуни лопушинням накриває. За обідом знову почав жартувати старий, лякав меншого брата, що проміняє його на курку замість кавуна; а, пообідавши, зробив з дерева пищик і почав грати; потім дав нам бавитися диню, зігнуту в три погибелі, наче гадюка, він називав її турецькою. Тепер таких динь я ніде вже й не бачив. Насіння, правда, добув він десь далеко. По вечері, як уже стемніло, дід пішов із заступом прокопати нову грядку на пізні гарбузи. Ідучи мимо того

завороженого місця, не витерпів він і пробурчав крізь зуби: "прокляте місце!", вийшов на середину, де не витанцьовувалось позавчора, і вдарив сердито заступом. Зирк, кругом нього знову те ж саме поле: з одного боку стирчить голубник, з другого — клуня. "Ну, добре ж, що догадався я взяти з собою заступ. Он і стежка! он і могилка стоїть! он і гілка навалена! а он-он і свічка горить! Якби тільки не помилитись!" Потихеньку побіг він, піднявши заступ угору, так, ніби хотів ним почастувати кабана, що затесався на баштан, і спинився коло могилки. Свічка погасла; на могилі лежав камінь, заросли травою. "Цей камінь треба підняти", подумав дід і почав обкопувати його з усіх боків. Великий проклятий камінь! проте, міцно обпершись ногами об землю, він зіпхнув-таки його в могили! "Гу!" загуло по долині. "Туди тобі й дорога! Тепер піде діло швидше". Дід зупинився, вийняв ріжок, насипав на кулак табаки і вже лагодився піднести до носа, аж ось над головою у нього "ачхи!" Щось чхнуло, та так, що аж дерева захитались, і дідові оббризкало все лице. "Коли хочеш чхнути, то хоч би вбік одвернувся!" промовив дід, протираючи очі. Озирнувся, немає нікого. "Ні, не любить, мабуть, чорт табаки!" Дід заховав ріжок за пазуху і знову взяв у руки заступ. "Дурень же він, бо такої табаки ні дідові його, ні батькові не доводилось нюхати!" Почав копати — земля м'яка, заступ так і грузне. Ось щось брязнуло. Викидавши землю, побачив він казана. "Ага, голубчику! осьде ти!" скрикнув дід, засовуючи під нього заступ. "Ага, голубчику, ось де ти!" запищав птичий ніс, клюнувши казан. Одступив дід і заступ випустив з рук. "Ага, голубчику, ось де ти!" забекала бараняча голова на верхівці дерева. "Ага, голубчику, осьде ти!" ревнув ведмідь, висунувши з-за дерева свою морду. Мурашки полізли у діда по спині. "Та тут страшно й слово сказати!" промовив він сам до себе. "Тут страшно й слово сказати!" пискнув птичий ніс. "Страшно слово сказати!" забекала бараняча голова. "Слово сказати!" ревнув ведмідь. "Хм!" сказав дід, і сам злякався. "Хм!" запищав ніс. "Хм!" бекнула голова. "Хум!" ревнув ведмідь.

Зі страхом озирнувся він: боже ти мій, яка ніч! ні зірок, ні місяця; кругом провалля; коло ніг круча — безодня; над головою нахилилась гора, от-от, здається, гупне на нього! і ввижається дідові, що з-за неї

виглядає якась пика: леле! ніс, як міх у кузні; ніздрі — хоч по відру води лий у кожну! губи, їй-богу, як дві колоди! червоні баньки викотились наверх, ще й язик висолопила, дражниться! "Чорт з тобою! На тобі й скарб твій! Отака мерзенна пика!" Дід покинув казан і вже хотів був тікати, озирнувся: як не було нічого. "Це ж тільки лякає нечиста сила!" Взявся знову до казана — ні, важкий! Що робити? Не тут же його залишати! От, напруживши всі сили, вхопився він за нього руками: "ну, разом, разом! ну, ще трохи!" і витяг! "Ух! тепер понюхати табаки!" Вийняв ріжок.

Одначе, перш, ніж понюхати, пильно подивився, чи нікого немає. Здається, що ні; аж ось ввижається йому, що пень дерева пихкає і дметься, показуються вуха, наливаються червоні очі, роздуваються ніздрі, ніс наморщився, от-от чхне. "Ні, не понюхаю табаки!" подумав дід, сховавши ріжок: "знову заплює чортяка очі!" Вхопив казана і скільки духу тікать. Тільки чує, а позаду щось так і чеше його лозиною по ногах. "Ой, ой, ой!" покрикував тільки дід, біжучи з усієї сили. І вже як добіг до попового городу, тоді тільки почав потроху переводити дух.

"І куди це запропастився дід?" думали ми, дожидаючи його години зо три. Вже з хутора давно прийшла мати і принесла горщик гарячих галушок. Діда нема та й нема! Сіли знову вечеряти самі. Після вечері мати вимила горщик, дивиться, куди б вилити помиї, щоб не на грядку, аж бачить — сунеться прямо їй назустріч кухва[62]. У небі було темненько. Це ж, мабуть, котрийсь із хлопців, пустуючи, сховався за кухвою, та й підштовхує її. "От і добре, сюди я й виллю помиї", сказала та й вилила гарячі помиї.

"Ой", закричало щось басом. Зирк — дід. Ну, хто ж знав таке! їй-богу, думали, що діжка лізе. Признатися, хоч воно трохи ніби й гріх, а таки сміх узяв, коли побачили, як сива дідова голова вся була облита помиями і обвішана лушпинням з кавунів та динь.

"Бачиш, чортова баба", сказав дід, обтираючи полою голову: "як ошпарила! ніби свиню перед Різдвом! Ну, хлопці, буде тепер вам на

бублики! У золотих жупанах будете ходити, сучі діти! Подивіться, лишень, подивіться сюди, чого я вам приніс!" сказав дід і одкрив казана. І що ж би таке було там, як ви гадаєте? Ну, принаймні, подумавши добре? га? золото? Отож-бо й є, що не золото: сміття, гній... сором казати, що таке! Плюнув дід, викинув казана і руки помив.

Після того заказав і нам вірити коли-небудь чортові. "Ви собі й не думайте", говорив він нам часто: "все, що не скаже ворог господа Христа, все збреше, сучий син! Правди в нього й на копійку немає!" І бувало тільки почує старий, що в якомусь місці неспокійно: "Ану, хлопці, давайте хрестити!" загукає до нас: "так його! так його! гарненько!" і почне класти хрести. А те прокляте місце, де не витанцьовувалось, обгородив він тином і звелів кидати туди все, що було непотрібного, увесь бур'ян і сміття, що згрібали з баштана. Так от як морочить нечиста сила чоловіка. Я добре знаю цю землю: після того наймали її у батька під баштан сусідні козаки. Земля добра! і родила завжди на диво; тільки на тому завороженому місці ніколи не було нічого путнього. Засадять, як слід, а зійде щось таке, що й не добереш у ньому толку: кавун не кавун, гарбуз не гарбуз, огірок — не огірок... чорт знає, що таке!

Примітки

[1]

Земство — орган місцевого самоврядування, створений у дореволюційній Росії та Україні відповідно до земської реформи 1864 р.

[2]

Ієрей — священик.

[3]

Гребінь — довгаста пластинка з зубцями для розчісування куделі.

[4]

Пістрьовий — зроблений з грубої саморобної різнокольорової лляної тканини.

[5]

Аршин — давня східнослов'янська міра довжини, дорівнює 0,711 м.

[6]

Засідатель — виборний представник населення, який бере участь у розгляді судової справи.

[7]

Підкоморій — суддя, який займався межуванням володінь.

[8]

Путря — страва з ячмінної крупи та солодкого квасу.

[9]

Далі М.В. Гоголь дає словничок з 74 українських слів, пояснюючи їх значення. При перекладі на українську мову словничок Гоголя використаний перекладачами, і слова ці окремих пояснень не потребують. (Ред.)

[10]

Верста — давня назва східнослов'янської міри довжини, дорівнює 1,06 км.

[11]

Негоціант — особа, що займається оптовою торгівлею.

[12]

Мірка — народно-побутова одиниця об'єму сипких тіл місткістю від 16 до 25 кг та посудина такої місткості.

[13]

Те саме, що давати в борг.

[14]

Тавлинка — те ж саме, що табакерка.

[15]

Тобто брехати.

[16]

Грамота — офіційний письмовий акт, документ.

[17]

Часослов — богослужбова книга з текстами релігійних пісень і молитов.

[18]

Тобто збрехати на сповіді.

[19]

Литвинство — литовці і поліщуки. Не піду я танцювати з нареченим своїм; понесуть мене. Темна, темна моя буде хата! з кленового дерева, і, замість димаря, хрест стоятиме на дашку!"

[20]

Полутабенок — шовкова матерія.

[21]

Виливають переполох у нас, як людина перелякається, коли хочуть дізнатися, чого стався він: кидають розтоплене олово або віск у воду, і чиєї приберуть вони подоби, то те саме й перелякало хворого; після цього весь переляк минає. Заварюють соняшницю від млості і болю в животі. Для цього запалюють трохи прядива, кидають в кухоль і перекидають його догори дном у миску з водою, яку ставлять на животі хворому; потім, після шептання, дають йому випити ложку цієї самої води.

[22]

Винокурня — підприємство, де виготовляють горілку, вино.

[23]

Десяцький — старший у групі робітників на будівництві, у шахті.

[24]

Канупер — рослина з приємним запахом, вживається як прянощі.

[25]

Далі М. В. Гоголь дає словничок із 57 українських слів, пояснюючи їх значення. При перекладі українською мовою словничок Гоголя використаний перекладачами, і слова ці окремих пояснень не потребують. (Ред.)

[26]

Колядувати у нас називається співати під вікнами проти Різдва пісень, що звуться колядками. Тому, хто колядує, завжди кине в торбу господиня, чи господар, чи хто там зостанеться дома, ковбасу, чи хліб, чи шага мідного, хто чим багатий. Розказують, нібито був колись такий ідол Коляда, котрого мали за бога, та ніби з того й повелися колядки. Хто його знає? Не нам, простим людям, про це балакати. Торік отець Йосип заборонив був колядувати по хуторах, кажучи, нібито цим люди догоджають сатані. Одначе, правду казавши, в колядках ні слова нема про коляду. Співається часто про народження Христа, а при кінці бажають здоров'я господареві, господині, дітям та всім у хаті. (Зауваження пасічника.)

[27]

Улан — солдат легкої кінноти.

[28]

Німцем у нас називають кожного, хто тільки з чужого краю, нехай він буде француз, чи цісарець, чи швед — все німець.

[29]

Стряпчий — судовий урядовець.

[30]

Утреня — церковна служба, що правиться рано-вранці.

[31]

Півча — церковний хор.

[32]

Гарус — бавовняна тканина, схожа на шерстяну.

[33]

Кухмістер — кухар, власник невеликого ресторану.

[34]

Кобеняк — чоловічий плащ з відлогою.

[35]

Ферт — самовдоволена, розв'язна людина.

[36]

Ладівниця — те ж саме, що патронташ.

[37]

Форейтор — верхівець, що сидить на передньому коні при запрязі цугом.

[38]

Блейвас — свинцеве білило.

[39]

Лафонтен, Жан де (1621–1695) — французький поет, відомий своїми байками.

[40]

Колодник — арештант, в'язень у кайданах.

[41]

Власяниця — грубий шорсткий одяг, виготовлений з волосу, вовни.

[42]

Сердюк — на Лівобережній Україні кінця XVII — поч. XVIII ст. — козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана.

[43]

Зрак — вигляд, образ, подоба.

[44]

Лемберґ — офіційна назва міста Львова у 1772–1918 рр.

[45]

Валахія — історична область в Румунії.

[46]

Седмиградська область — Трансільванія.

[47]

Паж — хлопчик-слуга при знатній особі.

[48]

Паша — почесний титул найвищих урядовців в Османській імперії.

[49]

Яничар — у султанській Туреччині — солдат регулярної армії, створеної з військовополонених.

[50]

Преблагонравний — вихований, ґречний.

[51]

Фризовий — зроблений з товстої ворсистої вовняної тканини.

[52]

Аудитор — (заст.) — учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші.

[53]

Scit — знає (лат.).

[54]

Шабашувати — від слова "шибаш": суботнє свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом.

[55]

Жокей — тут у значенні козачок, служка.

[56]

Камердинер — кімнатний слуга при панові.

[57]

Капот — жіночий хатній одяг вільного крою, халат.

[58]

Ботфорти — високі чоботи з твердими халявами.

[59]

Васал — підданий.

[60]

Лущення — останній день вживання скоромної їжі перед постом.

[61]

Решпект — повага, шана.

[62]

Кухва — бочка, глек.